

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Костянтин Левчук, Наталія Чернищук

УКРАЇНЬСЬКА ЕТНОЛОГІЯ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. –
20-ті рр. ХХ ст.)

УКРАЇНЬСЬКА ЕТНОЛОГІЯ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)

К. Левчук
Н. Чернищук

друкарня-видавництво
ТВОРИ
творимо разом

ISBN 978-617-552-112-0

9 786175 521120

www.tvoru.com.ua

Монографія

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Костянтин Левчук, Наталія Чернишук

**УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)**

Монографія

2-ге видання, перероблене та доповнене

Вінниця • «ТВОРИ» • 2022

УДК 94(477:39)

Л 34

Рекомендовано вченою радою Вінницького національного аграрного університету
(Протокол № 11 від 27 травня 2022 р.

Рецензенти:

Вергунов В.А. професор, доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, академік НААН, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Мельничук О.А. доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Легун Ю.В. доктор історичних наук, професор, директор державного архіву Вінницької області

Левчук К.І., Чернищук Н.В.

Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст.– 20-ті рр. XX ст.).
Монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 284 с.

Монографію присвячено дослідженню взаємозв'язків етнологічних наукових центрів українських земель, які упродовж досліджуваного періоду входили до складу Російської імперії та СРСР, із європейським науковим середовищем. Праці українських етнологів, а також методологічні принципи, на які вони спиралися, розглядаються у контексті розвитку світової етнологічної думки. Відповідно до застосованих теоретико-методологічних підходів та особливостей опрацювання етнографічних джерел, виділено наукові школи в українській етнології другої половини XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

Для етнологів, істориків, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться історичним минулим України.

ЗМІСТ

Передмова	4
Глава 1. Особливості розвитку світової етнології як науки у XIX – перших десятиліттях XX ст	7
Глава 2. Діяльність харківської школи етнографічно-фольклористичних досліджень.....	58
Глава 3. Київська школа етнології	76
Глава 4. Теорія вивчення етногенезу, психологічних та антропологічних особливостей українців на межі XIX-XX ст	94
Глава 5. Історія розвитку української школи етномистецтвознавства	113
Глава 6. Діяльність Михайла Грушевського як засновника етнологічної школи генетичної соціології.....	127
Глава 7. Становлення та розвиток теоретико-методологічних пошуків в українській етнології другої половини 20-х рр. XX ст.....	154
Глава 8. Порівняльно-етнологічний аспект досліджень в українському науковому дискурсі 20-х рр. XX ст	180
Глава 9. Розвиток української етнології під впливом політики радянської влади 20-х рр. XX ст	205
Висновки	217
Післямова	223
Бібліографічний покажчик	225
Вибрані біографічні довідки	256

ПЕРЕДМОВА

Вивчення ролі й значення наукових шкіл є вкрай важливим для розуміння сутності розвитку етнологічного знання. Науковою школою, у тому числі в етнології, прийнято називати таку форму кооперації учених, якій притаманна сукупність специфічних ознак, зокрема, значущість одержаних результатів, авторитет у певній науковій галузі, високий рівень кваліфікації окремих дослідників, спільні наукові погляди та оригінальні методики дослідження, наявність програмної концепції – основи для вирішення наукових завдань, наукових лідерів, а також впізнаваного стилю наукової діяльності в конкретній галузі¹. Ширшим за змістом є поняття наукового напрямку як сукупності базових дослідницьких принципів, що розвиваються упродовж тривалого періоду часу у різних наукових закладах й навіть у різних країнах. Науковий напрям – потужне та масштабне утворення, що еволюціонує протягом тривалого історичного періоду та охоплює сукупність течій, які мають значні розбіжності, але відстоюють деякі спільні принципові положення².

У цій книзі ми спробуємо показати, що процес формування етнологічних наукових шкіл в Україні був нерозривно пов'язаний із розвитком етнології у Західній Європі. Водночас, умови у яких працювали українські етнологи були значно складнішими ніж ті, з якими стикалися їхні зарубіжні колеги. Річ у тім, що за умов відсутності власної держави, яка могла б підтримувати й

¹ Дмитренко П. Політичний аналіз концептуальних підходів до проблеми дослідження етнокультурних та політико-культурних процесів. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2009. № 2. С. 135; Заєць В. Наукова школа як базова ланка в галузі професійної освіти *Музикознавчі студії. Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка*. 2009. Вип. 21. С. 6; Надольська В. В. Етнологія: термінологічно-понятійний довідник. Луцьк : РВВ «Вежа», Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 22 с.; Шейко В., Каністратенко М., Кушнарєнко Н. Ідентифікація наукових шкіл культурологічно- мистецького та бібліотечно-інформаційного профілю: постановка проблеми. *Вісник Книжкової палати*, 2011. № 8. С. 41.

² Наконечна Т. Ю. Наукова школа як фактор розвитку економічної науки. *Український соціум*, 2010. № 2. С. 124-131.

актуалізувати етнологічні дослідження, українська наука була позбавлена багатьох можливостей для розвитку. Особливо це стосується інтелектуального загалу Наддніпрянської України, який був приречений на розвиток в умовах штучно створених перепон. Умови розвитку етнології у цій частині українських земель характеризувалися порівняно ускладненими можливостями комунікації з західноєвропейськими науковими установами, обмеженим доступом до багатьох зарубіжних публікацій, наявністю різних форм політичного тиску на дослідницьке середовище тощо. Зазначені обставини суттєво впливали як на наукову діяльність етнологічних осередків (Київський та Харківський університети, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, установи ВУАН), так і на окремих дослідників, зокрема, М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Грушевського – випускників Університету св. Володимира, які упродовж тривалого часу працювали за кордоном.

Тим не менше, науковці Києва, Харкова, Одеси слідували за розвитком етнологічної теорії у Західній Європі, сприймали нові ідеї, перевіряли їх життєздатність на власному фольклорно-етнографічному матеріалі, запозичували, критикували, а доволі часто й удосконалювали новітні теоретичні концепції та підходи власними висновками й спостереженнями. Як зазначає В. Борисенко, вчені-етнологи другої половини XIX – початку XX ст. підготували серйозне підґрунтя для створення української етнологічної школи європейського рівня, яка діяла упродовж 1920-х рр. і була знищена сталінським режимом³.

Специфіка розвитку етнологічної науки на землях підросійської⁴ та радянської України природним чином обмежує географію нашого дослідження й актуалізує його мету. Вона полягає у тому, щоб простежити розвиток теоретико-методологічних засад етнології у наукових центрах підросійської України у контексті розвитку світової науки. Ми свідомо ухиляємося від

³ Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років Київ : Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2002. С. 7.

⁴ Реєнт О. П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика / Відп. ред. В. А. Смолій. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко, 2009. 189 с.

залучення до аналізу надбань наукових центрів Галичини, Буковини, Закарпаття. Етнологія на західноукраїнських землях розвивалася у тісному зв'язку з науковим середовищем Наддніпрянської України, однак умови у яких співіснували дві взаємозалежні регіональні наукові традиції були принципово різними. Аналіз міжнародних наукових зв'язків етнологів Західної України, теоретико-методологічні засади їхніх праць безперечно вимагають окремого дослідження.

Таким чином, в історіографії відутне цілісне дослідження впливу західноєвропейської наукової думки на розвиток етнологічного знання в Україні у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Частково це пов'язано із замовчуванням або викривленням характером відтворення історії української етнології за радянських часів. Сучасне дослідження історії розвитку етнологічних знань характеризується певними тенденціями. Одна з них полягає в активізації наукових пошуків у сфері вивчення історії становлення етнологічної науки в Україні, її інституціональної сфери, нагромадження фольклорно-етнографічного матеріалу тощо. Друга тенденція полягає у зростанні інтересу до наукових біографій українських етнологів, спадщина яких упродовж тривалого часу замовчувалася або подавалася у викривленому світлі. В межах обох тенденцій так чи інакше аналізуються питання міжнародної кооперації вітчизняних науковців, а також рецепції українським етнологічним середовищем західноєвропейських наукових концепцій та теорій. Тим не менше дане питання висвітлюється здебільшого фрагментарно. Це ще раз засвідчує необхідність появи цілісного дослідження теми. Її розкриттю сприяє наявність широкої джерельної бази, яка складається з монографій, статей, розвідок, рецензій, написаних українськими етнологами другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. У них чітко простежується намагання вітчизняних авторів слідкувати за розвитком етнологічної науки у світі, застосовувати її найкращі здобутки у дослідженні українського етнографічного матеріалу тощо.

Глава 1

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕТНОЛОГІЇ ЯК НАУКИ У XIX – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XX СТ.

Зародження й становлення науки про етноси має тривалу і складну історію. Ще у 1607 р. німецький письменник Й. Зоммер для опису елементів традиційної культури різних народів уперше вжив термін «етнографія», що буквально означає «народоопис». У тій же Німеччині наприкінці XVIII ст. сформувався науковий напрям «фелькеркунде» («Volkerkunde»), представники якого вивчали неєвропейські («відсталі») народи. Сам цей термін («Volkerkunde») було запроваджено до наукового обігу у 1772 р. німецьким істориком Августом Шельцером для якого це поняття було синонімічним терміну «етнографія».

У 1783 році словацький учений Адам Франтішек Коллар ввів до наукового обігу назву «етнологія» для позначення науки про племена й народи, їхнє походження, мови, звичаї, інституції. Кількома роками пізніше даний термін почав вживатися у працях швейцарських та німецьких учених для позначення узагальнюючого знання про народи та їхній розвиток, яке включає у себе інші дисципліни, у тому числі етнографію та народознавство¹.

У 1830-х роках для загальної назви описів неєвропейських народів, зроблених німецькими мандрівниками і вченими, почав використовуватися термін «етнологія» і приблизно з середини XIX ст.. поняття «фелькеркунде» та «етнологія» розглядалися як рівнозначні. Синонімічна тотожність цих понять у німецькій науці зберігається й досі. Що ж до германомовних народів, то в Німеччині при їхньому вивченні застосовувався термін «фолькскунде» («Volkskunde»), який поширився у європейському академічному середовищі з 1770-х років². Цей народознавчий напрям у німецькій науці також зберігся аж до

¹ Фермойлен Х. Ф. Происхождение и институализация понятия Volkerkunde (1771-1843). *Этнографическое обозрение*, 1994. № 4. С. 104.

² Фермойлен Х. Ф. Антропология в Нидерландах: прошлое, настоящее и будущее. *Этнографическое обозрение*, 2005. № 2. С. 75.

сьогодні. Поява в середині XIX ст. терміну «етнологія» була викликана потребою в теоретичному узагальненні та систематизації нагромадженого емпіричного матеріалу про розвиток різних етносів. Спроби пояснити расові, психологічні, культурні та інші особливості і загальні риси їхнього розвитку зумовили поширення у другій половині згаданого століття різних концепцій, теорій, шкіл, які почали поступово складатися в єдину етнологічну науку.

Поряд із термінами «етнографія» та «етнологія» для означення науки, що досліджує специфічні ознаки, функції та закономірності становлення етнічних спільнот, використовується і поняття «народознавство». Без урахування певної специфіки другорядного порядку терміни «народознавство», «етнографія» та значною мірою і «етнологія» вживалися як синонімічні назви у слов'янських та інших народів, наприклад, у поляків – «ludoznawstwo», у словаків – «narodopis», у росіян – «народоведение», у греків – «лаографія» (від *laos* – народ та *grapho* – пишу). Українським відповідником цієї європейської та зокрема слов'янської термінології є поняття «українознавство». У Західній Європі вживання того чи іншого поняття – «народознавство», «етнографія», «етнологія» – нерідко залежало від суб'єктивного вибору дослідника. Часто їхній зміст відповідав поняттю «народні традиції», як, наприклад, у Франції – «Tradition populaires», в Іспанії – «Tradiciones populares» тощо.

З середини XIX ст. лідерські позиції у розвитку етнологічних знань утримували наукові осередки Великої Британії, Франції, Німеччини. На цей період припадає інституціоналізація етнологічної науки: у 1839 році було засноване Паризьке товариство етнологів; у 1843 – Етнологічне товариство у Англії; у 1869 – Товариство антропології, етнології і доісторії у Німеччині тощо. У США розвиток етнології був пов'язаний насамперед з діяльністю Бюро американської етнології – урядовим проектом, покликаним збирати й класифікувати інформацію про індіанські племена. На запит цієї організації з 1870-х років американські університети почали готувати фахових антропологів³.

³ Bernstein J. H. First recipients of anthropological doctorates in the United States, 1891-1930. *American Anthropologist*, 2002. Vol. 104(2). 552 p.

Період рубежу століть виявився надзвичайно сприятливим для швидкого розвитку етнології у цих країнах, що не в останню чергу було зумовлено глобальною експансією європейців, які зіткнулися з народами й культурами, зовсім не схожими на їхні власні. Спроби пояснити расові, психологічні, культурні та інші особливості і загальні риси їхнього розвитку зумовили поширення різних концепцій, теорій, шкіл, напрямків які поступово склалися в етнологічну науку⁴.

В українській історіографії ще з часів М. Грушевського було прийнято розрізняти два типи наукових шкіл. Перший з них становили академічні школи, які формувалися у певному навчальному або науковому закладі навколо відомого ученого-засновника. До другого типу наукових шкіл належали об'єднання дослідників довкола певного напрямку в науці, що не пов'язаний із якимось одним університетом або науковою установою⁵.

В етнологічній науці під науковими школами прийнято розуміти переважно школи другого типу. Беручи початок від однієї університетської кафедри, ідеї та теоретичні концепції етнологічних наукових шкіл швидко виходили за межі однієї установи, міста й країни. Саме тому можна говорити про приналежність українських науковців до еволюціонізму, міграційної теорії, ідей французької соціологічної школи тощо. Водночас, науковці в окремих країнах, у тому числі в Україні, обирали власні шляхи для теоретичної інтерпретації етнологічних явищ. Ці шляхи мали регіональну специфіку й значною мірою визначалися впливом окремих особистостей – видатних науковців. З огляду на це, можна цілком справедливо виділити школи в українській етнології – харківську та київську у другій половині XIX ст., школу етномистецтвознавчих досліджень, палеоетнологічну школу Хв. Вовка, школу генетичної соціології,

⁴ Капелюшний В. Етнологія. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, К. : Либідь, 2008. 334 с.

⁵ Тельвак В. Михайло Грушевський дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект). *Дрогобицький краєзнавчий збірник.*, 2011. Вип. 14-15. С. 255-266.

започатковану М. Грушевським тощо.

Особлива роль у формуванні наукових шкіл належить їхнім лідерам та засновникам, які фактично й визначали магістральні шляхи розвитку тієї або іншої співдружності учених. В історії науки вивченню ролі наукових лідерів приділяється особлива увага. О. Гнізділова зазначає, що лідером у науці може бути тільки творча особистість, людина зі своїм особливим образом думок, бажанням проникнути в суть предмета й піти далі. Учений, що володіє ідеями і що легко віддає їх, уміє підказати, якими шляхами йти, стає дослідником-учителем – лідером, який веде своїх учнів, йде попереду них і разом з ними⁶. Не випадково в сучасній етнологічній науці пильна увага приділяється вивченню біографій видатних етнологів, адже ця інформація здатна пролити додаткове світло на їхню наукову спадщину⁷. Зазначимо, однак, що роль особи лідера наукової школи є визначальною лише на етапі її формування. В історії науки відомо чимало випадків, коли наукова школа існувала упродовж низки поколінь учених, які працювали у межах одного або кількох тісно пов'язаних між собою навчальних та наукових закладів. Закладені одного разу концептуальні положення, упродовж років трансформувалися й модернізувалися, формуючи оригінальний спектр наукових традицій певного університету, дослідницької інституції, наукового журналу тощо.

У країнах Західної Європи та США історія розвитку етнологічних знань досліджується давно й плідно⁸. Цього, на жаль, не можна сказати про українську

⁶ Гнізділова О. Особистість лідера – першооснова функціонування наукової школи. *Вісник Львівського університету. Серія: Педагогіка*, 2009. Вип. 25. Ч. 2. С. 245-247.; Її ж. Діяльність наукової школи професора Є. М. Хрикова в галузі управління навчальними закладами. *Витоки педагогічної майстерності*. Збірник наукових праць, 2011. Вип. 8. Ч. 1. С. 91-97.

⁷ Lohmann R. I. Introduction: biographies of anthropologists as anthropological data. *Reviews in anthropology*, 2008. Vol. 37. P. 89-101.

⁸ Див., наприклад: Harris M. *The rise of anthropological theory: a history of theories of culture*. New York : Crowell, 1968. 806 p. ; Дельсж Р. *Нариси з історії антропології. Школи*. Автори. Теорії / Євген Марічев (пер. з фр.). К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.

етнологію, історія якої ще й досі багата на нерозкриті сторінки. Зокрема, малодослідженою залишається тема міжнародних зв'язків української етнології, впливу на її формування з боку західноєвропейських наукових шкіл та напрямків тощо. Лише окремих її аспектів торкалися автори узагальнюючих праць з історії української етнології та етнографії, робіт присвячених центрам етнологічної науки, а також публікацій, у яких розкривалися наукові біографії відомих українських етнологів. Водночас, необхідність створення такого дослідження є нагальною, адже сучасна українська етнологія хоча й посідає гідне місце серед гуманітарних наук у сфері розробки й використання теоретичних і прикладних методів дослідження, однак все ще відчуває гостру потребу у подальших дискусіях і дослідницьких розробках щодо методологічних засад розкриття теоретичних і практичних питань⁹.

Перші праці з історії української етнології з'явилися вже наприкінці XIX ст. Серед них слід згадати насамперед монографічну працю російського літературознавця й фольклориста О. Пипіна «Історія російської етнографії», другий том якої було присвячено українській етнографії¹⁰. Досліджуваний О. Пипіним період охоплює останні десятиліття XVIII ст. – 80-ті рр. XIX ст., при чому учений торкався не тільки питання становлення української етнографії, але й широкого спектру проблем історії та культури України, які мали надзвичайну суспільну актуальність на час написання роботи. Цим пояснюються й певні стилістичні та композиційні особливості його роботи. Розглядаючи науковий доробок М. Костомарова, П. Чубинського, В. Атноновича, М. Драгоманова, П. Житецького та інших дослідників, О. Пипін переважно здійснював виклад основних положень їхніх праць. Схожий підхід продемонстрував й М. Сумцов, серія статей з історії української етнології якого була опублікована у 1892 р. на

⁹ Гримич М. Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці. *Етнічна історія народів Європи*. 2006. Випуск 21. С. 5-9.

¹⁰ Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 3. : Этнография малорусская. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. 425 с.

сторінках журналу «Київська старовина»¹¹. Його праця була написана під впливом роботи О. Пипіна й до певної міри становила доповнення її аналізом персоналій, внесок яких в історію української етнографії був недостатньо розкритий російським дослідником. Слід згадати також видану у 1894 р. окремою публікацією оглядову лекцію Івана Франка, присвячену аналізу новітніх етнологічних напрямків.

Питання історії української етнографії кінця XIX – початку XX ст. піднімалися також на сторінках праць українських етнологів 1920-х рр. У цей період дослідників також цікавив насамперед суспільно-політичний аспект розвитку української етнографії, зокрема, урядові переслідування науковців-українофілів¹². Особливою ґрунтовністю відзначилася монографія Федора Савченка «Заборона українства», яка містить нарис історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що досі не втратив своєї актуальності¹³. Становлення методології етнологічних досліджень в Україні й, зокрема, питання впливу західноєвропейської наукової традиції, меншою мірою цікавило науковців того періоду.

Утвердження в СРСР тоталітарного режиму мало згубні наслідки для розвитку української етнології. Профільні наукові установи були поступово ліквідовані, переважна більшість дослідників була репресована або змушена змінити сферу діяльності. На довгі роки здобутки української етнології були приречені на забуття. Лише у 1960-ті рр. з'явилися праці, автори яких звернулися до, здавалося б, втраченої спадщини дослідників, які працювали до встановлення

¹¹ Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. *Киевская старина*. 1892. №1. 1-10; №2. С. 206-225.; №3. С. 409-423.; №4. С. 22-36 ; №5. С. 176-192.; №6. С. 351-362.; №7. С. 85-94.; №8. С. 141-159.; №9. С. 333-349.; №10. С. 35-50.; №11. С. 176-187.; №12. С. 379-390.

¹² Грушевський М. Сто літ українського народництва. Первісне громадянство та його пережитки на Україні, 1927. Вип. 1-3. С. 41-82; Білий В. В. З матеріалів до історії української етнографії. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 5. Т. III. С. 189-201.

¹³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Харків : Державне видавництво України, 1930. 415 с.

сталінської диктатури. Йдеться насамперед про монографії М. Азадовського¹⁴ та С. Токарева¹⁵, які відзначилися широтою охопленого матеріалу та ґрунтовним аналітичним підходом до його опрацювання. На сторінках цих праць фактично уперше була зроблена спроба класифікувати дореволюційну етнологію за школами й напрямками, прослідкувати її зв'язки з тогочасною європейською наукою. Узагальнюючі праці М. Азадовського та С. Токарева й досі є важливими для дослідження історії етнологічних знань в Росії та Україні, водночас, слід відзначити й суттєві недоліки притаманні цим роботам. Один із них є спільним для усіх тогочасних досліджень з соціо-гуманітарної проблематики: праці М. Азадовського та С. Токарева перенасичені ідеологічно мотивованими твердженнями й безапеляційно негативними оцінками робіт етнологів, які у свій час не сповідували еволюціоністські та марксистські доктрини й концепції.

Слід зазначити також і те, що основним предметом досліджень М. Азадовського та С. Токарева була російська етнологія так званого «дорадянського» періоду. Здобутки української науки розглядалися побіжно й лише у російському контексті. До того ж, оцінювалися вони переважно негативно, адже більшість українських етнологів кінця XIX – початку XX ст. вважалися радянським партійно-бюрократичним апаратом «буржуазними націоналістами». Кризь цю призму у радянській науці аналізувалися й теоретико-методологічна база української етнології. Показовою у цьому відношенні є оцінка М. Азадовським методологічного аспекту праць М. Драгоманова, який «був вождем і ідеологом українського буржуазного націоналізму й одним з найбільш послідовних проповідників ідей буржуазного федералізму. ... Ці націоналістичні позиції обумовили й його методологічні позиції у питаннях вивчення фольклору: йому важливо було встановити, що український фольклор

¹⁴ Азадовский М. К. История русской фольклористики. Т. II. Фольклорные изучения в 40-50-х годах XIX века. Москва : Учпедгиз, 1963. 363 с.

¹⁵ Токарев А. История русской этнографии. Дооктябрьский период. Москва. : Издательство «Наука», 1966. 456 с.

є своєрідним варіантом загальноєвропейських або навіть загальносвітових сюжетів, які отримали нове оформлення на українському ґрунті»¹⁶. З цих слів впливає те, що навіть дослідження європейських зв'язків українського фольклору вважалося проявом «буржуазного націоналізму». Тож годі було й говорити про якесь виважене відтворення європейського вектору розвитку української етнологічної науки на рубежі XIX – XX ст.

В Україні за радянських часів виходила порівняно невелика кількість праць, присвячених історії розвитку вітчизняної етнології. Серед них слід відзначити узагальнюючі праці В. Горленка¹⁷ та І. Березовського¹⁸, а також статті Г. Стельмаха¹⁹, К. Гуслистого²⁰, С. Музиченка²¹. Дослідники приділяли увагу насамперед збиральницькій та науково-організаційній роботі українських учених другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. Стосовно теоретико-методологічних принципів дослідницької роботи автори наукових праць, опублікованих за радянських часів, відзначали вплив на розвиток етнологічних знань в Україні зарубіжних наукових концепцій, однак за виключенням використання марксистського підходу, цей вплив оцінювався різко негативно. Як зазначав К. Гуслистий, «становлення й розвиток української радянської етнографічної науки відбувались в гострій боротьбі з буржуазними тенденціями.

¹⁶ Азадовский М. К. Вказ. праця. 273 с.

¹⁷ Горленко В. Ф. Нариси історії української етнографії. Київ : Наукова думка, 1964. 248 с.

¹⁸ Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1968. 343 с.

¹⁹ Стельмах Г. Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади. *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 2. С. 14-23; Його ж. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років. *Народна творчість та етнографія*, 1958. № 2. С. 15-18.

²⁰ Гуслистий К. Г. Українська радянська етнографія (підсумки і перспективи розвитку). *Народна творчість та етнографія*. 1967. № 1. С. 7-19.

²¹ Музиченко. М. До 45-річчя «Етнографічного вісника». *Народна творчість та етнографія*. 1970. № 6. С. 84-88.; Його ж. Новим життям народжений (Про Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН). *Народна творчість та етнографія* 1971. № 5. С. 39-41; Його ж. Біля витоків української радянської етнографії (діяльність Етнографічної Комісії ВУАН). *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 4. С. 21-28.

У 20-х роках у багатьох етнографічних працях ще відчувалась незрілість теоретичної думки, невміння застосовувати марксистську методологію в етнографічних дослідженнях»²². Так само й С. Музиченко у статті присвяченій «Бюлетеню етнографічної комісії ВУАН» підкреслював, що «надруковані у виданні програми та інструкції позначені труднощами формування в Комісії нової методології, переходу вчених на рейки марксизму-ленінізму. Вельми давалися взнаки впливи буржуазних шкіл ...»²³. Особливо негативно оцінювалася наукова діяльність М. Грушевського, який вважався провідником буржуазних ідей у наукове середовище радянської України. Звинувачували видатного науковця й у насадженні націоналістичної ідеології в очолювані ним етнографічно-фольклоричні установи²⁴.

До середини 1980-х рр. виходили також праці біографічного характеру, присвячені видатним постатям української етнології рубежу XIX-XX ст., таким як М. Костомаров²⁵, П. Чубинський²⁶, О. Потебня²⁷, Ф. Вовк²⁸, Ф. Ернст²⁹, А. Лобода³⁰ тощо. Однак усі незручні з точки зору пануючої ідеології аспекти діяльності цих учених старанно обходилися, а їх наукові погляди зазвичай подавалися у дещо викривленому вигляді. Наприклад, як зазначає Р. Конта, навіть в період перебудови дослідники постаті Ф. Вовка намагалися «подати

²² Гуслистий К. Г. Українська радянська етнографія (підсумки і перспективи розвитку). *Народна творчість та етнографія*. 1967. № 1. С. 10-22.

²³ Музиченко М. Новим життям народжений (Про Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН). *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 5. С. 39-44.

²⁴ Стельмах Г. Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років. *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 2. С. 16.

²⁵ Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. Київ : Наукова думка, 1968. 113 с.

²⁶ Куницкий А. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884). Советская этнография, 1956. № 1. С. 77-85.

²⁷ Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. К 150-летию со дня рождения. Киев : Об-во «Знання», 1985. 48 с.

²⁸ Конта Р. Етнологічна діяльність Федора Вовка: радянська історіографія *Етнічна історія народів Європи*, 2011. № 36. С. 29-35.

²⁹ Білокінь М. Федір Ернст. *Пам'ятки України*. 1982. № 2. С.53-64.

³⁰ Музиченко М. Андрій Лобода (100-річчя з дня народження). *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 3. С. 74-78.

діяльність Ф. Вовка в ролі підтримки та поширення ним соціалістичних ідей і пом'якшення формулювань, що характеризували його наукову діяльність, де вчений хоча й звинувачувався в «буржуазному націоналізмі», але не так прямо і відкрито, а більш опосередковано з посиланням на певні помилки та непорозуміння в його науковому світогляді»³¹.

Лише наприкінці 1980-х рр. в СРСР з'являються дослідження з історії української етнологічної науки, які характеризувалися виваженим підходом. Серед них слід відзначити ґрунтовну роботу Г. Скрипник, присвячену становленню й розвитку етнографічної музейної справи в Україні. Дослідниця розробила власну періодизацію історії етнографічного музейництва, звернула увагу на внесок у розбудову музейних установ українських етнологів, постаті яких були недостатньо досліджені тощо³².

Ситуація із вивченням історії етнологічної науки докорінно змінилася лише на початку 1990-х рр., коли остаточно зникли ідеологічні обмеження, а до наукового обігу потрапили документи й видання, що раніше перебували під забороною. В цей період з'являється ціла низка публікацій, в яких висвітлювалася діяльність етнологічних установ ВУАН та їхнє знищення на початку 1930-х рр.³³ Громадськість дізналася про трагічну долю закатованих українських науковців³⁴, імена та творча спадщина яких відтепер поверталася з небуття. З понад два десятиліття, які минули з того часу, як Україна здобула незалежність було видано вже чимало наукових праць з історії української етнології. Умовно їх можна поділити на дві групи: (1) узагальнюючі праці й

³¹ Конта Р. Вказ. праця. С.33.

³² Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток. Київ : Наукова думка, 1989. 304 с.

³³ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. Київ. 1993. 415 с.; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ. Едмонтон: Глобус, ВІК, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. 176 с.

³⁴ Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України. Київ : Рідний край, 1991.478 с.

дослідження становлення та розвитку наукових центрів української етнології;
(2) біографічні дослідження, присвячені окремим вітчизняним науковцям другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.

Значний внесок розкриття раніше замовчуваних сторінок історії української етнології здійснила В. Борисенко. Її монографічне дослідження «Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років»³⁵ становила фактично перше цілісне дослідження блискучого й трагічного періоду в історії української етнологічної науки. У книзі висвітлено історію становлення центрів етнологічної науки в Україні з кінця XIX ст., зокрема Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Етнографічної комісії НТШ, Етнографічної Комісії ВУАН, яку очолював А. Лобода, Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Кабінету примітивної культури кафедри історії України під керівництвом М. Грушевського, Кабінету музичної етнографії під керівництвом К. Квітки, Краєзнавчої комісії. Значну частину дослідження становили також біографічні нариси, присвячені видатним етнологам періоду 20-х – 30-х рр. XX ст.

Слід згадати також узагальнюючий нарис історії української етнологічної науки, поданий у підручнику «Українська етнологія», у якому В. Борисенко чільну увагу приділила питанню міжнародних зв'язків українських³⁶. В. Борисенко належить також низка виданих окремо історико-біографічних досліджень, присвячених визначним постатям української етнології, а саме Ю.

³⁵ Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років / Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ : Унісерв, 2002. 94 с.

³⁶ Борисенко В. З історії української етнології. *Українська етнологія : Навчальний посібник* / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. С. 70-92.

Павловичу³⁷, П. Одарченку³⁸, А. Кримському³⁹, О. Алеші⁴⁰, К. Грушевської, Н. Заглади, Л. Шульгіної, Є. Спаської, Р. Данківської, С. Терещенко⁴¹. В. Борисенко аналізує наукові погляди К. Грушевської, відзначаючи вплив на їх формування французької соціологічної школи, дає високу оцінку діяльності К. Грушевської зі зміцнення зв'язків української етнології з зарубіжними науковими центрами⁴².

Важливою подією стала публікація книги В. Горленка та Р. Кирчіва «Історія української етнографії». Вона становить найгрунтовніший комплексний доробок з теми, однак на превеликий жаль книга охоплює лише період до середини ХІХ ст. В. Горленко та В. Кирчів обґрунтували, що у значений час українська етнографічна наука завершила період свого становлення, були вирішені питання її предметної сфери, сформувався комплекс методів збирання та опрацювання етнографічного матеріалу⁴³. Даний висновок є важливим для нашого дослідження, адже він дозволяє чітко аргументувати його нижню хронологічну межу.

Суттєву цінність має монографія М. Дмитренка, присвячена дослідженню

³⁷ Борисенко В. К. Етнографічна спадщина художника Ю. Ю. Павловича *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1988. № 5. С. 65-70; Її ж. Традиційна культура фінів початку ХХ століття в малюнках художника-етнографа Юрія Павловича (1872-1947). *Павлович Ю. Фінляндія 1905-1910: Альбом /Упоряд. В. Борисенко, В. Пилипенко, М. Хаутала. К. : Слово, 2001. С. 5-12.*

³⁸ Борисенко В. К. Петро Одарченко – етнограф та фольклорист. *Родовід*. 1997. Число 7. С. 93-98.

³⁹ Борисенко В. К. Агатагел Кримський як фольклорист і етнограф *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 3. С. 39-42.

⁴⁰ Борисенко В. К., Франко О. О. Народознавчі студії О. Г. Алеші. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 20-23.

⁴¹ Борисенко В. К. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгіна, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко. *Українки в історії / За ред. В. К. Борисенко. Київ : Либідь, 2004. С. 78-89.*

⁴² Там само. С. 79.

⁴³ Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії Київ : Поліграфконсалтинг, 2005. 347 с.

наукових шкіл в українській фольклористиці другої половини XIX ст.⁴⁴ Велику увагу дослідник приділяє питанню рецепції західноєвропейських наукових ідей в українському науковому середовищі. Праця М. Дмитренка має концептуальний характер. Дослідник виділяє три основні школи в українській фольклористиці другої половини XIX ст.: міфологічну, культурно-історичну та психологічну. На наш погляд такий чіткий поділ є до певної міри штучним. Нижче буде показано, що, наприклад, міграційна та еволюціоністська теорії поєднувалися лише на ґрунті позитивізму, який був основою тогочасного наукового світогляду. Водночас, думки прихильників цих теорій щодо принципів питань аналізу фольклорно-етнографічних пам'яток часто були діаметрально протилежними. Надзвичайно строкатою та неоднорідною була й міфологічна школа. Слід зазначити також, що намагаючись поділити українських етнологів за школами автор інколи вступає у суперечність сам із собою. Так, наприклад, М. Дмитренко говорить про українську міфологічну школу та внесок у її розвиток М. Костомарова, О. Потебні, О. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, М. Сумцова. Водночас, говорячи про О. Потебню, М. Дмитренко схильний вважати його засновником оригінальної психологічної концепції дослідження фольклору, яка випередила чимало ідей європейської психологічної школи В. Вундта⁴⁵. Відносячи М. Сумцова до міфологічної школи, дослідник зазначає, що він не поділяв один з оновних її постулатів, а саме погляд на фольклор як на продукт і пережиток минулих епох⁴⁶. Незважаючи на зазначені вище дискусійні моменти, монографія М. Дмитренка є фундаментальним дослідженням, у якому вперше на такому рівні поставлено питання щодо впливу західноєвропейських наукових шкіл на етнологічну та фольклористичну думку в Україні та, відповідно, внеску українських науковців у подальший розвиток та удосконалення цих ідей.

⁴⁴ Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського. Відділ фольклористики. Київ : Сталь, 2004. 384 с.

⁴⁵ Там само. С. 362.

⁴⁶ Там само. С. 129.

Значний пізнавальний інтерес має монографія О. Сапеляк, присвячена історії розвитку етнографічних студій у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові⁴⁷. У контексті нашого дослідження дана праця є корисною для розуміння спільних та відмінних рис у розвитку етнологічної науки у підросійській Україні та на західноукраїнських землях.

Слід згадати також низку наукових праць О. Гуржія та М. Парахіної, у яких висвітлюється діяльність наукових етнологічних центрів ВУАН⁴⁸. Міжнародна співпраця та теоретичні погляди українських етнологів не були основним предметом зацікавлення дослідників, хоча побіжно вони торкалися цих питань у контексті дослідження науково-організаційної роботи у межах ВУАН, діяльності окремих дослідників, зокрема, К. Грушевської.

Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60-80-х рр. ХІХ ст. став предметом дослідження кандидатської дисертації С. Чибирак⁴⁹. Дослідниця простежила процес інституціалізації української етнографії, проаналізувала становлення та розгортання наукових осередків у зазначений

⁴⁷ Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898-1939 рр.) [Текст] Львів : Червона Калина, 2000, 208 с.

⁴⁸ Парахіна М. Б. Етнографічні дослідження у виданнях ВУАН 2030-х років ХХ ст. *Бібліотечний вісник*, 2002. № 5. 40-49 с.; Її ж. Роль видавничої і науково-інформаційної діяльності Всеукраїнської Академії наук у розвитку етнології в 20-30 роки ХХ ст. *Бібліотечний вісник*, 2002. № 5. 50-54 с.; Її ж. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20-30-х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 13. С. 61-66.; Її ж. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 32-41.; Парахіна М. Б. Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х на початку 1930-х років: дисертація канд. іст. наук: 07. 00. 05 / Марія Богданівна Парахіна. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.К., 2003, 209 с.; Гуржій О. І., Парахіна М. Б. Етнологічні осередки України в 20-х на початку 30-х років ХХ ст. : Нарис діяльності / НАН України; Інститут історії України Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. 524 с.

⁴⁹ Чибирак В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60-80-х роках ХІХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 05 / Світлана Вікторівна Чибирак / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. К., 2012, 20 с.

період, звернула увагу на деякі недостатньо вивчені постаті вітчизняної науки⁵⁰. Водночас, С. Чибирак, як це зазначено у назві її роботи, акцентувала увагу на етнографічному аспекті становлення етнологічної науки. Тому питанням теоретичної бази українських етнологів цього періоду у роботі приділяється в цілому недостатня увага.

В останні роки з'явилася також низка кандидатських дисертацій, у яких розкривалися окремі аспекти історії етнологічної науки в Україні у регіональному розрізі або на вузькоспеціалізованому рівні⁵¹. Проте, автори зазначених праць лише мінімальну увагу приділили тим аспектам теми, які викликають інтерес у контексті досліджуваної нами проблеми.

Ближчою до тематики нашого дослідження є кандидатська дисертація О. Пахаревої⁵², присвячена французько-російському науковому співробітництву в галузі антропології у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідниці вдалося залучити раніше не опрацьовані документи французьких архівів та комплексно висвітлити контакти університетів Російської імперії, які співпрацювали в Україні з французькою наукою. Цінну інформацію дисертація містить, зокрема, стосовно наукової діяльності Ф. Вовка та її оцінки західними науковцями. Водночас, О. Пахарева цікавилася насамперед науковим співробітництвом у галузі фізичної антропології, що відповідним чином

⁵⁰ Чибирак Етнографічна діяльність Степана Носа. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Випуск 29. С 83-88.

⁵¹ Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 05. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 20 с.; Крикун Ю. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х на початку 1930-х років: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2009, 20 с.; Божко Л. М. Етнографічні дослідження Поділля у 2030-х роках XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2010, 20 с.

⁵² Пахарева О. Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині XIX на початку XX ст. : автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.02. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2009. 17 с.

вплинуло на цінність її наукових положень для нашого дослідження.

Доволі активно в новітній історіографії розробляється тематика періодичних видань ВУАН, на шпальтах яких друкувалися основні здобутки українських етнологів 20-30-х рр. XX ст. Зокрема, слід згадати статті І. Матяш⁵³, Л. Реви⁵⁴, О. Церковняк-Городецької⁵⁵, О. Юркової⁵⁶. Про зростання інтересу до історії зарубіжної етнології свідчать праці П. Леню⁵⁷ та С. Кравець⁵⁸, які дають можливість поглянути на схожі процеси розвитку етнологічних знань у європейських країнах.

Необхідно згадати й низку наукових досліджень, присвячених міжнародним науковим зв'язкам університетів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці роботи здебільшого прямо не стосуються теми розвитку етнологічних знань, однак вони дозволяють встановити загальне підґрунтя та обставини проникнення впливу західноєвропейської соціо-гуманітарної думки в українське наукове середовище. Йдеться, зокрема, про ґрунтовну статтю С. Стельмаха, у якій розкривається тема перебування учених Київського університету в університетах Німеччини⁵⁹. Поглибила вивчення міжнародної співпраці істориків Російської імперії та європейських країн на

⁵³ Матяш І. Б. «Первісне громадянство»перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років XX ст. (за матеріалами архівного фонду) *Рукописна та книжкова спадщина України: Археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 213-220.

⁵⁴ Рева Л. Вітчизняна періодика як одне з джерел дослідження краєзнавства. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 9. С.1-3.

⁵⁵ Церковняк-Городецька О. Г. «Первісне громадянство» - український науковий часопис європейського рівня. *Українознавчий альманах*. Випуск 2. 2010. С. 249-251.

⁵⁶ Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу історичних наук. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. №16. С. 327-355.

⁵⁷ Церковняк-Городецька О. Г. Там само. С. 250.

⁵⁸ Кравець В. Еволюційна теорія в британо-американській культурній антропології. Тернопіль: ТЗОВ «Видавництво Астон», 2009. 159 с.

⁵⁹ Стельмах С. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX - початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Випуск 16. С. 148-152.

рівні кандидатської дисертації Г. Баженова⁶⁰. Також теми міжнародного наукового співробітництва у фаховій підготовці істориків другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, такого явища як професорські стипендіати, торкнулася І. Даценко⁶¹.

Значний масив історіографічного матеріалу, який має цінність для висвітлення теми нашого дослідження, становлять публікації, присвячені окремим постатям українських науковців. Щоправда, ця частина історіографічної бази має певну специфіку. Зокрема, література, присвячена науковій діяльності таких без перебільшення видатних науковців та громадських діячів як Микола Костомаров, Володимир Антонович, Олександр Потебня, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та деяких інших охоплює сотні, а подекуди й тисячі найменувань. Так, наприклад, виданий нещодавно бібліографічний покажчик на тему життя та діяльності М. Драгоманова включає у себе понад 6 тисяч найменувань літератури⁶². З огляду на це, ми коротко зупинимося лише на новітніх історико-біографічних дослідженнях, які мають прямий стосунок до нашої теми.

Так, зокрема, теоретико-методологічного аспекту праць М. Костомарова торкнулася у своїй кандидатській дисертації Л. Підгорна⁶³. Дослідниця акцентує увагу на впливі на формування наукового світогляду М. Костомарова ідей західноєвропейського романтизму, міфологічної школи тощо. Водночас,

⁶⁰ Баженова Г. Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX початок XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008, 20 с.

⁶¹ Даценко І. Підготовка науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина XIX початок XX ст.): Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. С. 127- 149.

⁶² Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861-2011). / упоряд. : М. О. Мороз, В. А. Короткий (кер. авт. колект.), І. І. Тіщенко, І. Грищенко, І. Білокінь. Дрогобич: Коло, 2011. 740 с.

⁶³ Підгорна Л. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект) : автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 07. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.

Л. Підгорну дана проблема цікавила насамперед у філологічному та літературознавчому розрізі. Романтичний підтекст етнопсихологічних поглядів М. Костомарова розглядаються також В. Федюк⁶⁴ та Я. Козачка⁶⁵. Слід відзначити також енциклопедичну працю за редакцією В. Смолія⁵, яка на сьогоднішній день становить найповніше дослідження постаті М. Костомарова. Наукова діяльність М. Сумцова, зокрема, у галузі етнології, отримала достатньо повне розкриття у працях О. Мандебури⁶⁶. Дослідниця торкається, серед іншого, проблем методології етнологічних праць М. Сумцова. На думку О. Мандебури, М. Сумцов відіграв неабияку роль у виробленні наукових основ семіотики традиційно-побутової культури українців. На наш погляд, такий висновок є дещо передчасним, адже зв'язок основних положень праць М. Сумцова з ідеями засновників семіотики Ф. де Соссюра та Ч.С. Пірса є далеко не очевидним. При цьому, звичайно, не можна не визнати, що М. Сумцов надавав великої ваги символам в обрядовості та традиційній культурі загалом.

Етнографічна діяльність Павла Чубинського розкрита у монографії А. Зиля⁶⁷, а також у статтях О. Івановської⁶⁸, О. Остапенко⁶⁹, Г. Скрипник⁴. Особливо слід відзначити останню роботу, у якій проведено аналіз наукової цінності праць П. Чубинського з погляду сучасної етнології. Водночас, як

⁶⁴ Федюк В. Ю. Концепція «духу народності» в історіософії Миколи Костомарова : автореф. дис. канд. філ. наук: 09. 00. 05. Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 19 с.

⁶⁵ Козачок Я. В. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: Автореф. дис. д-ра філол. наук: 10. 01. 01 Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 40 с.

⁶⁶ Смолій В. А. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енциклопедичний словник. / В. А. Смолій [та ін.]; заг. ред. В. А. Смолій. Київ : Вища школа, 2005. 544 с.

⁶⁷ Зиль А. Народознавець Павло Чубинський і його доба. Київ : Казка, 2009. 399 с.

⁶⁸ Івановська О. Концептуальні засади наукової діяльності Павла Чубинського. *Література, фольклор, проблеми поетики*. 2009. Вип. 32. С. 19-22с.

⁶⁹ Остапенко О. Наукова спадщина Павла Чубинського: вивчення і збереження. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Випуск 4. С. 97-102.

зазначає О. Остапенко, фундаментального дослідження усієї багатющої творчої спадщини П. Чубинського досі не створено.

Недостатньо вивченим є етнологічний аспект наукової діяльності Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова, видатних українських учених та мислителів другої половини XIX ст. Інформацію про етнологічні погляди В. Антоновича, зокрема його підходи до вивчення етногенезу та етнічної самобутності народів, можна знайти лише в узагальнюючих біографічних працях, зокрема у монографії О. Кіяна⁷⁰. Фольклористичній діяльності М. Драгоманова присвячена кандидатська дисертація О. Наумовської⁷¹. Щоправда, теоретичні погляди ученого та, зокрема, їх зв'язок із західноєвропейською науковою думкою висвітлений у роботі вкрай побіжно. О. Наумовська констатує лише вплив на їх формування позитивізму та загалом відносить М. Драгоманова до культурно-історичної школи. Значно більш вдалою є спроба Н. Родінової розкрити етнографічну діяльність Бориса Грінченка, зокрема його внесок у розбудову української етнологічної науки другої половини XIX – початку XX ст.⁷²

На сьогоднішній день достатньо повно розкрита наукова діяльність Ф. Вовка. Серед новітніх досліджень наукової спадщини видатного українського етнолога та антрополога згадаємо серію статей, опубліковану С. Сегедою. Вони важливі, зокрема, тим, що їх автор дає оцінку робіт Ф. Вовка з точки зору сучасної антропології⁷³. Антропологічним студіям Ф. Вовка присвятила

⁷⁰ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : НАН України; Інститут історії України, 2005. 492 с.

⁷¹ Наумовська О. В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова: автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 07. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 18 с.

⁷² Родінова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. канд. іст. наук: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 17 с.

⁷³ Сегеда С. Шукав глибинні витоки народу (до 150-річчя з дня народження Федора Вовка). *Українознавство. Календар-щорічник*. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2001. С. 192-193.; Його ж. Післямова. Антропологічні погляди Федора Вовка й сучасна наука. *Наука і суспільство*. 1990. № 3. С. 29-

кандидатську дисертацію О. Таран⁷⁴, яка у своїх публікаціях торкнулася, зокрема, й питань використання науковцем західних теоретичних розробок та його впливу на європейську науку. Дослідниця підкреслює, що завдяки особливостям своєї біографії Ф. Вовк зіграв визначну роль сполучної ланки між європейською та вітчизняною наукою. «Яскравий представник французької антропологічної школи з поглядом на етнологію як цілісне антропологічне, етнографічне та археологічне бачення етносу, Ф. Вовк виступив активним пропагандистом цього перспективного напрямку⁷⁵.

Комплексним та всебічним дослідженням постаті, наукової біографії та діяльності Ф. Вовка стала докторська дисертація О. Франко й покладені у її основу монографія та статті. Чільну увагу дослідниця приділила питанням міжнародної співпраці Ф. Вовка та використання ним новітніх здобутків європейської науки. На думку О. Франко, видатний український етнолог та антрополог намагався поєднувати у своїх студіях наукові здобутки різних наукових шкіл. Залишаючись прихильником еволюціонізму як світоглядної парадигми, Ф. Вовк знаходився також під впливом соціально-біологічних та дифузійністських ідей⁷⁶.

Лише кілька статей та розвідок присвячено науковій спадщині та громадській діяльності видатного українського мистецтвознавця Г.

32.; Його ж. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2003. № 7. С. 5-8; Його ж. Народознавчі студії Федора Вовка. *Університет. Історико-філософський журнал*. 2008. № 5. С. 49-59.

⁷⁴ Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.07. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003, 19 с.

⁷⁵ Таран О. Федір Вовк про місце в історії української антропології. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С.8-14.

⁷⁶ Франко О. О. Наукова діяльність Федора Вовка. *Український історичний журнал*, 2006. № 3. С. 43-54.

Павлуцького. Це, зокрема, роботи І. Удріс⁷⁷, В. Афанас'єва⁷⁸, О. Сторчай⁷⁹. Останню з них можна відзначити як найбільш ґрунтовну. Водночас, варто зауважити, що величезний внесок Г. Павлуцького у розвиток вітчизняної науки безумовно потребує уточнення. Зокрема, недостатньо досліджені наукові погляди ученого, а також теоретико-методологічна база його досліджень.

Постаті К. Широцького присвятила кандидатську дисертацію⁸⁰ й видану на її основі монографію⁸¹ Л. Іваневич, яка торкається, зокрема, питання зарубіжного наукового відрядження ученого, його теоретичних поглядів тощо. Вплив К. Широцького на розвиток вітчизняного мистецтвознавства допомагає з'ясувати науково-бібліографічний довідник, упорядкований А. Трембіцьким та Л. Іваневич⁸².

До недавня малодослідженою залишалася етнологічна спадщина відомого українського сходознавця Агатангела Кримського. Заповнити цю лакуну значною мірою вдалося О. Лагуновій, яка опублікувала низку статей, що стали основою для дисертаційного дослідження⁸³.

Наукова спадщина та громадська діяльність Михайла Грушевського за останні десятиліття привертала увагу великої кількості дослідників. Своєрідними підсумовуючими працями з зазначеної теми стали монографії Ю.

⁷⁷ Удріс І. Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина. *Образотворче мистецтво*. 1991. №1. С. 16-19.

⁷⁸ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 4. С. 13-22.

⁷⁹ Сторчай О. З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького. *Студії мистецтвознавчі*. 2004. №1-5. С. 341-347.

⁸⁰ Іваневич Л. А. Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч: автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 01 Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006, 20 с.

⁸¹ Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886-1919) : науковець, просвітник, педагог. Хмельницький : Мельник А. А., 2005. 245 с.

⁸² Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського). Хмельницький, 2004. 32 с.

⁸³ Лагунова О. Народознавча діяльність Агатангела Кримського : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2010. 18 с.

Шаповала⁸⁴, Я. Малика⁸⁵, у яких розкривається, зокрема, науково-організаційна діяльність ученого. Теоретико-методологічним аспектам наукових робіт М. Грушевського присвячені роботи В. Тельвака⁸⁶. Водночас, етнологічна діяльність Михайла Грушевського не знайшла на сьогоднішній день належного висвітлення в історіографії. Існують лише поодинокі статті у збірниках⁸⁷ та журналах⁸⁸, у який, до того ж, тема теоретичних проблем етнології на сторінках праць М. Грушевського майже не розкривається.

Значно краще на сьогоднішній день висвітлена фольклорно-етнографічна діяльність Катерини Грушевської. Крім вже згаданих робіт В. Борисенко, на цю тему існує ґрунтовне монографічне дослідження І. Матяш⁸⁹, яке становить насамперед науково-біографічний нарис. Аспектам міжнародної співпраці та впливу на формування наукового світогляду К. Грушевської західних наукових концепцій присвятила кандидатську дисертацію О. Церковняк-Городецька⁹⁰. Дослідниця доходить висновку, що філософським та культурним підґрунтям

⁸⁴ Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.

⁸⁵ Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 171 с. ; Його ж. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. 179 с.

⁸⁶ Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ - початок ХХ століття). Нью Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с. ; Його ж. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті р. ХХ століття). Київ; Дрогобич : Вимір, 2008. 494 с.

⁸⁷ Див. статті Т. Воропаєвої, І. Грабовської, Ю. Солод у збірнику наукових праць: Михайло Грушевський - науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. 400 с.

⁸⁸ Глушко М. Михайло Грушевський ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 1-2. С. 14-20.

⁸⁹ Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. Київ : Україна, 2004. 240 с.

⁹⁰ Церковняк-Городецька О. Г. Фольклористична спадщина Катерини Грушевської в контексті розвитку загальноєвропейської фольклористики: автореф. дис. канд. філол. наук : 10. 01. 07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 18 с.

діяльності К. Грушевської було утвердження та маніфестація української етнологічної думки за допомогою використання міждисциплінарних методик і залучення здобутків європейських наукових шкіл для дослідження українського фольклору та ознайомлення з ним Європи.

Чимале поле для подальших досліджень становлять наукові біографії етнологів 20-30-х рр. ХХ ст., адже лише деякі з них були розкриті на монографічному рівні. Зокрема, видатному етномузикознавцю К. Квітці присвятив свою книгу А. Сторожук⁹¹. Науково-організаційна діяльність О. Алешо висвітлена у кандидатській дисертації О. Рудої. На її думку О. Алешо «став яскравим представником нової антропологічної школи, на основі досягнень європейської науки вибудовував свою наукову діяльність в Україні»⁹². Маловідомою постаттю в українській етнології залишається Кость Копержинський (1894-1953), якому, окрім фрагментарних згадок у різних довідково-бібліографічних виданнях, присвячено лише кілька розвідок⁹³. Недостатньо дослідженою є також наукова спадщина Євгена Кагарова, значна частина якої присвячена теоретичним проблемам етнології. Спробу оцінити внесок Є. Кагарова у розвиток української етнології становить невелика стаття Т. Шевчук та В. Новійчук, в межах якої опубліковані також деякі матеріали до біографії дослідника⁹⁴. Практично не існує робіт, які б висвітлювали наукову діяльність Ф. Савченка. Не можуть компенсувати суттєві інформаційні лакуни

⁹¹ Сторожук А. Климент Квітка (людина- педагог- вчений) / А. І. Іваницький (ред.). Київ : Фенікс, 1998. 100 с.

⁹² Руда О. З. Науково-організаційний доробок О. Г. Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07. 00. 07. Держ. наук.с.-г. б-ка НААН України. Київ, 2011. 16 с.

⁹³ Гуменюк М. П. Копержинський К. – бібліограф і книгознавець. *Формування і використання бібліотечних фондів*. 1984. Вип. 5. С. 114-121; Дручек О. В., Савенюк Л. А. Українознавець з Поділля (К. О. Копержинський). *Українська біографістика. Збірник наукових праць*. Київ, 2005. Випуск 3. С. 202-207; Іваневич Л., Іваневич В. До бібліографії праць Костя Копержинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, 2010. № 2. С. 86-96.

⁹⁴ Шевчук Т., Новійчук В. Євген Кагаров і українська фольклористика 1920-х років. *Народна творчість та етнологія*, 2007. № 2. С. 38-46.

поодинокі новітні публікації, присвячені етнологічній діяльності А. Лободи⁹⁵.

Об'єктом етнології як науки є усі етнічні групи, як слаборозвинені народності, так і народи найрозвиненіших на сьогодні країн. Сучасна етнологія набуває рис нової соціальної науки, яка синтезує різноманітні знання про людину та її культуру. Беззаперечним залишається факт, що етнологія пов'язана з реальними соціальними процесами, що є свідченням великого значення її як науки. Аналіз основних історичних подій ХХ століття свідчить, що роль етнічного фактора для культурно-історичного процесу зростає, що пов'язано з тим, що етнічні процеси є основою національних рухів у культурі та політиці.

Про надзвичайну актуальність етнічного фактора для становлення націй свідчать суспільно-політичні процеси у світі ХХ століття. Відцентровані процеси кінця 80-тих початку 90-тих років, що призвели до розпаду СРСР та утворення національних держав. Після Другої світової війни відбувся розпад колоніальної системи, який став причиною до утворення нових незалежних держав у Індокитаї, Південно-Східній Азії, Африці. Окремої уваги в етнічному аспекті заслуговують конфлікти та суперечності на ґрунті етнічних розбіжностях (англійці та французи в Канаді, чеченська війна в Росії, АТО в Україні, валони та фламандці у Бельгії, воєнні дії в колишній Югославії, грузинсько-осетинські та грузинсько-абхазькі конфлікти, придністровський конфлікт, війна в Нагірному Карабасі).

Завдання етнологів щодо цих подій визначити причини появи цих конфліктів, побудувати теоретичні моделі процесів етнічного спрямування. Тобто ці завдання є політичними вимогами, а не науковими інтересами вчених. У сучасному світі міжнаціональних, етнічних, регіональних конфліктів значно більше ніж глобальних протистоянь розвинених держав. Саме це формує

⁹⁵ Щербань Т. Видатний український фольклорист і етнограф : (до 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи). *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 5/6. С. 3-9.; Дмитрієв В.С., Тіщенко І. І. Лобода Андрій Митрофанович. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка : минуле й сьогодні (1834-2004 рр.) / під ред. Г. Д. Казьмирчука. Київ : Прайм-М, 2004. 237 с.

необхідність вирішення етнічних проблем з метою виживання людства. Тому дослідження становлення та розвитку етнології у ХХ столітті є актуальним.

Становлення теоретико-методологічної бази етнологічної науки відбувалося у межах наукових шкіл, які вже у першій половині ХІХ ст. почали формуватися у провідних європейських університетах. Першою справжньою науковою школою у європейській етнології вважається міфологічна школа, що виникла під впливом ідей німецького філософа Ф. В. Й. фон Шеллінга (1775–1854). У творчості цього визначного німецького філософа здійснено системний аналіз міфології як всезагальної символічної форми існування людства⁹⁶. Згідно з концепцією Шеллінга, міфологія є всезагальною висхідною формою думки, історично необхідним явищем, закономірною сходиною у розвитку людської свідомості, первинною синтетичною формою духовної культури, що включає в себе паростки всіх спеціалізованих видів культури майбуття. Міфологія, на думку Шеллінга, зароджується в епоху так званого відносного монотеїзму. Виникнення міфології є наслідком одкровення, відповідно міф є не художнім вимислом, а радше релігійною істиною. До того ж Шеллінг наголошував на тому, що міфологія є загальнолюдським явищем і підкреслював переплетення та численні збіги у міфологічних традиціях різних народів. Подібність міфологічних мотивів Шеллінг вважав наслідком походження зі спільного джерела, а не запозичень. До певного часу людство було єдиним, поєднаним ідеєю єдиного Бога. Але згодом воно поділилося на народи, кожен з яких мав свою міфологію, тобто свій дух. Виникнення політеїзму стало результатом духовної кризи людства, що виник із втратою єдності людського роду (та віри в єдиного Бога)⁹⁷.

Філософські ідеї Шеллінга були тісно пов'язані з загальноєвропейськими

⁹⁶ Шеллінг Ф. В. Й. Введение в философию мифологии. Сочинения : в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1989. 636 с.

⁹⁷ Попова О., Свирид А. Герої казок братів Грімм як прецедентні феномени. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки (мовознавство)*. 2009. №81(3). С. 398-399.

тенденціями розвитку національної ідеї, яка на той час полягала в ототожненні народу з певними духовними вартостями, атрибутами Бога⁹⁸. У науковій сфері ці ідеї втілювали німецькі романтики – брати Якоб (1785-1863) та Вільгельм (1786-1859) Грімм. Філологи за освітою, професори Геттінгенського, а згодом Берлінського університетів, збирали та публікували німецькі народні казки та легенди. Їхні твори належать до жанру літературних казок епохи романтизму, якому притаманне поєднання магічного, фантастичного і містичного з дійсністю того часу. Водночас, брати Грімм, а особливо Якоб, прагнули залишити казки максимально народними, щоб в їх переказі не з'явилося викривлення, переробки за власним смаком, завдяки чому їх казки поєднують в собі наукову вірогідність з авторським стилем⁹⁹.

Міфологію брати Грімм розглядали як необхідну умову і матеріал для мистецтва, що також є проявом народного духу. У своїх дослідженнях міфології Якоб Грімм спирався на порівняльний метод, зіставляючи сюжети й мотиви казок та міфів різних народів. Міфологія розглядалася як розрізнені залишки певного давнього світогляду, який панував в індоєвропейських народів й базувався на метеорологічних та астрономічних спостереженнях давніх людей. Уявлення про богів, певні елементи обрядовості та фольклору – усе розглядалося як осмислення таких природних явищ, як гроза, сонячне світло, небо тощо. Цей світогляд поступово деградував та розкладався, залишаючи лише непевні релікти, за якими дослідник може реконструювати первинну духовну культуру¹⁰⁰. Праці братів Грімм заклали початок двом основним шляхам досліджень міфологічної школи – етимологічному, який полягав у лінгвістичній реконструкції міфу, та «аналогійному», тобто власне порівняльно-

⁹⁸ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. Київ : Факт, 2006. 59 с.

⁹⁹ Іщенко В. Зв'язок складників і основних характеристик сучасної української національної ідеї з народними казками. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. 2010. № 3-4 (45-46). С. 89-96.

¹⁰⁰ Токарев А. История русской этнографии (Дооктябрьский период). Москва : Наука, 1966. 275 с.

міфологічному.

Натурміфологічні погляди братів Грімм отримали розвиток у працях численних наступників. Один із них, М. Мюллер, вважав, що міфи мають у собі приховану логіку. Вони взаємопов'язані й позбавлені можливості частотої міграції в інші культури, адже передаються спадково. У праці «Внесок у міфологічну науку» (1897) він поділяє порівняльну міфологію на три гілки: етимологічну, психологічну та галузь аналогії. Завданням першої з них є зіставлення імен і текстів, пошук достовірних фактів, які доводили б утворення цих імен від одного прототипу певної мовної сім'ї. Галузь аналогії має справу власне із порівнянням міфів і легенд, при цьому спільність їх походження не є об'єктом її вивчення. Якщо взяти до уваги все розмаїття назв, які можуть позначати такі поняття, як сонце, вода, небо, земля тощо, і до того ж урахувати значну кількість існуючих варіантів одного й того самого міфу, то стає зрозумілим завдання галузі аналогії порівнювати міфи не з метою виявлення їх ідентичності, а для з'ясування спільних ознак соціального середовища, у якому вони утворились. Психологічна гілка зосереджується на міфологіях усього людства, виявляючи причини аутентичності сюжетів, що досить часто зустрічаються у міфологіях різних народів, спостерігаючи за традиціями віддалених у часі й просторі рас – цивілізованих і диких, давніх і сучасних. Порівняльна міфологія доходить висновку про певну епоху, коли давні племена, від яких пішли сучасні кельти, італійці, слов'яни, німці тощо, були близькими сусідами і поклонялись одним і тим самим божествам¹⁰¹. У міфологічній школи виявилось багато прихильників, особливо серед німецьких (А. Кун, В. Шварц, В. Манхардт) та російських (А. Афанасьєв, Ф. Буслаєв, О. Миллер) дослідників. Ідеї учених-міфологів у 70-ті рр. ХІХ ст. значною мірою вплинули на формування етнопсихологічної школи, представники якої (Т. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт) бачили у фольклорі

¹⁰¹ Шадріна Т. В. Проблема традиціоналізації сюжетів як об'єкт дискусії у міфознавстві. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. 2011. № 1. С. 44-49.

відображення специфічної психології народу, який його створив¹⁰².

Водночас, у школи знайшлося й чимало критиків, серед яких особлива роль належить німецькому ученому Теодорові Бенфею, який започаткував так звану міграціоністську школу в європейських фольклорно-етнологічних дослідженнях. На думку Т. Бенфея та його послідовників у різних європейських країнах, численні тотожності, збіги та подібності у фольклорних традиціях різних народів пояснюються не спільною генетичною спадщиною, а наявністю єдиного джерела з якого, завдяки писемній культурі художні мотиви та сюжети мандрували по світу. Таким джерелом, за Т. Бенфеєм, був індійський епос, сюжети якого проникли у Європу завдяки походам Олександра Македонського, арабським завоюванням та контактам Візантії зі східними країнами. Як зазначає С. Пилипчук, новаторство Т. Бенфея виявилось не в самій ідеї про запозичення, а в конкретизації, унаочненні здогадів численними прикладами, а також у формулюванні ретельно опрацьованої схеми можливих міграційних процесів¹⁰³.

Одночасно постулати міфологічної школи критикувалися дослідниками так званої антропологічної школи у фольклористиці, які заперечували наявність у фольклорі будь-якої прадавньої підоснови й наголошували на впливі книжної традиції на усну народну творчість. Роль останньої зводилася до побічного продукту розвитку людської культури. Засновником антропологічної школи вважають британського етнологу Е. Тайлора, а її виникнення пов'язують із поширенням в науковій думці концепції класичного еволюціонізму¹⁰⁴.

Виникнення антропологічної школи було зумовлене насамперед характером розвитку етнологічних знань в англomовних країнах, де учення про народи почало розвиватися як складова антропології – біологічної науки про

¹⁰² Мойсей А. Вплив ідей європейської етнопсихологічної школи на румунських дослідників Буковини другої половини XIX початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Випуск 17. С. 83-87.

¹⁰³ Пилипчук С. «Шукання в орієнті»: міграційна школа у рецепції Івана Франка. *Українське літературознавство*. 2010. Вип. 72. С. 227-228.

¹⁰⁴ Азадовский М. К. История русской фольклористики. Т. II. Фольклорные изучения в 40-50-х годах XIX века. Москва : Учпедгиз, 1963. 175 с.

походження та еволюцію фізичної організації людини. У Великій Британії на її основі нагалися реконструювати історію людства та культура, а тому тут з'явився новий науковий напрям під нахвою «соціальна антропологія». Поступове зміщення предметної області етнології у бік дослідження соціальної організації людства було наслідком справжньої наукової революції, яку здійснила теорія еволюції, сформульована у книзі Чарльза Дарвіна «Про походження видів» (1859). Сутність цієї теорії полягає у тому, що живі організми перебувають у постійному розвитку, еволюціонують. Цей розвиток (еволюція) здійснюється за рахунок взаємодії трьох основних чинників: мінливості, спадковості і природного добору. Мінливість слугує основою утворення нових ознак в будові і функціях організму, спадковість закріплює ці ознаки, а під дією природного добору усуваються організми, не пристосовані до умов існування, що зрештою веде до утворення нових видів (видоутворення)¹⁰⁵. Ч. Дарвін не був першим дослідником, який висловлював подібні думки. Згогадки щодо єдності та розвитку живої і неживої природи були сформульовані ще античними мислителями. Безпосереднім попередником Дарвіна був Ж. Б. Ламарк, який у 1809 р. опублікував книгу «Філософія зоології», у якій сформулював свою концепцію еволюції.

Проте, незаперечною історичною заслугою Ч. Дарвіна вважають те, що він розкрив рушійний чинник еволюції – природний відбір випадкових неспрямованих спадкових змін, який пояснює багатоманітність живих істот та їх здатність пристосовуватися до навколишнього середовища¹⁰⁶. Учення Дарвіна не потребує залучення для пояснення еволюції нематеріальних факторів і доводить, що рушійні сили розвитку природи містяться в ній самій. Відповідно, живій природі властиві саморух і саморозвиток. Еволюція становить безперервний прогрес, перехід від простих форм до складних, вершиною якого стає людина й

¹⁰⁵ Шлапак В. П. Дарвін, Вернадський: точки зору різні, а істина одна. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19. С. 33-40.

¹⁰⁶ Дубровная О. В. Чарльз Роберт Дарвін (к 200-летию со дня рождения). *Физиология и биохимия культурных растений*. 2009. Т. 41. № 3. С. 26-34.

створене нею суспільство¹⁰⁷. У 1871 р. Чарльз Дарвін видав книгу «Походження людини й статевий відбір», у якій наголошувалося на тому, що сучасна людина є не витвором Бога, а лише результатом еволюції мавпоподібних істот.

Теорія Дарвіна набула загального поширення та визнання ще за життя дослідника. Вона фактично стала основою наукового світогляду модерної доби й вплинула фактично на всі галузі наук. У сфері суспільствознавства еволюційні ідеї висловлювалися й до появи публікацій Ч. Дарвіна. Зокрема, величезний вплив на розуміння суспільних процесів мали погляди Томаса Мальтуса. На матеріалі демографічної статистики, англійський вчений спробував показати, що чисельність людства постійно збільшується й лише нестача ресурсів, війни та епідемії обмежують невпинне зростання. Фактично паралельно з Дарвіном працював Огюст Конт, погляди якого були покладені в основу концепції позитивізму. На думку французького мислителя, людство у своєму розвитку пройшло три основні стадії розвитку – теологічну, метафізичну, наукову. Стадії визначалися на прикладі європейських народів, однак екстраполювалися на усі інші. О. Конт вважав, що усі без винятку народи мають пройти через однакові стадії розвитку. Щоправда через природні властивості та інші фактори швидкість проходження цих стадій є неоднаковою. О. Конт звертав увагу на повторюваність суспільних явищ й закликав до вивчення головних законів розвитку людства, переважно шляхом використання порівняльного методу¹⁰⁸.

Значний вплив на розвиток наукової думки мали також погляди Герберта Спенсера (1820-1903), який запропонував концепцію еволюції як особливого типу послідовних необхідних змін культурних феноменів від відносно нескладної однорідності до погодженої неоднорідності, що відбуваються завдяки поступовій диференціації й інтеграції. На думку Г. Спенсера, з

¹⁰⁷ Ситник К. М. Геніальний природознавець. До 200-річчя від дня народження Чарльза Дарвіна. *Вісник НАН України*. 2009. № 2. С. 47-51.

¹⁰⁸ Бережна С. До становлення методологічної програми історичної компаративістики в ХІХна початку ХХ ст. *Волинські історичні записки*. 2009. Том 3. С.24-28.

найдавніших часів людська природа повільно адаптується, в результаті чого відбуваються модифікації людських рис, вони поступово акумулюються в популяції, передаючись через традицію. Суспільство розвивається під впливом зовнішніх (вплив географічного середовища, а також сусідніх суспільств і народів) й внутрішніх (фізична природа людини, розмаїтість рас, особливості психіки кожного народу) факторів. На думку Г. Спенсера, члени первісних суспільств — люди фізично, морально й розумово відсталі.

Подібні погляди сприяли утвердженню думки про те, що європейська або західна цивілізація репрезентує найвищий щабель розвитку людства, тому шляхетне завдання європейців полягає у тому, щоб допомогти решті світу якнайшвидше «цивілізуватися». Відповідним чином, позитивістські та еволюціоністські ідеї служили обґрунтуванням колоніальних загарбань та імперіалістичної політики. Практично до кінця XIX ст. позитивізм залишався пануючою концепцією в історичній науці. Дослідники приділяли увагу переважно питанням розвитку держави, як вищій стадії розвитку політичної організації суспільства, що свідчить про загальний рівень його розвитку¹⁰⁹. Позитивістське бачення історичного процесу передбачало наявність не циклічного, а лінійного часу та прогресивного розвитку усіх суспільств¹¹⁰.

Вплив позитивізму на розвиток соціо-гуманітарних наук вважається визначальним. Л. Зашкільняк наголошує на тому, що позитивістської методології, а скоріше її загальних гасел притримувалася більшість європейських істориків другої половини XIX ст., хоча далеко не всі з них розвивали теоретичну сторону історичної соціології позитивізму¹¹¹. Повною

¹⁰⁹ Добролюбська Ю. А. Методологія вивчення минулого соціуму очима історичної антропології. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянищини*. 2010. Вип. 26. С. 38-44.

¹¹⁰ Шаповал В. Н. Смена ценностно-смысловых ориентиров как категорический императив нашего времени. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2010. Т. 23(62). № 2. С.18-26.

¹¹¹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський національний університет імені Ів. Франка, 1999. 127 с.

мірою вплив позитивізму торкнувся й дослідників, які жили та працювали в Україні¹¹².

В етнології утвердження теорії Дарвіна та позитивістських ідей Конта й Спенсера призвело до формування так званого еволюційного напрямку який можна вважати першою власне етнологічною теорією. На відміну від романтиків, які бачили ідеал суспільного та духовного розвитку у минулому, позитивісти та еволюціоністи виходили з ідеї прогресу й ставили собі на меті «об'єктивне» та «реалістичне» пізнання дійсності, загальні закономірності в історії. «Зразком для них слугували природничі науки, величезні успіхи яких у ті роки викликали загальний етнузіазм. Природничі закономірності вони шукали й в історії людства. Усі ці основні ідеї позитивізму – прагнення до об'єктивного пізнання дійсності, ідея природничо-наукової закономірності, ідея прогреса – складають характерні риси й еволюціоністського напрямку в етнографії»¹¹³.

Етнологи-еволюціоністи наголошували на тому, що людство становить єдиний біологічний вид² й сприймали соціальну культуру як об'єкт пізнання, який можна пояснити науковими термінами і законами. «Вважалося, що культура була породжена природніми причинами, а її динаміка є закономірною, тобто соціокультурні системи сучасності втілюють у собі елементи минулих стадій розвитку. Детермінанти соціокультурної еволюції поділялися на два класи: По-перше, до іманентних антропологічних збудників еволюції було віднесено «вроджені ідеї», динамічними носіями яких вважалися індивіди і раси. По-друге, в якості зовнішніх факторів, що обумовлюють еволюцію, розглядалися природні явища як необхідність життєзабезпечення, економічні, соціальні передумови і т. ін.»¹¹⁴. Деякі дослідники схильні визначати в межах еволюційної

¹¹² Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ. 2000, 19 с.

¹¹³ Токарев А. Вказ. праця. С. 358.

¹¹⁴ Русяєва Т. Г. До питання еволюціонізму в науці. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць*. 2008. № 2. С. 97-102.

теорії основними детермінантами суспільного розвитку психічну подібність усіх людей, загальнолюдську здатність до удосконалення, дії індивідів, так званих «великих людей», які створюють нові ідеї. Важливу роль відіграють також способи життєзабезпечення. Вчені надавали їм великого значення в культурному розвитку й виділяли такі еволюційно визначальні форми життєзабезпечення, як обробка землі та агрокультура, скотарство, мисливство та рибальство, ремесла. Ці форми мали найважливіше значення для найбільш інтенсивної взаємодії людських суспільств з навколишнім середовищем, породження адаптаційних утворень, змін, пов'язаних з покращенням якості життя, а також для розвитку технологій¹¹⁵. Оскільки усе людство проходить крізь однакові стадії розвитку, вивчення примітивних суспільств Азії, Африки та Америки допомагає з'ясувати первинну стадію, на якій свого часу перебували й європейські суспільства¹¹⁶.

Ідеї еволюціонізму знайшли своїх прихильників у різних країнах. Найвідомішими представниками еволюціонізму в Англії були Едвард Тайлор, Джеймс Фрезер, у Німеччині – Адольф Бастіан, Теодор Вайц, Генріх Шуц, у Франції – Шарль Летурно, у США – Люїс Генрі Морган. Серед них особливо значною є роль Льюїса Моргана (1818-1881) та Едварда Тайлора (1832-1917). Перший з них присвятив життя дослідженню північноамериканського племені ірокезів на прикладі яких була сформульована універсальна періодизація історії людства¹¹⁷. На думку Л. Моргана, основою соціального устрою стародавнього суспільства в усіх частинах Земної кулі був родовий лад. Усі людські суспільства проходять у своєму розвитку три основні стадії – дикість, варварство й

¹¹⁵ Кравець С. Детермінанти еволюції культури в класичному еволюціонізмі *Філософські дослідження. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. Випуск № 9. С. 17-21.

¹¹⁶ Завальнюк В. В. Генезис антропологічних знань у сучасному правовому вимірі. Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Керівник авт. кол.с. В. Ківалов; відп. за вип. О. В. Козаченко. Миколаїв: Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В., 2009. Вип. 38. С. 7.

¹¹⁷ Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1935. 352 с.

цивілізація. Перші дві, у свою чергу поділяються на шаблі, кожному з яких притаманні особливі форми організації сім'ї та шлюбу (проміскуїтет, кровноспоріднена сім'я, пуналуальна сім'я, парна або синдіасмічна сім'я, патріархальна полігамна сім'я, моногамна сім'я сучасного типу).

Незважаючи на те, що Л. Морган був американським дослідником, його ідеї отримали значно більше поширення у європейських країнах, ніж на його батьківщині. Це пояснювалося переважною орієнтованістю тодішньої американської антропології на емпіричну збиральницьку та експедиційну діяльність. Фактично до перших десятиліть ХХ ст. в академічних колах США ставлення до етнологічної теорії було до певної міри зневажливим, що суттєво відізняло американську антропологію від європейської¹¹⁸.

Праці британського дослідника Едварда Тайлора були присвячені переважно питанням розвитку духовної культури. Вихідним положенням теоретичних розробок Е. Тайлора було уявлення про психічну єдність людей, яка полягає у тому, що людський розум функціонує однаково в усіх суспільствах. Історія розвитку людства є історією безперервного прогресу, в ході якого суспільства переміщуються по стадіях. Проте, не всі елементи однієї й тієї самої культури розвиваються з однаковою швидкістю й у певному суспільстві залишаються риси, які виглядають як сліди минулого¹¹⁹. Ці сліди минулого Е. Тайлор називає пережитками. На його думку, досліджуючи пережитки навіть у сучасному суспільстві можна з'ясувати як жили його представники у віддалені епохи¹²⁰. Цьому ж сприяє застосування порівняльного методу, який полягає у зіставленні даних, отриманих з різних середовищ, для отримання загальних висновків. Е. Тайлор сформулював концепцію анімізму, згідно якої в основі релігійних явищ покладене прагнення первісної людини пояснити такі явища як

¹¹⁸ Александренков Э. Теория в российской этнографии, что это такое? Часть 2. *Этнографическое обозрение*. 2004. №3. С.24-39.

¹¹⁹ Дельеж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Євген Марічев (пер. з фр.). Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 20.

¹²⁰ Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. / пер. с англ. Д. А. Коропчевского. Смоленск: Русич, 2000. С. 24.

сон і смерть наявністю нематеріальної душі. У подальшому уявлення про душу були поширені на усі живі істоти й навіть предмети неживої природи. Сучасні дослідники високо оцінюють внесок Е. Тайлора у розвиток етнологічних знань. Позитивною рисою його робіт вважають, зокрема, те, що Е. Тайлор відмовився від метафізичних спекуляцій щодо «істинних» та «неістинних» культур і утверджував універсальне розуміння культури (культура – все, що створила людина), а також дав новий поштовх у розвитку етнографічних досліджень (а саме: що всі конкретні форми варто вивчати, порівнюючи їхні елементи)¹²¹.

Подальший розвиток ідей Е. Тайлора у сфері дослідження первісної релігії представлений у науковій творчості Дж. Фрезера (1845-1941). У його основній праці «Золота гілка» докладно розроблені такі поняття як «магія» та «магічне мислення». Останнє засноване на принципах подібності (подібне створює подібне) та контакту (предмети, які одного разу контактували, продовжують взаємодіяти й після переривання прямого контакту). Людина, яка практикує магію, вважає, що може здійснити будь-яку бажану дію шляхом здійснення схожої дії. Також магічне мислення передбачає, що можна впливати на особу шляхом маніпуляцій з предметом, який належав особі, або якого вона торкалася. Магічне мислення, відповідно, допускає вплив на природні явища шляхом магічних дій¹²².

Приналежність Дж. Фрезера до еволюціоністського напрямку визначається тим, що він вважав магію первинною стадією мислення будь-якого народу. У подальшому місце магії, як основи світогляду, займає релігія. Останню, у свою чергу, змінює наука. Дана концепція Дж. Фрезера розглядається як подальший розвиток ідей Е. Тайлора щодо еволюції первісних релігійних уявлень¹²³.

¹²¹ Сафонік Л. Взаємозв'язок культурної (соціальної) антропології з етнографією, етнологією та соціологією. *Вісник Львівського університету. Серія філософія*. 2009. Вип. 12. С. 15-22.

¹²² Фрєзер Дж. Дж. Золотая ветвь. / ред. А. В. Белов. Москва : Политиздат, 1986. 703 с.

¹²³ Hanegraaff W. J. The emergence of the academic science of magic: the occult philosophy in Tylor and Frazer. *Religion in the making. The emergence of the*

Дж. Фрезер, в руслі методологічних традицій еволюціонізму, активно застосовував порівняльно-етнографічний метод, постійно проводячи аналогії між віруваннями давніх європейців, примітивними суспільствами тихоокеанського басейну, Азії, Африки тощо. Спільності, які виявляв дослідник, на його думку пояснювалися однаковими стадіями розвитку, на яких знаходилися усі ці народи.

Ідеї Дж. Фрезера мали величезний вплив на розвиток етнології, релігієзнавства та інших суспільних наук. Саме вони стали концептуальною основою вивчення крито-мікенської та загалом античної міфології¹²⁴. Однак у подальшому концепція Дж. Фрезера неодноразово піддавалися критиці, об'єктом якої було переважно зловживання дослідником порівняльним методом.

Загалом, еволюціоністська концепція давала в руки дослідників наочну й зрозумілу схему, яка дозволяла взаємно пов'язати, описати й осмислити усі явища культури. Саме тому еволюціонізм мав величезну кількість послідовників серед учених майже усіх європейських країн. У контексті нашого дослідження важливо відмітити, що еволюціоністські ідеї пустили глибоке коріння у науці в Російській імперії. Концепції еволюціонізму дотримувалися російські етологи, зокрема, М. Кулішер, М. Ковалевський, Е. Петрі, М. Харузін, Л. Штернберг, А. Штернберг А. Максимов¹²⁵, чії праці були широко представлені у книгозбірнях на території України.

В цілому, із виникненням еволюційного напрямку завершилося формування етнології як науки. Головні риси і здобутки еволюціоністської етнології полягають у намаганні відкрити універсальне джерело та загальні закони розвитку людських культур. Еволюціоністи першими почали використовувати

science of religion /Eds. Molendijk A. L., Pels P. P. Leiden: Brill, 1998. P. 253-275.

¹²⁴ Eller C. Two knights and the Goddess: Sir Arthur Evans, Sir James George Frazer, and the invention of Minoan religion. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 2012. Vol. 25. P. 75-98.

¹²⁵ Токарев С. А. Вказ. праця. С. 358-359, С. 425-430.

поняття «культура» в розумінні певної системи об'єктів і відносин, властивих тому чи іншому народові, суспільству. В такому значенні це поняття уперше ввійшло в етнологічну думку. В рамках еволюціоністської теорії етнологи створили цілісну типову модель первісного суспільства, головні елементи якого (соціальні, культурні, економічні) оголошувалися однаково спільними для всіх народів. Проте ця модель творилася шляхом ототожнення характеру життєдіяльності сучасних неписьменних народів і давніх традиційних суспільств, отож учені невдовзі переконалися в обмеженості теоретичних конструкцій еволюціонізму.

Як і будь-яка схема, еволюціонізм спрощував реальність, ігнорував багатоманітність культурних явищ, часто не узгоджувався з реальними фактами розвитку «примітивних» суспільств, які все частіше траплялися етнологам під час польових досліджень. Більше того, виявилось, що принцип ускладнення та удосконалення – основний принцип, згідно якого еволюціоністи створювали періодизацію суспільних явищ далеко не завжди відповідає дійсності, в якій складні й розгалужені суспільні інститути замінювалися простішими. Давалася взнаки й європоцентричність еволюціоністської концепції, яка механічно переносила особливості суспільного розвитку в одному регіоні світу на весь світ. З огляду на це, вже наприкінці XIX ст. еволюціонізм все частіше почала піддаватися критиці.

Поступовий відхід від класичного еволюціонізму демонструє марксистський напрямок в етнології. Слід зауважити, що його представники намагалися радше удосконалити еволюційний принцип, зберігаючи при цьому уявлення про прогрес та стадіальний поділ людства. Основні ідеї марксизму у галузі етнології були сформульовані у праці «Походження сім'ї, приватної власності й держави» (1884), яка була заснована на спостереженнях та теоретичних розробках Л. Моргана. Марксистки відштовхувалися від основної ідеї про те, що буття превалює над свідомістю, а рівень розвитку матеріального виробництва (базис) визначає рівень розвитку культури та суспільства (надбудова). Поділ на стадії суспільного розвитку (формації) було удосконалено

в межах марксистської парадигми. Рушійною силою при переході від однієї стадії до іншої вважалися суспільні протиріччя та класова боротьба. Характерно, що при цьому К. Маркс припускав поліваріантність еволюції, можливість того, що аналогічні події суспільного розвитку можуть призводити до різних наслідків¹²⁶. Однак дане положення у марксистській етнології не було належним чином розроблене.

Дещо інакше спадщину еволюційної теорії трактували представники расистського або біологічного напрямку в етнології. Його було започатковано працями Ж. А. де Гобіно, який наполягав на нерівності людських рас, серед яких дослідник виділяв чисті (білу, жовту й чорну) і багаточисельні змішані. Біла арійська раса розглядалася Ж. А. де Гобіно як найбільш обдарована, а її елітою дослідник вважав «германців», від яких походила французька аристократія. Змішання рас, на його думку, вело людство до деградації. Хоча погляди Ж. А. де Гобіно подекуди були діаметрально протилежними еволюціоністським, його послідовники О. Г. Аммон, Ж. В. де Ляпуж, Х. Чемберлен, Л. Вольтман взяли на озброєння один з головних принципів еволюціонізму – природний відбір. Принцип природного відбору вони переносили на людські суспільства, прирівнюючи раси до біологічних видів й наголошуючи на їх боротьбі за ресурси та життєвий простір у якій може перемогти лише найбільш обдарована.

Найбільш радикальною була критика еволюційної концепції з боку дослідників, які пропагували дифузійністський підхід. Поява даного підходу була обумовлена розширенням фактологічної бази етнологічних досліджень, проведенням масштабних польових досліджень у різних куточках світу. На зміну етнографам-аматорам – місіонерам, мандрівникам торговцям – прийшла генерація досвідчених учених, які працювали за науково розробленими програмами. З'являлося дедалі більше фактів, що їх не могла пояснити еволюціонізм. Методологічна криза еволюційної теорії в етнології привела до

¹²⁶ Тер-Акопян Н. Б. Взгляды К. Маркса на историю первобытного общества и понятие общественно-экономической формации. *Этнографическое обозрение*. 1983. № 4. С. 17.

появи декількох дифузійоністських шкіл.

Історичні витоки дифузійонізму справедливо вбачають в ідеях представника німецького еволюціонізму Адольфа Бастіана. Будучи переконаним у тому, що духовний та психічний розвиток усього людства підкорений єдиним законам і здійснюється лінійно, А. Бастіан одним із перших звернув увагу на значенні етнічного фактору в науці, існуванні географічних провінцій (історико-етнографічних областей) та інших локальних факторах розвитку культур і народів. А. Бастіан наголошував на тому, що кожному народові були притаманні особливі «елементарні ідеї» (думки, винаходи), які в сукупності складали культурне надбання¹²⁷. Наступним кроком у теоретичній розробці цієї думки мала стати теорія запозичень та проникнення ідей, уявлень і технологій як основа розвитку культури й суспільства.

Узяте з фізики поняття дифузійонізм (від лат. «diffusio» – розповсюдження, розтікання) досить вдало передавало зміст даного наукового напрямку в етнології. Його суть полягала в доведенні, що історія людства розвивається через різні форми контактів між народами, унаслідок яких відбувається запозичення та поширення культурних явищ. Таким чином, еволюціоністська схема поступального розвитку людства замінюється принципом часово-просторового «розтікання» культурних явищ.

Дифузійонізм часто називають «напрямок» в етнології, хоча, як зазначає французький дослідник Р. Дельєж, насправді він був лише реакцією на тотальне панування еволюціонізму та деякі суперечливі моменти даної концепції¹²⁸. Представники дифузійоністських шкіл дотримувалися подекуди принципово різних поглядів¹²⁹, однак в одному їх позиції збігалися: вони ставили під сумнів такі основні постулати еволюціонізму, як прогрес, стадіальність, самовдосконалення людини як чинник суспільного розвитку тощо. Дифузійонізм

¹²⁷ Марков Г. Е. От истоков немецкой этнологии к ее расцвету. Вопросы теории. *Этнографическое обозрение*. 1996. № 4. С. 108-109.

¹²⁸ Дельєж Р. Вказ. праця. С.37.

¹²⁹ Марков Г. Е. Теория или миф? *Этнографическое обозрение*. 2004. №4. С.14-24.

ґрунтується на уявленні поширення культури чи окремих її елементів із одного центру чи центрів. Одним із ключових положень дифузійнізму є теорія культурних кіл, згідно з якою поєднання ряду ознак у певному географічному районі дозволяє виділити окремі культурні кола. При цьому «культурне коло» становить штучно утворене за довільно обраними сегментами поняття, що не розвивається в часі, а тільки взаємодіє з іншими «колами» в географічному просторі. Якщо природне середовище, в якому перебуває культура, зазнає змін, її розвиток спрямовується іншим шляхом, а внаслідок взаємодії старих культур можуть виникати нові¹³⁰.

На формування дифузійнізму суттєво вплинули праці засновника геополітики Ф. Ратцеля «Антропогеографія» (1882) та «Земля і життя» (1891). Професор етнографії Мюнхенського університету Фрідріх Ратцель першим звернув увагу на закономірності розподілу явищ культур по країнах і зонах. Він проаналізував географічне поширення предметів матеріальної культури, що у свою чергу пов'язав із поширенням етносів – носіїв цих предметів. На думку Ф. Ратцеля, викликані природними умовами відмінності між культурами етносів, поступово згладжуються завдяки просторовим переміщенням етнографічних предметів через культурні контакти етносів. Предмети матеріальної культури значно довше зберігаються, а відповідно й ареал поширення етносу має виражені межі. Роль людини Ф. Ратцель вважав другорядною і розглядав відносно незалежність культури від людини. Дослідник звертав увагу на взаємозв'язок географічної та культурно-антропологічної складової держави, акцентуючи увагу на ролі кордонів, рел'єфу місцевості, ґрунтів та місця розташування¹³¹.

Свої теоретичні погляди Ф. Ратцель застосовував на практичному матеріалі, зокрема, в узагальнюючій праці «Народознавство», яка становить

¹³⁰ Антонюк О. В. Методологічні засади культурології як науки: проблеми становлення та розвитку. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Науковий журнал*. 2008. № 1. С. 23-34.

¹³¹ Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX-XX вв. *Вісник СевДТУ. Вип. 86: Філософія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ*. 2008. С.70.

грунтовний нарис етнографії народів світу¹³². Ідеї Ф. Ратцеля суттєво вплинули на розвиток географії та політичної думки у Європі. У Скандинавії поширився історико-географічний напрям (Ерік Норденшельд), у Німеччині – культурно-історична (Фрітц Гребнер і Вільгельм Шмідт) та антропогеографічна (Лео Фробеніус) школи. У Північній Америці ідеї дифузійнізму знайшли своє вираження в теорії культурних ареалів (Едуард Сепір, Мелвілл Херсковіц), в Англії ж виникла школа гіпердифузійнізму, представники якої (Графтон Еліот-Сміт, Уільям Ріверс) постулювали існування єдиного центру виникнення та поширення культури у світі.

Заслуга дослідників-дифузійністів полягає насамперед у тому, що вони поставили під сумнів однолінійний розвиток людства, а також надавали великого значення міграційним процесам, у результаті яких елементи одного «кола», нагромаджуючись, поширюються шляхом дифузії й утворюють культурні пласти. Дифузійністи наголошували на феномені контактів між культурами, що виникає у ході цього поширення: якщо саме «культурне коло» являє собою вихідну форму, то розсіяні по усьому світу культурні комплекси є його варіантами, зміненими запозиченнями інших культур у ході процесу поширення¹³³. Для етнологів-дифузійністів вихідною точкою аналізу кожного культурного явища було з'ясування його географічного та етнічного походження. Відтак вивчалися шляхи поширення матеріальної і духовної культури на земній кулі, що уявлялося як пересування, запозичення та змішування її окремих елементів чи цілих комплексів. Самі культурні моделі досліджувалися під кутом виокремлення і диференціації присутніх в них власних (самобутніх) та запозичених компонентів. Із таких позицій розроблялися програми і систематизувалися результати польових досліджень, що мали

¹³² Ратцель Ф. Народоведение Спб. : Типографія Товарищества «Просвещение», 1904. Т. 1. 764с. ; Т. 2. 877 с.

¹³³ Завальнюк В. В. Генезис антропологічних знань у сучасному правовому вимірі *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Керівник авт. кол.с. В. Ківалов; відп. за вип. О. В. Козаченко.* Миколаїв: Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В., 2009. Вип. 38. С.9.

виявляти епіцентри еультурогенезу та механізм його поширення. Дифузіонізм сприяв розширенню методологічного інструментарію етнологічної науки. Зокрема, Л. Фробеніусом було запроваджено метод картографування культур, завдяки якому він створив карту культур Африки. У. Ріверс активно застосовував експериментальні методи дослідження культури і використовував результати своїх польових спостережень для теоретичних узагальнень.

Екзотичність таких положень дифузіонізму як категоричне відкидання розвитку, незалежність культури від людини, сприйняття культур як живих організмів тощо, призвела до того, що ця наукова концепція доволі швидко була розкритикована й не знайшла багатьох послідовників. З іншого боку, пильна увага до міграційних процесів та етнокультурних контактів, запропоновані дифузіонізмом, активно використовувалися у подальших дослідженнях.

Паралельно із розвитком дифузіоністської концепції йшло формування етнопсихологічного напрямку в етнології. Його засновником справедливо вважається німецький психолог, філософ та мовознавець Вільгельм Вундт (1832-1920). Він одним із перших сформулював ідею, згідно якої мова є проявом народного духу та колективної волі. Перенесена у сферу дослідження народної творчості ця думка справила значний вплив на розвиток фольклористики й етнографії, у тому числі в Україні. Одним із результатів зближення психології та етнології на початку ХХ століття стало формування так званого психоаналітичного напрямку в етнології. Його засновник, З. Фрейд, у праці «Тотем і табу» (1913) спробував пояснити виникнення найдавніших соціальних інститутів особливостями розвитку людської сексуальності. Екзотичність багатьох ідей З. Фрейда у сфері етнології призвела до скептичного ставлення до них з боку наукової громадськості. Однак згодом у роботах К.Г. Юнга та М. Еліаде окремі аспекти психоаналітичного методу в етнології отримали подальший плідний розвиток.

Незважаючи на активну наукову критику, а також на появу багатьох альтернативних течій і напрямків еволюціонізм як світоглядний дослідницький принцип в етнологічних дослідженнях, не було відкинута остаточно. Навпаки,

ідея поступового прогресивного розвитку й сьогодні залишається однією з найбільш поширених в етнології. Свідченням цього є так званий неоеволюціоністський напрям, засади якого були розроблені Л. Уайтом і розвинені М. Саліно, Р. Рапопортом, Л. Вайдою, М. Харісом, Р. Карнейро, Р. Неролом та іншими дослідниками. Неоеволюціоністи намагалися поєднати еволюціонізм із функціоналістською та дифузійністською концепціями, широко використовуючи компаративні методи дослідження. Згідно неоеволюціоністської концепції людина створює культурні механізми, що дозволяють їй адаптуватися до різних екологічних умов. Застосування еволюційної моделі природного відбору до культурних конструкцій з біологічною основою дозволяє уточнити механізми вироблення культурних моделей в різних спільнотах людей¹³⁴.

Вже на початку ХХ ст. з'являються наукові школи, представники яких намагалися поєднати здобутки еволюціоністського та дифузійністського бачень етнічного розвитку людства. Ще у 1890-х роках у США починає зароджуватися принципово новий напрям етнологічної науки, сформований на основі критики традиційних течій, тобто еволюціонізму та дифузійнізму. Він отримав назву «американська школа історичної етнології», яку за іменем її основоположника Франца Боаса (1858–1942) часто називають ще «школою Боаса». Основне завдання етнології представники цієї школи бачили у всебічному вивченні культури, мови, антропологічних ознак кожного окремого народу. Багато ідей «школи Боаса» становлять предметне поле й сучасної етнології.

Будучи насамперед етнологом-практиком, Ф. Боас, в руслі традицій тодішньої американської антропології, значно меншу увагу приділяв теоретичним питанням. Водночас, наголошуючи на першорядній ролі емпіричних даних в антропології, Ф. Боас був свідомий також необхідності їх теоретичного осмислення¹³⁵.

¹³⁴ Парахонський Б. О. Методологічні аспекти культурології. *Матеріум*. 2000. Вип. 5. С. 55-71.

¹³⁵ Кузнецов І. В. История «Истории антропологии» Франца Боаса. *Этнографическое обозрение* 2002. №6. С. 97.

Вихідним пунктом його теоретичної концепції було постулювання обмеженості еволюціоністського підходу, який учений звинувачував у схематичності та суб'єктивізмі, заснованому на переконанні про вищість західної цивілізації. Ф. Боас був впевнений у недолугості спроб відкрити об'єктивні закони розвитку людського суспільства. Еволюціоністи, на його думку, нав'язували «той застарілий погляд на природу, згідно з яким відкриття загальних законів було кінцевою метою дослідження. ... Звичайно, у своїй основі даний погляд є протилежним справжньому історичному. Згідно цього останнього, закони природи визнаються у кожній конкретній події, а головний інтерес сфокусований на події як на явищі у картині світу. Так само історичний погляд містить сильний естетичний елемент, який знаходить своє вираження у концепції індивідуальної (конкретної) події»¹³⁶. Не відкидаючи остаточно еволюції, Ф. Боас наголошував на її варіативності, а відтак закликав до вивчення кожної окремої культури як самобутнього явища, яке неможливо розглядати виключно крізь призму «загальних законів» суспільного розвитку.

На формування ідей цієї школи значною мірою вплинуло неокантіанство (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, інші представники Баденської школи), згідно з яким заперечувалася наявність загальних законів в історичному процесі, а усі історичні об'єкти вивчалися як цілісне явище. Представники американської школи історичної етнології (А. Кребер, К. Уїслер, П. Радін та ін.) виходили з того, що пояснення будь-якого культурного простору слід шукати не в зовнішніх відносинах культурних явищ, не в стадіях еволюції і не в діях і впливах, а у внутрішній цілісності і функціональній залежності елементів культурної системи, що вивчається¹³⁷. В американській науці дана школа фактично започаткувала напрямок так званого культурного релятивізму, що був панівним приблизно до середини ХХ ст. Водночас, на європейську етнологію

¹³⁶ Боас Ф. История антропологии Этнографическое обозрение. 2002. №6. С. 88.

¹³⁷ Бережна С. До становлення методологічної програми історичної компаративістики в ХІХ – на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки*. Том 3, 2009. С.8- 9.

американська школа вплинула не дуже сильно.

У Європі розвиток етнології позначився виникненням двох новаторських наукових шкіл, що доповнили існуючу розмаїтість думок. Однією з них була школа психоаналізу, засади розвитку якої заклав Зігмунд Фрейд. Ключовим положенням даної школи був поділ людської психіки на свідоме й підсвідоме. Коріння усіх суспільних явища З. Фрейд убачав у прихованих сексуальних прагненнях, що містяться у підсвідомості. Як засіб пояснення суспільних явищ фрейдизм мав численні слабкі місця, тому послідовники З. Фрейда зосередилися переважно на вивченні психологічних аспектів міфології та духовної культури.

Що стосується вивчення соціальної організації людства, яка тоді ще залишалася основою предметної сфери етнології, то тут найбільших успіхів досягла французька соціологічна школа, що найбільшу увагу приділяла питанням закономірностей розвитку суспільства, колективним уявленням, соціальній солідарності тощо. Соціальний вектор розвитку французької науки значною мірою був зумовлений соціально-економічними особливостями розвитку країни. Як відмітив С. Стельмах, «французька історіографія традиційно знаходилася під впливом раціоналізму та позитивізму, а політичні умови не висували перед нею завдань об'єднання нації і створення держави ...

Це створювало підґрунтя для здорового критицизму й відкривало простір теоретичним новаціям»¹³⁸.

На відміну від дифузійністів, котрі акцентували увагу на вивченні культурних явищ, представники соціологічної течії знову зосередили свої зусилля на створенні теорій, які б пояснювали розвиток усього людського суспільства. Засновником і найвизначнішим представником французької соціологічної школи виступив відомий соціолог, філософ і педагог Еміль Дюркгейм (1858-1917). У 1898 р. розпочалося видання наукового журналу «L'Année Sociologique», у якому оприлюднювалися та популяризувалися ідеї соціологічної школи. В основі методології французької соціологічної школи

¹³⁸ Стельмах С. П. Методологія історії. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. К. : Наукова думка, 2009. 625 с.

були покладені поняття соціального факту та колективних уявлень. За Дюркгеймом, соціальний факт, у ролі якого можуть виступати будь-які суспільні інститути, вірування, традиції тощо, існують об'єктивно, поза бажаннями людини, яка змушена підлаштовуватися до них, щоб почувати себе комфортно у суспільстві. Саме тому соціальні факти необхідно досліджувати «як речі». Людська свідомість, на думку Е. Дюркгейма, складається з індивідуальної – специфічної для кожної конкретної людини й визначеної особливостями її психіки та колективної єдиної для всієї групи й незалежної від волі індивідів. Колективна свідомість складається з колективних уявлень, що показують людині способи поведінки у тій чи іншій ситуації й здійснюють на неї тиск, якщо людина буде намагатися протистояти. Різновидом колективних уявлень Е. Дюркгейм вважав національну свідомість. Він констатував також формування колективної свідомості європейських суспільств, зазначаючи, що над європейськими народами прагне утворитися спонтанним рухом європейське суспільство, що має певну самосвідомість і початкову організацію¹³⁹.

Важливе місце у поглядах Е. Дюркгейма займає концепція соціальної солідарності, яка цементує та утримує будь-яке суспільство. Для примітивних суспільств характерна так звана механічна солідарність, для якої притаманними є колективізм, розчинення індивідуальності, домінування каральних санкцій тощо. Суспільний поділ праці призводить до формування органічної солідарності, яка характеризується високою індивідуалізованістю членів соціуму, кожен з яких має свою «сферу дій», перевагою цивільного, адміністративного, конституційного права, зниженням ролі релігії тощо. Суспільство з органічною солідарністю є міцнішим і більш розвиненим, проте механічна солідарність ніколи не зникає остаточно.

Чи не найбільш вагомим здобутком соціологічної школи можна вважати теорію первісного мислення, сформульовану учнем Е. Дюркгейма – Люс'єном

¹³⁹ Ковальчук Т. Формування європейської ідентичності в контексті мультикультурної парадигми. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 15. 2009. С. 254-255.

Леві-Брюлем у праці «Примітивна ментальність» (перше видання: Париж, 1922 р.). Французький дослідник наголошував на тому, що ментальність та мислення первісних людей на є рудиментарно-інфантильною або патологічною формою нашої ментальності. Навпаки, в звичних для себе умовах примітивне мислення постає цілком природним, складним і, водночас, розвиненим¹⁴⁰. Згідно теорії Л. Леві-Брюля, основна відмінність у мисленні сучасних та первісних людей полягала у тому, що останні не відокремлювали мислення від емоцій та почуттєвих аспектів пізнання світу. Визначальним фактором колективних уявлень первісних культур була віра у надприродні сили і можливість спілкування з ними. Місце законів логічного мислення (тотожності, несуперечності) займає закон співучасті або партиципації, відповідно до якого предмет або людина може бути водночас самим собою і чимось іншим¹⁴¹. Л. Леві-Брюль називав цей тип людського мислення «дологічним», оскільки він не спирається на закони формальної логіки. В сучасній антропології ідея про наявність двох типів мислення була відкинута, хоча Е. Еванс-Прічард зазначає, що праці Л. Леві-Брюля все одно стали серйозним стимулом до формування нових проблем, а їх вплив виявився плідним не тільки у сфері антропологічної теорії, але й у польовій практиці¹⁴². Не зважаючи на те, що праці Л. Леві-Брюля були піддані критиці майже одразу після їх появи, у період 20-30-х рр. ХХ ст. вони визначили один із основних напрямків, у якому просувався розвиток етнологічних знань у Європі.

Величезну роль у становленні світової етнологічної науки відіграв Марсель Мосс. Племянник та учень Е. Дюркгейма не проводив власних польових досліджень і не створив жодної великої монографії. Однак його надзвичайна ерудованість, фундаментальні есе та статті, а також науково- організаційна

¹⁴⁰ Дорошенко С. Ментальність як теоретико-методологічна підстава для аналізу політичного мислення французів. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2011. Вип. 23. С. 10.

¹⁴¹ Юрій М. Ф. Етнологія: навч. посіб. Київ : Дакор, 2006. 232 с.

¹⁴² Эванс-Причард Э. История антропологической мысли / А. А. Елфимов (пер. с англ.). Москва : Восточная литература, 2003. 163 с.

діяльність дозволили сучасному французькому дослідникові М. Абелесу підкреслити, що саме з М. Мосса починається сучасна антропологія у Франції¹⁴³.

Суттєвим є внесок французьких соціологів у вивчення релігії та міфології. Е. Дюркгейм ввів поняття поділу часу й простору на сакральний (священний) та профанний (повсякденний), яке на його думку було основою будь-якої релігійної системи¹⁴⁴. Міф Е. Дюркгейм та М. Мосс розглядали у контексті дослідження релігійних феноменів. Е. Дюркгейм ототожнював міф та релігійне вірування, визначаючи їх як уявлення або систему уявлень, що виражають сутність священних чинників, чесноти й можливості, якими вони наділені, їхню історію, їхні стосунки одних з одними й зі світськими чинниками. Дослідники вважали, що міфи доповнюються певними ритуалами, а ритуали отримували пояснення завдяки міфові. Міфи, на їхню думку, слід розглядати як предмети віри, що відрізняє міфологію від казок. Е. Дюркгейм стверджував, що міфи впливають на людей, пропонуючи їм підлаштовувати свою поведінку під міфологічні «зразки». М. Мосс наголошував на тому, що міфи становлять цілісну систему, тому їх не можна розглядати ізольовано один від одного¹⁴⁵. Французькі соціологи вважали релігію соціальним явищем, наполягаючи на тому, що певному рівню розвитку суспільства мають відповідати певні способи релігійного вираження. Їм також належить концепція, згідно з якою релігійна думка ділить світ на два відокремлених начала – священне й мирське¹⁴⁶.

Кілька слів необхідно сказати також про суспільно-політичний аспект ідей французької соціологічної школи. Річ у тім, що у перші десятиліття ХХ ст. французька соціологічна школа вважалася одним із найбільш вагомих

¹⁴³ Абелес М. Об антропологии во Франции. *Этнографическое обозрение* 2005. №2. С. 69.

¹⁴⁴ Vialec M. Sacred/Profanethe Durkheimian aspect of William James's philosophy / Claudio Marcelo Viale. *Pragmatism today*. 2012. Vol. 3, issue 1. P. 145.

¹⁴⁵ Судин Д. Ю. Соціологічні теорії міфу: основні концепції та їхні представники. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2010. Вип. 4. С.72-73.

¹⁴⁶ Дельсж Р. Вказ. праця. С. 48.

інтелектуальних центрів соціалістичного руху, а сам Еміль Дюркгейм – одним із його ідеологів. Такий погляд, зокрема, відображено у працях М. Грушевського. Справді, акцент, який робили французькі соціологи на колективних уявленнях, соціальній солідарності, взаємовідносинах між суспільними прошарками зближує їхні ідеї не тільки з еволюційною теорією, але й з марксизмом. Однак у принципових питаннях погляди представників цих двох шкіл не збігалися. На відміну від марксистів, Еміль Дюркгейм вважав суспільний поділ праці природнім явищем, а спроби його знищення та побудови егалітарного суспільства розглядав як утопічні. Не був схильний Е. Дюркгейм і до переоцінювання прогресивної ролі революцій¹⁴⁷.

Значення французької соціологічної школи важко переоцінити. Як зазначає В. Завальнюк, без неї також неможливо уявити появу «структурної антропології» К. Леві-Стросса, що стала етапним моментом у формуванні сучасної методології етнологічної науки у якій первісні суспільства розглядаються як структурно впорядковані й організовані сукупності знакових систем (міфу, ритуалу, жесту, спорідненості, права та ін.)²¹⁴⁸. Ідеї К. Леві-Строса визначали теоретико-методологічну базу етнологічної науки до кінця ХХ ст., а подекуди не втратили наукової актуальності й досі¹⁴⁹. Розробки французьких соціологів першої чверті ХХ ст. створили підґрунтя на якому сформувалася функціоналістська парадигма Б. Маліновського та А. Р. Радкліфф-Брауна.

Головне досягнення представників соціологічної школи в етнології полягає в тому, що порівняно з еволюціоністами і дифузійністами вони намагалися показати особливості кожного етносоціального організму (народу), розглядаючи суспільство як динамічну структуру, в якій існують свої мінливі моральні норми.

¹⁴⁷ Palumbo A., Scott A. *Classical social theory I: Marx and Durkheim* / Antonio Palumbo, Alan Scott. *Modern social theory* / Ed. by A. Harrington. Oxford: University press, 2005. P. 16.

¹⁴⁸ Завальнюк В. В. Вказ. праця. С.5.

¹⁴⁹ Launay R. Is Lévy-Strauss still good to think. *Reviews in anthropology*. 2013. Vol. 42. P. 38-49.

Суспільний розвиток трактувався ними не як плавний поступальний рух, а як важкий та стрибкоподібний процес, що переживає фази падіння й піднесення.

Підсумовуючи, можна зазначити, що становлення етнології як науки припадає саме на період XIX – першої чверті XX ст. У цей час зароджуються основні школи та напрямки, окреслюється предметна сфера науки та основні проблемні питання, які вона вивчає. Центрами розвитку етнології у світі стали Велика Британія, Франція, Німеччина, до певної міри США. Вплив наукових центрів цих країн можна вважати глобальним, адже він поширився на всю світову етнологію.

Все це засвідчує, що етнологія за XX століття отримала значний пласт теоретичного і практичного матеріалу. Саме польові дослідження стали основними джерелами систематизованої інформації, і саме друга половина цього століття визначила практичне значення цих знань, обумовила необхідність теоретичного збереження інформації про культури етносів, що зникають. Всі ці знання активно використовуються у наш час у найрізноманітніших сферах соціального життя, як в питаннях дипломатії, так і в міжнародній торгівлі. Вони є актуальними при вирішенні політичних, соціальних та економічних проблем, при налагодженні суспільних та культурних зв'язків.

Глава 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ ЕТНОГРАФІЧНО- ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У Західній Європі, як було показано вище, глибоке наукове опрацювання пам'яток духовної культури європейських народів розпочалося у 20-40-і роки XIX століття, з формуванням німецької міфологічної школи. Це дало потужний поштовх розвитку етнологічного знання у більшості країн Європи, у тому числі й у тих, що входили до складу Російської імперії. З другої половини XIX ст. для українських учених відкрилися широкі можливості для знайомства зі здобутками європейської науки. Величезну роль у цьому відіграло затвердження у 1863 р. нового університетського статуту, який закріпив спеціалізацію наук, а також запровадив чітку структуру підготовки науково-педагогічних кадрів для вищих навчальних закладів. Як зазначає Г. Баженова, дана система спиралася на підготовку фахівців як у російських так, і в зарубіжних університетах. Школою підготовки майбутніх професорів спочатку були виключно закордонні університети, однак з часом відрядження до них почали надавати лише тим дослідникам, яким зарубіжні архіви та бібліотеки були необхідні для роботи над магістерськими та докторськими дисертаціями¹. Незважаючи на певні недоліки, система професорських стипендіатів виправдала себе й дозволила суттєво підняти науковий рівень університетів Російської імперії². Не меншу роль відіграла й можливість для українських учених брати участь у міжнародних конференціях та конгресах за межами Російської імперії, а також знайомство зі здобутками європейських науковців, працями яких комплектувалися бібліотеки

¹ Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60-70-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 51.

² Даценко І. Підготовка науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина XIX - початок XX ст.) : Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. С. 127-149.

найбільших університетів.

З самого початку розвитку етнології в Україні, проблематика традиційної духовної культури й, насамперед, усної народної творчості, привертала найбільшу увагу науковців. Перші кроки у напрямку наукового вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українського народу були зроблені ще до середини XIX ст. М. Максимовичем³, І. Срезневським, П. Кулішем⁴. Незважаючи на те, що самі вони ухилялися від теоретичного опрацювання пам'яток народної творчості, їхня діяльність щодо збирання та публікації джерел поставила питання про інтерпретацію, з'ясування походження народних світоглядних уявлень тощо.

Одним із перших вітчизняних дослідників, які розпочали застосування сучасних теоретико-методологічних підходів до вивчення традиційної культури українців був Микола Костомаров (1817-1885), праці якого становлять цілу епоху в українській історичній науці. Освіту учений здобув на історико-філологічному факультеті Харківського університету, де його учителем був І. Срезневський. Це значною мірою визначило коло наукових зацікавлень М. Костомарова, одна з найважливіших праць якого присвячена релігійно-міфологічним уявленням слов'ян. Інтерпретація ученим фольклорно-етнографічних джерел представлена також у роботах «Про історичне значення малоруських народних пісень», «Декілька слів про слов'яно-руську міфологію в язичницькому періоді, переважно у зв'язку з народною поезією», які неодноразово перевидавалися, у тому числі у складі окремої збірки⁵. Для з'ясування етнопсихологічних поглядів М. Костомарова та його бачення процесу

³ Максимович М. Малороссийские песни. Москва : Типография Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академии, 1827. 233 с.; Його ж. Сборник украинских песен. Ч. 1. М. : Типография Феофила Гликсберга, 1849. 116 с.; Його ж. Украинские народные песни. Москва. : В Университетской Типографии, 1834. С. 180.

⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Том 1. СПб. : Типография А. Яковсона, 1856. 324 с. ; Том 2. СПб. : Типография А. Яковсона, 1857. 354 с.

⁵ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики та літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.

етногенезу виключне значення має стаття «Дві руські народності»⁶, яка мала неабиякий вплив на розвиток української історичної науки, а також робота «Про відношення руської історії до географії та етнографії»⁷.

М. Грушевський, який зробив значний вплив на розвиток та популяризацію етнографії, досліджуючи автобіографію М. Костомарова зазначив, що цікавість останнього до етнографії безпосередньо пов'язана з його цікавістю до нових пошуків, його оригінальним мисленням: «Чому це в усіх історіях тлумачать про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але неначе зневажають життя народної маси? Бідний селянин, трудівник – хлібороб наче не існує для історії. Чому історія не говорить нам нічого про його побут, духовне життя, його почуття, вияви його радощів й жалів? Скоро я прийшов до переконання, що історію треба студіювати не тільки по мертвих літописах, а і в живому народі. Не може того бути, аби століття минулого життя не відбилися в житті і споминах потомків; треба тільки пошукати – певно знайдеться багато, досі переочуваного наукою. Але з чого почати? Розуміється, від вивчення свого руського народу; а оскільки я жив тоді на Україні («Малоросії») – то почати з його української гілки. З цєю гадкою я й звернувся до читання народних матеріалів. Вперше добув я українські пісні, видані 1927 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова і взявся до їх читання. Мене вразили і захопили незрівняні чари української народної поезії я не підозрював, аби така краса, така глибина і щирість почуття існували в творах народу, такого мені близького...»⁸

У цьому ключі стає зрозумілим, що внесок М. Костомарова в етнографію полягає в її науковому обґрунтуванні, та особливо у вивченні народної творчості, зокрема народної поезії. Вчений вважав останню «дорогоцінним історичним

⁶ Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. СПб., 1861. №3. С. 33-80.

⁷ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. *Исторические монографии и исследования*: в 12 т. СПб., 1867. Т. 3. С. 353-377.

⁸ Михайло Грушевський Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання*. 1930. Т. VII. С.45.

матеріалом», а віднесення її до історичних пам'яток «було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою...»⁹

Дослідники вбачають у науковому світогляді М. Костомарова суттєвий вплив ідей романтизму та культурно-історичної школи, яка сформувалася у європейському літературознавстві до середини XIX ст. на основі принципів позитивізму та філософії І. Гердера (1744-1803). Засновником даної школи вважається французький філософ і літературознавець І. Тен, який активно запроваджував принцип детермінізму й генетичний підхід до художніх творів.

Згідно положень культурно-історичної школи, на формування твору впливають насамперед зовнішні фактори – раса (вроджений національний темперамент), середовище (природа, клімат, соціальні обставини), а також історичний момент (досягнутий рівень культури, традиція). Дослідницькі принципи культурно- історичної школи відбилися насамперед у дисертації М. Костомарова «Про історичне значення російської народної пісні» (1843). Л. Підгорна, дослідниця методології фольклористичних праць М. Костомарова, зазначає, що український учений сформулював наукові засади й методологічні принципи культурно-історичної школи набагато раніше, ніж засновник даної школи І. Тен, хоча вони і не були на той час такою системою, яку пізніше проголосив французький філософ¹⁰. Я. Козачок зазначає, що М. Костомаров спирався на розуміння духовної культури нації як головного вияву її самодостатності й загалом першим сформував науковий погляд на націю як духовну спільноту¹¹.

Основною працею М. Костомарова є «Слов'янська міфологія», в основу

⁹ Там же С. 75.

¹⁰ Підгорна Л. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект: автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 07 Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2006. С. 18.

¹¹ Козачок Я. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10. 01. 01. Київ. 2004. 40 с.

якої було покладено курс лекцій ученого¹². Наявні у цій праці методологічні принципи та їх зв'язок з європейською наукою докладно проаналізовано у дисертаційному дослідженні Л. Підгорної, з висновками якої можна в цілому погодитися. Зокрема, дослідниця вбачає у «Слов'янській міфології» певний відступ від ідей позитивізму, які надихали М. Костомарова у попередніх публікаціях. Методологія зазначеної праці витримана в параметрах досліджень братів Грімм, чеського дослідника слов'янських міфів І. Гануша, а також П. Шафарика. М. Костомаров застосовує той же саме мовознавчий підхід до реконструкції міфу, підкріплений прикладами етнографічного характеру, порівнює слов'янські міфи з ведійською міфологією. Зasadничим твердженням міфологічної доктрини М. Костомарова, як зазначає Л. Підгорна, було те, що слов'янська міфологія має дохристиянське походження. Головні її уявлення, які ґрунтувалися на народних анімістично-магічних віруваннях, слід розглядати в контексті міфологічних уявлень інших народів. Водночас, слов'янська міфологія, не мала або не зберегла такої чіткої системи, як наприклад, антична, іранська чи німецька, адже була практично знищена християнством. На думку Л. Підгорної, історичне значення діяльності М. Костомарова в галузі дослідження міфології полягає в тому, що він першим увів у науковий обіг систему міфологічних поглядів українців, виступив фундатором міфологічної школи в українській та російській фольклористиці. М. Костомарову вдалося довести важливість народних пісень не як достовірного фактичного матеріалу, а джерела для розкриття народного світосприйняття, духу народу, сформованого історичними обставинами й суспільними умовами його тривалого буття¹³.

На основі великого етнографічного матеріалу в цій та ряді інших праць (наприклад, «Мое украинофильство в «Кудеяре» (1875) та ін.) М. Костомаров виявляє духовні та психологічні відмінності між національними характерами,

¹² Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики та літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.

¹³ Підгорна Л. М. Романтична концепція у фольклористичній діяльності Миколи Костомарова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Вип. 6. 2008. С 14-27.

етнічними та культурними типами українців та Росіяни. Етнопсихологічні відмінності національного характеру призвели, на його думку, до різниці в соціально-політичних концепціях та прагненнях українського та російського народів, визначили їх різні державотворчі шляхи. Переважання особистої свободи та демократії, як основні риси українського національного характеру, призвели до формування в IX – XI ст. вільна земельна федерація. І навпаки: переважання «общинности», «загального над особистим» у національному характері росіян призвело до утворення Московської централізованої держави. Характеризуючи згодом цю «крамольну» концепцію, історики української діаспори, особливо В. Янів¹⁴ справедливо назвав М. Костомарова засновником української етнопсихології. Ця оцінка вченого розвивається і в деяких працях сучасних українських дослідників.

Етапним моментом у розвитку етнологічних та фольклористичних досліджень у Харківському університеті стала діяльність Олександра Потебні (1835-1891), у науковій спадщині якого простежується синтез натурміфологічних та еволюціоністських підходів. Фольклористично- етнографічні праці дослідника на сьогоднішній день видані окремими збірками¹⁵. У контексті теми нашого дослідження неабияку важливість має основна мовознавча робота О. Потебні, присвячена проблемі походження мови, адже у ній найповніше розкрито науковий світогляд дослідника¹⁶.

Засновник Харківської громади, лінгвіст європейського рівня, мислитель і поет, О. Потебня є безумовно однією з найпомітніших фігур української та російської науки XIX ст. Британський дослідник українського походження Н.

¹⁴ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1966; К., 2006. С. 18-22.

¹⁵ Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии Второе издание. Харьков : Типографія «Мирный Труд», 1914. 243 с. ; Його ж. Собрание трудов. Символ и миф в народной культуре. Москва : Лабиринт, 2000. 480 с.

¹⁶ Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык / Подготовка текста Ю. Рассказова и О. А. Сычева. Комментарии Ю. Рассказова. Москва : Лабиринт, 1999. 300 с.

Левчук-Керечук називає О. Потебню одним із трьох найбільш значних лінгвістів Російської імперії XIX ст. (поряд із Фортунатовим та Бодуеном де Куртене). Однак саме О. Потебня вважається не тільки засновником новітньої лінгвістики – харківської лінгвістичної школи, а й тим, хто визначив головні шляхи як російської, так і радянської лінгвістики¹⁷.

Праці О. Потебні написані на високому науковому рівні, вони демонструють широку обізнаність їх автора із досягненнями світової науки. Дослідник був безпосередньо знайомий із працями європейських науковців та роботою зарубіжних наукових центрів. Як ад'юнкт Харківського університету, О. Потебня у 1862-1863 рр. перебував у відрядженні у Німеччині, Чехії та Австрії. Після повернення в Україну О. Потебня продовжував викладацьку та наукову діяльність як доцент, а з 1875 р. – професор Харківського університету. Будучи лінгвістом за фахом, О. Потебня присвячував чималу увагу питанням етнології та фольклористики.

Для розуміння теоретико-методологічних підходів О. Потебні виключне значення має його робота «Думка й мова»¹⁸, яка становить цілісну систему поглядів ученого на походження мови та словесності. В цілому, дана праця написана у руслі позитивістської та еволюціоністської концепції. Науковий метод, який використовує О. Потебня, передбачав застосування суто природничої класифікації явищ. «Логічно правильне судження – зазначає дослідник, – має вміщувати у собі родову ознаку (поняття загальне) й видову відмінність»¹⁹. О. Потебня наголошує на необхідності пошуку «внутрішньої законності» явищ²⁰. Найважливішим із загальних законів для О. Потебні є прогрес, який передбачає постійне ускладнення та удосконалення явищ, у тому

¹⁷ Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови. *Наукові записки НАУКМА. Збірник наукових праць. Філософія та релігієзнавство*. 1996. №1. С. 93-102.

¹⁸ Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. / Подготовка текста Ю. Рассказова и О. А. Сычева. Комментарии Ю. Рассказова. Москва: Лабиринт, 1999. 300 с.

¹⁹ Там само. С. 14.

²⁰ Там само. С. 65.

числі мовних. Психологію та мову давньої людини О. Потебня порівнює з дитячою, зазначаючи, наприклад, що давня людина дивилася на природу корисливо: «як дітям, природа подобалася їй настільки, наскільки була корисною»²¹. При цьому, мова «людини у ранню пору дитинства» й «мова тварин» фактично ототожнюються²².

Розмірковуючи над проблемою розвитку людства та людської мови, О. Потебня виходить з положення про те, що «закони душевної діяльності єдині для всіх часів і народів; не в цих законах різниця між нами й першими людьми (принаймні вірогідна різниця у будові тіла не видається нам достатньою підставою стверджувати протилежне) а в результатах їх дії»²³. Вважаючи мову витвором народу, О. Потебня відносить закони розвитку мови до психології. «Психологія народів повинна показати можливість різноманітності національних особливостей й будови мов як наслідок загальних законів народного життя» – зауважує О. Потебня²⁴.

Незважаючи на те, що О. Потебня у більшості випадків постає визначеним послідовником класичного еволюціонізму, багато положень його роботи виходять за межі цієї парадигми. Зокрема, будучи переконаним у наявності загальних законів розвитку мови, О. Потебня наголошує на тому, що нав'язати якомусь народу чужу для нього мову неможливо: «Мова це засіб розуміти самого себе. Розуміти себе можна різною мірою: чого я у собі не помічаю, те для мене не існує, й, звичайно, не буде мною виражено у слові. Тому ніхто не має права вкладати у мову народу того, чого сам цей народ у своїй мові не знаходить»²⁵. Іншими словами, нав'язати прогрес, «цивілізувати дикунів» штучними засобами неможливо й неправомірно. Деякі з методологічних міркувань О. Потебні виглядають такими, що значно випередили свій час. Так, наприклад, дослідник вбачає у мові своєрідну систему знаків і символів, адже на його думку слово

²¹ Там само. С. 67.

²² Там само. С. 85.

²³ Там само. С. 43.

²⁴ Там само. С. 43-44.

²⁵ Там само. С. 128.

утворюється від суб'єктивного сприйняття й не є відбитком самого предмету, а його відображення у душі. «Думка, з якою колись було пов'язане слово, знову викликається у свідомості звуками цього слова, так що, наприклад, кожного разу, коли я чую ім'я відомої мені особи, мені видається знову більш або менш повно образ тієї саме особи, яку я раніше бачив, або ж певна видозміна, скорочення цього образу»²⁶. Такий підхід буде згодом сприйнятий у так званій структурній лінгвістиці, яка, у свою чергу, створила підвалини для розвитку структурної антропології та семіотичних досліджень в етнології другої половини ХХ ст.

Розглядаючи питання зародження народної поезії, О. Потебня доходить до висновку, що в основі цього явища покладена психологічна та фізіологічна потреба людини звільнити себе від схвильованості шляхом вираження словами своїх думок. Так народжується усна народна творчість, яка, будучи мистецтвом по своїй суті, має здатність до очищення думки, встановлення зв'язків між явищами тощо. Усна народна творчість й, зокрема, народна поезія є найдавнішим з усіх мистецтв: «Спочатку думка й поезія зосереджує у собі все естетичне життя народу, включає у себе зародки решти мистецтв тією мірою, що сукупність змісту, який є доступним цим останнім, першопочатково складає невиражене й неусвідомлене доповнення до слова»²⁷.

Значне місце у творчій спадщині О. Потебні посідає міфологія, якій дослідник надавав великого значення, застерігаючи від проголошення міфів «плодом хворобливої уяви»²⁸. Як зазначає І. Пясковський, особливість психолінгвістичної концепції О. Потебні полягала у відмежуванні міфологічного і поетичного: перше ототожнює переносне значення із самим об'єктом, друге (поетична мова) характеризується умовністю перенесення, тобто метафоричністю²⁹. Лінгвістичні та фольклористичні праці О. Потебні тісно

²⁶ Там само. С. 81.

²⁷ Там само. С. 171-174.

²⁸ Там само. С. 188-189.

²⁹ Пясковський І. Б. До питання цілісності міфологічної системи української народнопісенної творчості. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2009. №2. С. 11.

взаємопов'язані. У своїх наукових роботах О. Потебня залучав народнописенні твори для дослідження типологічно ранніх форм людського мовного розвитку. Дослідник приділяв увагу не питанням форми, а змістовній стороні фольклору, тим тонким семантичним зв'язкам, які поєднують чуттєве переживання і слово, слово і образ, внутрішню образність мови та сюжетно-мотивну будову народнописенного тексту³⁰.

В літературі доволі часто можна зустріти думку, згідно з якою погляди О. Потебні на вірування та звичаї українців та інших слов'янських народів належать до міфологічної школи. Так, С. Токарев зазначає, що у працях О. Потебні «проводиться послідовно натур-міфологічне тлумачення етнографічного матеріалу ... Наприклад, звичай покриття нареченої чи застеляння підлоги соломою пояснюється як обрядове імітування вкривання землі снігом, обсіпання молодих кашею – символ дощу й води і т. п.»³¹.

На наш погляд з віднесенням О. Потебні до міфологічної школи можна погодитися лише до певної міри. По-перше, О. Потебня, як було показано вище, в цілому сповідував еволюціоністські та позитивістські погляди й саме з цих позицій розглядав народну поезію. По-друге, на відміну від, наприклад, І. Нечуя-Левицького, який в душі натур-міфологічної концепції вбачав у міфології спосіб давньої людини осмислювати природні явища, О. Потебня бачив у народній поезії та, до певної міри, обрядовості насамперед мистецтво, в основі символізму якого було покладене естетичне почуття народу. Символізм народної міфології, у якій хвороба ототожнювалася, серед іншого, з вогнем, оскільки людина відчувала пекучий біль, а також магичні уявлення, які ґрунтувалися на міфології, О. Потебня тлумачив швидше як художню метафору, а не як засіб доннаукового пояснення. Сутність свого методу дослідник пояснює у вступному слові до роботи «Про деякі символи у слов'янській народній поезії», де

³⁰ Гуріна А. Постать Олександра Потебні в культурному просторі Харкова. *Проблеми взаємодії мистецтв, педагогіки та теорії і практики освіти. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 24. С. 56-65.

³¹ Токарев А. История русской этнографии (Дооктябрьский период). Москва : Наука, 1966. 275 с.

причиною виникнення фольклорних символів пояснюється необхідністю відновити первинне значення слова: «Близькість основних ознак, яку видно у постійних виразах ототожнення, була й між назвами та символу й означення предмету. Калина стала дівчиною тому, що дівчина названа красною, за єдністю основного уявлення вогню – світла у словах: дівчина, красний, калина. На підставі зв'язку цих символів з іншими епічними висловами, можна назвати символами й ті предмети чи дії, які, зображуючи інші предмети й дії, жодним чином при цьому не одухотворяються. Знаючи, наприклад, що гниття позначається у мові вогнем, можна було б вогонь назвати символом гниття»³².

Більшою мірою натур-міфологічна концепція простежується у праці О. Потебні «Про міфічне значення деяких обрядів та повір'їв». Тут у чистому вигляді спостерігається застосування дослідником метеорологічної гіпотези, згідно з якою міфологічні сюжети відтворюють погодні зміни та сезонні явища. Ось приклад такого застосування в аналізі сюжету однієї з народних казок: «Звільненого з діжки змія, який викрадає царицю ... вважаємо за образ хмари, яка викрадає й утримує у собі небесні води, що запліднюють землю. З цього випливає, що викрадена змієм цариця (Уляна або Анастасія) є однією з небесних жінок, в образі яких уявлялися небесні води, приховані змієм, а богатир, який побиває змія й звільняє свою дружину – громове божество»³³.

Особливе місце в історії української етнографії та фольклористики займає Микола Федорович Сумцов (1854-1922) – дослідник-енциклопедист. Саме він продовжив традиції харківської школи етнологічних студій продовжував інший видатний мовознавець. Праці М. Сумцова характеризуються глибиною теоретичного опрацювання та майстерним використанням фольклорно-етнографічних матеріалів. В центрі наукових зацікавлень цього дослідника перебували фольклорно-міфологічні образи та символи, зокрема в обрядовій

³² Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков: Изд. М. В. Потебня, 1914. 132 с.

³³ Потебня А. А. Слово и миф в народной культуре. Собрание трудов / Сост. А. Л. Топоркова. Москва : Лабиринт, 2000. 218 с.

сфері, пояснення походження яких він намагався відшукати, застосовуючи порівняльно-етнологічний метод та еволюціоністську концепцію пережитків³⁴. Чимало цінної інформації для нашого дослідження можна знайти у літературознавчих роботах ученого, присвячених прозовому та поетичному фольклору українців³⁵. М. Сумцов відомий також як автор низки історико-краєзнавчих, мистецтвознавчих та історико-біографічних досліджень³⁶, які, щоправда, мають лише опосередковане значення для нашої теми.

І. Франко дуже цінував М. Сумцова: «Невтомимий проф. Сумцов, котрому при деяких хибах його наукового методу все-таки треба признати велику заслугу як одному з немногих тепер російських учених, що систематично обробляють южноруську літературу і фольклористику, що южноруські матеріали ставлять усе вихідною точкою і головною основою своїх праць...»³⁷

До певної міри М. Сумцов розвивав погляди, висловлені раніше О. Потебнею. Це стосується зокрема його підходу до вивчення обрядовості як до

³⁴ Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков : Типография М. Зильберберга, 1885. 140 с.; Його ж. Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885, 123 с.; Його ж. Культурные переживания. Киев : Типография Корчак-Новицкого, 1890. 408 с.; Його ж. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 24 с. ; Його ж. Тур в народной словесности *Киевская Старина*. 1887. Т. 17. № 1 (январь). С. 65- 90; Його ж. Досветки и посиделки. *Киевская Старина*. 1886. Т. 14. № 3. С. 421-444. та ін.

³⁵ Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. *Киевская Старина*. Киев, 1886. Т. 14. № 2. С. 237-266; Сумцов Н. Ф. Легенда о грешной матери *Киевская Старина*. Киев, 1893. Т. 41. №5. С. 195-208.; Його ж. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. Киев : Типография А. Давиденко, аренд. Л. Штаммом, 1888. 161 с.; Його ж. Малюнки з життя українського народного слова. Харків : Друкарня “Печатне Діло”, 1910. 144 с.

³⁶ Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. Харьков : Типография “Печатное Дело”, 1905. 162 с.; Його ж. Слобожане: історично-етнографічна розвідка Харків : Видавництво “СОЮЗ” Харківського кредитового Союзу Кооперативів, 1918. 240 с.

³⁷ Франко Иван. Розбір думи про бурю на Чорнім морі. / Франко Іван. Збір. тв. у п’ятдесяти томах. Т. 29. Київ : Наукова думка, 1981. 195 с.

своєрідної метафоричної мови. Так, на думку дослідника, слов'яни під час весільного обряду не використовували полин через його гіркий смак. Навпаки усього гіркого намагалися уникати, щоб гірким не було майбутнє життя молодих. Коріння традиційної обрядовості та народної творчості М. Сумцов вбачав у спільній індоєвропейській спадщині. Більше того, дослідник вважав, що зрозуміти значення тих чи інших елементів духовної культури неможливо без звернення до порівняльного методу: «Основне значення російського весільного використання сміття, солі, запобігання травня місяця для укладання шлюбу навряд чи може бути зрозумілим без ознайомлення з тим, яку роль відіграло сміття у давніх індійських обрядах та висловлюваннях, сіль – у грецьких жертвоприношеннях, травень місяць – у римських уявленнях»³⁸. Водночас, на думку М. Сумцова, такі порівняння можуть мати лише обмежену, «службову» роль у дослідженні.

У своїх наукових працях М. Сумцов широко цитує наукові праці німецьких дослідників міфологічної школи – братів Грімм, А. де Губернатіс, А. Куна, Е. Мюльхауза та інших. Однак М. Сумцов використовував переважно фактичний матеріал, зібраний представниками німецької міфологічної школи. Більше того, учений застерігав від надмірного захоплення метеорологічною теорією й прагнення пояснити будь-які елементи народної культури й творчості осмисленням небесних та погодних явищ. Лише подекуди у М. Сумцова можна помітити сліди впливу міфологічної концепції, наприклад, коли він говорить про солярну або громову символіку у весільній обрядовості.

М. Сумцов підходив до аналізу явищ народної культури всебічно, намагаючись, починаючи від обряду як концентрату, простежити синкретизм первісних творів мистецтва, їх еволюцію в історії, побуті та моралі, а отже, відзначити національне, характерний для українців.

У статті «Сучасні завдання історії народної словесності», що увійшла до

³⁸ Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 237 с.

книги «Малюнки з життя українського народного слова», М. Сумцов, говорячи про розподіл фольклорного матеріалу за видами та національністю, наголосив, що з наукової точки зору пісні та казки мають однакову цінність, але, ««вважаючи за велику національну вартість народної поезії, треба на першій місці становити пісні, а на другій казки і байки, в перший ряд – все те, що має віршову постать, а в другий – усі прозові речі. Безперечно, що пісні і казки тісно переплутані поміж себе; безперечно теж, що ті і другі мають в своїм змісті національно-українські й чужоземні заходжі риси, але далеко не в одній мірі. За винятком деяких пісень духовних, що пішли з вірш, деяких колядок, перш зложених на бурсацьким ґрунті, деяких пісень баладних, напр., пісні про кровозмішку, про отруту парубка дівчиною або чоловіка жінкою, пісень про невірних жінок та десятка два-три других, можна усі великі останні лишки залічити в скарбницю національної творчости, цебто всі весільні, праздникові, рідвяні, купалові, колискові – як пісні здебільша власної національної справи, чого не можна сказати про казки і байки як твори здебільша інтернаціонального зміста і дуже далекого початку, іноді з таких часів, коли не було навіть старої Київської Русі-України. Само собою видно, як багато поезія стоїть вище понад прозою з погляду національного розвою»³⁹.

Значно більш суттєво на формування наукового світогляду М. Сумцова вплинув класичний еволюціонізм в особі його визначних представників Г. Спенсера, Е. Тайлора та Дж. Леббока. Підхід М. Сумцова до використання порівняльного методу є типово еволюціоністським за своєю сутністю: він застосовує майже виключно аналогічне порівняння, зіставляючи, наприклад, деякі елементи традиційної весільної обрядовості українців, бедуїнів, індіанців Південної Америки, корейців, китайців тощо⁴⁰. У праці «Культурні переживання» М. Сумцов широко використовував метод пережитків, тобто

³⁹ Сумцов М. Ф. Малюнки з життя українського народного слова. Харьков, 1910. С. 5.

⁴⁰ Там само. С. 18-22.

реконструювання в обрядах залишків давніх форм культури і побуту⁴¹.

У праці, яка присвячена хлібу в народній традиційній культурі М. Сумцов дає найбільш докладну характеристику свого дослідницького методу, яка також унаочнює вплив на його наукові погляди концепції еволюціонізму. Насамперед М. Сумцов зазначає, що завданням етнолога є дослідження тих елементів народної творчості та обрядовості, які на перший погляд видаються беззмістовними й незрозумілими навіть носіям традиції. Водночас, такі елементи є найбільш архаїчними, створеними сотні й навіть тисячі років тому. Така постановка питання свідчить про плідне використання М. Сумцовим методу пережитків, запропонованого Е. Тайлором, праці якого український учений широко використовував у своєму дослідженні. При цьому, на відміну від класиків еволюціонізму та позитивізму, М. Сумцов застерігав від намагання розташувати фольклорні явища у чіткій хронологічній послідовності, адже це, на його думку, не здійсненне завдання. Не погоджувався він і з ідеєю критиків еволюціонізму, які намагалися прив'язати певні елементи традиційної культури до конкретних етносів. М. Сумцов наполягав на тому, що звичаї та традиції багатьох народів, особливо індоєвропейських, є дуже подібними. Постулати міфологічної школи М. Сумцов також сприймав лише частково. Якщо обряди, пов'язані із хлібом, для нього мають міфологічне коріння, то пісні дослідник вважав явищем побутового характеру⁴².

Для розуміння теоретико-методологічних настанов М. Сумцова важливими також є його окремі статті присвячені фольклорно-етнографічній тематиці. В одній з них дослідник доходить висновку, що попри подібність українських весільних обрядів до інших індоєвропейських, можна стверджувати про наявність безпосереднього впливу давньогрецької та римської обрядовості на українську. Підставою для цього є «подібність в усьому устрої весілля й у

⁴¹ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1890. 408 с.

⁴² Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. Москва : Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1996. С. 159-160.

багатьох його дрібних подробицях, подібність, яка в деяких окремих моментах сягає тотожності»⁴³ У статті, присвяченій вивченню колядок та щедрівок, М. Сумцов також говорить про засвоєння й асиміляцію у народній культурі іноземних мотивів⁴⁴. Дуже цікавим з методологічної точки зору є погляд М. Сумцова на вечорниці. Цей звичай дослідник вважає суто побутовим, таким, що служить виключно для розваги молоді. Елементи вільних статевих відносин, які подекуди спостерігалися під час вечорниць, М. Сумцов в душі методу пережитків вважає «залишком первісної, майже тваринної простоти статевих зносин». Однак з власних спостережень М. Сумцов робить висновок, що факти розкутого та агресивного поведження молоді під час вечорниць можуть бути пов'язані з впливом урбаністичного та індустріального середовища⁴⁵. Цікаво, що виникнення деяких елементів традиційної культури М. Сумцов схильний пояснювати особливостями народної психології, яка, у свою чергу, формується під впливом зовнішніх обставин. Так, наприклад, дослідник зазначає, що в Україні постійна боротьба проти зовнішніх ворогів, соціального гніту призвела до формування розвиненого героїчного та суспільного епосу. Водночас, для «релігійного епосу», духовних віршів, оповідань про святих та ікони, українцям не вистачало «мирного життя й душевного спокою»⁴⁶.

Закладені О. Потебнею та М. Сумцовим традиції харківської школи дослідників фольклорно-міфологічних мотивів продовжував у своїх працях літературознавець та фольклорист Михайло Халанський (1857-1910), який після смерті О. Потебні у 1891 р. заступив місце завідувача кафедри російської мови та словесності Харківського університету. На відміну від М. Сумцова, погляди якого еволюціонували від ідей міфологічної школи до позицій класичного

⁴³ Сумцов Н. Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. *Кіевская Старина*. 1886. № 1. С. 39.

⁴⁴ Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедрівок. *Кіевская Старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 265.

⁴⁵ Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки. *Кіевская Старина*. 1886. Т. 14. № 3. С. 438-442.

⁴⁶ Сумцов Н. Ф. Легенда о грешной матери. *Кіевская Старина*. К., 1893. Т. 41. №5. С. 207.

еволюціонізму, М. Халанський знайшов альтернативу розробкам учених міфологів у вигляді міграціонізму Т. Бенфея.

Наукові інтереси М. Халанського були пов'язані головним чином із слов'янською народною літературою, зокрема билинним епосом, мовами, лексичною специфікою слов'янських діалектів. Ці аспекти його наукової діяльності висвітлені у працях: «Великорусские былины Киевского цикла» (1885), «Южнославянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса» (1893 – 1896), «Про деякі географічні назви в російському та південнослов'янському епосі» (1902), «Народні говори Курської губернії» (1904), «Малоруська дума про Байду» (1905) та ін.

Досліджуючи епічні пам'ятки слов'янських народів М. Халанський неодноразово висловлювався щодо іноземного походження багатьох наявних там мотивів (зокрема, дослідник вбачав вплив західноєвропейської Пісні про Роланда на південно-слов'янські пісні про смерть королевича Марка⁴⁷ тощо). Це значною мірою зближує погляди М. Халанського з так званою «школою Веселовського» в російській фольклористиці, у якій наприкінці XIX – на початку XX ст. міграціоністські ідеї щодо зовнішнього (східного або західного) впливу на твори усної народної творчості, а також проникнення у ці фольклорні пам'ятки елементів книжної словесності, набули широкого поширення⁴⁸. Це, відповідно, не могло не позначатися на розвиткові фольклористичних досліджень в Україні.

Загалом, наукова діяльність І. Срезневського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, М. Халанського засвідчує формування у Харківському університеті етнологічної наукової школи, теоретико-методологічна база якої сформувалася на основі поєднання здобутків німецької міфологічної школи, класичного еволюціонізму та міграційної теорії, однак відзначалася самобутністю та

⁴⁷ Халанский М. Южно-славянские песни о смерти Марка Кралевица. СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1904. С. 35.

⁴⁸ Азадовский М. К. Вказ. праця. С. 260-265.

оригінальним осмисленням цих ідей. Харківській школі було притаманне переважно кабінетне, теоретичне опрацювання фольклорних пам'яток, з суттєвим переважанням мовознавчих та літературознавчих підходів. Тим не менше для етнологічної науки значення даної школи важко переоцінити, адже саме наполеглива праця учених Харківського університету сприяла поширенню в Україні прогресивних ідей західноєвропейської науки.

Глава 3

ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ

Іншим важливим центром досліджень народної традиційної культури українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. був Київ. На початку 1860-х рр. тут діяла Київська громада, яка об'єднувала навколо себе представників патріотично налаштованої інтелігенції. У її становленні провідну роль відіграла Петербурзька громада, до складу якої входили колишні кирило-мефодіївці В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко та інші. Громадівців об'єднала любов до України, її мови, культури та історії. Їхня любов до України не базувалася на ідеї національної винятковості. Це був патріотизм, пройнятий любов'ю до України, захопленням усіма українцями.

Із створенням у Києві Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (1873-1876), яке зосередило всі свідомі українські сили, наукову та видавничу діяльність на українській етнографії, мові, літературі, мистецтві та соціально-економічному вивченні країни почалася. У підсумку виходять два томи «Наукових записок» Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, які всебічно розкривають історію України, розвиток її культури, мови, літератури, освіти.

Ще у студентські роки В. Антонович, П. Житецький, М. Драгоманов, П. Чубинський та інші громадівці викладали у недільних школах для простого народу, збирали й записували пам'ятки усної народної творчості. Цей факт суттєво вплинув як на ідейне підґрунтя, так і на методи, які використовували етнологи київської школи. Здебільшого їх мало цікавила проблема пошуків давнього міфологічного коріння українського фольклору. Усі свої зусилля київські громадівці сконцентрували на зібранні фольклорно-етнографічного матеріалу, його опрацюванні та публікації. Теоретична етнологія цікавила їх значно меншою мірою, хоча й у цій сфері київська школа етнології мала свої вагомні здобутки.

Так, методологічні підходи міфологічної школи на українському матеріалі

застосовував І. Нечуй-Левицький (1838-1918). Видатний український письменник та перекладач відзначився також як автор низки наукових праць.

Він написав дві значні наукові праці, які мали спільну назву «Світогляд українського народу», були опубліковані майже одночасно з першими художніми творами письменника «Рибалка Панас Крут» та «Дві московки». Другий твір «Нарис української міфології» з'явився в «Правді» у 1876 р. На основі поглибленого вивчення усно-поетичної творчості та досліджень з'явилися такі етнографічні статті та нариси письменника, як «Мандрівка на українське Підлясся» (опублікована в журналі « Правда «1872 р.),» В Карпатах» (вперше надруковано у львівській газеті» Діло», 1885, № 87-96) тощо.

Портрет І. С. Нечуя-Левицького як етнографа доповнюється матеріалами, що свідчать про його захоплення етнічною географією та складанням етнографічних карт. Вивчаючи міграційні рухи та процеси етнічного зближення народів, він відзначив активний процес асиміляції колишніх молдавських та сербських колоністів серед українців. Письменник також вивчав етнічну статистику.

Дві останні наукові статті І.С.Нечуя-Левицького, написані в 1915-1916 рр. – «Українська кирея з богородицею» та «Хто були скіфи і сармати і де взялись в українській мові французькі слова» – не публікувались і не стали відомими читачам.

Праця «Хто були скіфи та сармати ...» І. С. Нечуй-Левицький розкриває ряд кельтських імен у словниковому запасі української та російської мов. Це спостереження перегукується з дослідженням О. Шахматова щодо кельтсько-слов'янських зв'язків.

У праці «Українська кирея з богородицею», яка відображала інтерес І. С. Нечуя-Левицького до матеріальної культури народу, походження традиційного верхнього одягу відзначалося візантійським впливом. Існує історична спадкоємність в носінні кирей з Богородицею в Україні з часу прийняття християнства до початку ХХ століття. У своїх дослідженнях І. С. Нечуй-Левицький зробив кілька зауважень щодо етногенезу українців. Зокрема, він

вказав на марність теорій, що розглядали Стародавню Русь як державу виключно великоросів, та зазначив, що українці були корінним населенням Дніпра, а не прибули сюди з Волині та Поділля після татаро-монгольської навали.

Особливо значним вважається його внесок у розвиток українського мовознавства¹. Основною роботою І. Нечуй-Левицького у галузі етнології є нарис української міфології, вперше опублікований у 1868 р.² Ця оригінальна праця містить, серед іншого, міркування дослідника стосовно походження української міфології. На відміну від М. Костомарова, І. Нечуй-Левицький демонструє значно більшу прихильність до метеорологічної теорії міфологічної школи. І. Нечуй-Левицький в основі українських дохристиянських вірувань цілком обґрунтовано вбачає індоєвропейську основу, спільну для багатьох народів Європи. Коріння міфологічних уявлень дослідник аналізує в душі метеорологічної гіпотези міфологічної школи. Зокрема, він зазначає, що на формування міфології вплинуло осмислення людиною природних явищ: небо, засіяне зірками, сонце, місяць, зоря, хмари, дощ, вітер, роса, грім, блискавка, зміна літа й зими, тепла й холоду, дня й ночі світла й темряви. «Надарований добрим розумом і багатою фантазією, давній Українець, з того переляку і з дива, не міг недбайливо відноситись до небесних з'явищ. Йому хотілось пригорнути до себе страшні грізні сили, дуже небезпечні в практичному житті, йому хотілось милуватись пишними світлими силами неба»³.

Водночас, підхід І. Нечуя-Левицького не є точною копією уявлень німецьких романтиків, засновників міфологічної школи. Український дослідник не вважає міфологію божественним одкровенням, первісним чистим знанням, яке деградувало згодом. Навпаки, він вбачає у первісній міфології суто утилітарний зміст: «Ціль давньої української віри, як і в інших народів, була практична, а в основі давнього українського поганства був людський егоїзм.

¹ Пашковська Г. В. Формування норм української мови. Концепція Івана Нечуя-Левицького. / За ред. Ю. Л. Мосенкіса. Київ; Умань, Б. в., 2010. 212 с.

² Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-е вид. Київ : Обереги, 2003. 144 с.

³ Там само. С. 4.

Давній український народ славив світлі небесні сили, годив темним силам, щоб пригорнути до себе ласку неба, щоб присилувати всі сили служити його практичним цілям. Люди молились небу, щоб загарбати собі небо, дощ, тепло, росу, погоду, щоб прогнати од себе холод, хмари, негоду. Давнім Українцям, як бачимо з обрядових пісень, хотілось прихилити до себе ласку небесних сил, щоб мати густо кіп на полі, багато роїв у пасіці, багато ягнят, телят, лоша́т, щоб мороз не поморозив жита, пшениці і всякої пашниці, щоб у садку родило дерево, а в дворі плодилася птиця. Ціль давнього українського поганства була така практична, як і в Індусів, і в Греків, і в інших народів, котрі в молитвах до своїх богів просили собі всякого добра». Крім того, для І. Нечуя-Левицького міфологія є продуктом фантазії «молодої слабосильної душі»⁴. Як і згодом еволюціоністи, І. Нечуй-Левицький вбачає у міфології первісний світогляд, на зміну якому приходять філософія та наука.

Загалом, праця І. Нечуя-Левицького була написана у руслі теоретико-методологічних підходів середини ХІХ ст. За своїм характером книгу І. Нечуя-Левицького можна охарактеризувати як працю талановитого аматора та публіциста. З суто наукової точки вже на момент своєї першої публікації вона вже була дещо застарілою.

Вихід української етнографії на академічний рівень пов'язують із діяльністю Етнографо-статистичної експедиції в Західноруський край (1869-1870), організованої Російським географічним товариством. Результатом цієї діяльності стала публікація семи томів «Трудов етнографо-статистической комиссии в Западнорусский край» (1872-1878)⁵. Значно активізувало етнологічні студії відкриття 13 лютого 1873 року Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, який офіційно об'єднав наукові зусилля українських учених В. Антоновича, В. Беренштама, Ф. Вовка, М. Драгоманова, О.

⁴ Там само. С. 14.

⁵ Гримич М. Етнографія. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2008. 248 с.

Кістяківського, О. Колосовського, О. Русова, М. Зібера, М. Лисенка та інших⁶.

На той час географічні товариства були поширеною та прогресивною формою організації дослідницької роботи з географії, історії, археології, антропології, етнології, демографії та інших соціальних та, частково, природничих наук. Після заснування у 1830 р. Королівського географічного товариства у Лондоні, схожі за структурою та напрямками діяльності товариства відкрилися у найбільших європейських країнах. У Російській імперії Імператорське географічне товариство розпочало діяльність у 1846 р. Предметом дослідницьких пошуків географічного товариства була визначена наука «землезнавства», яка, серед іншого, включала у себе вивчення культури народів, які знаходяться на низькому ступені розвитку, а також дослідження народних вірувань та легенд, поезії та музики – «цієї ще живої частини доісторичної філології та етнографії»⁷. Південно-Західний відділ товариства, до якого увійшли переважно діячі українського національного руху, фактично з самого відкриття працював в атмосфері звинувачень у політичній неблагонадійності. На превеликий жаль, у 1876 р. відділ було ліквідовано сумнозвісним Емським указом Олександра II в рамках боротьби з українофільством⁸. Після закриття Південно-Західного відділу осередками етнологічних досліджень у Києві залишалися Товариство Нестора-літописця та університетський історико-етнографічний гурток⁹.

⁶ Тимчик Н. Етнографічні надбання членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. *Етнічна історія народів Європи*. 1999. Випуск 1. С. 79-82. Гримич М. Етнографія. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2008. 248 с.

⁷ Семенов-Тяньшанский П. П. История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества. 1845-1895. Ч. 1-4 / Семенов П. П., Достоевский А. А. СПб. : Тип. В. Безобразова, 1896. 654 с.

⁸ Там само. С. 489.

⁹ Круглова Л. Вивчення історико-етнографічних проблем в Київському університеті Св. Володимира в кінці XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Випуск 14. С. 76-80.; Її ж. Вивчення історико-етнографічних проблем в Київському університеті Св. Володимира в кінці

Незважаючи на короткочасний період діяльності Південно-Західний відділ відіграв величезну роль у формуванні вітчизняної науки, набувши «значення справжньої Української академії наук»¹⁰. В. Колесник називає Південно-Західний відділ предтечею академічної науки¹¹. Особливо суттєвими були здобутки установи у галузі етнології, насамперед у систематичному з науково-методичної точки зору зібранні фольклорно-етнографічного матеріалу.

Зусиллями членів Південно-Західного відділу РГТ Україна була представлена на Паризькому географічному конгресі й географічній виставці. Комісія під головуванням М. Драгоманова, до якої входили Ф. Вовк, П. Чубинський, А. Класовський, О. Рогович та ін., підготувала для презентації європейському науковому загалові бібліографічний огляд найважливіших праць з історії, географії та етнографії України. Для експозиції були підготовлені десятки цінних експонатів, у тому числі етнографічні альбоми, фотографії та малюнки, моделі архітектурних споруд, господарських знарядь та інструментів, зразки предметів побуту, музичних інструментів, народних іграшок, одягу, декоративно-прикладного мистецтва різних регіонів України¹².

Школа етнологічних досліджень, яка сформувалася у Києві навколо Університету Св. Володимира та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, характеризувалася деякими істотними особливостями. Насамперед, київські етнологи були значно більшою мірою залучені до українського національного руху, який у даний період зазвичай характеризують як «романтичне народництво».

XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Випуск 14. С. 74-81.

¹⁰ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Харків; Київ : Державне видавництво України, 1930. 100 с.

¹¹ Колесник В. Розвиток етнологічної науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 30. 2009. С. 4.

¹² Зиль А. Народознавець Павло Чубинський і його доба. Київ : Казка, 2009. С. 306-307.

Намагаючись глибше пізнати народне середовище, дослідники робили акцент на зібранні та опублікуванні етнографічних матеріалів. Причини цього хилили в емпіричний метод найбільш повно охарактеризовані П. Чубинським. У передмові до першого тому праць Південно-Західного відділу РГТ, дослідник зазначає: «При етнографічному дослідженні можна діяти у два способи: або власні суб'єктивні враження викласти як результат спостережень, або збирати матеріали, які стосуються різних сторін народного життя, даючи, таким чином, можливість кожному бачити народ незалежно від вражень спостерігача». Для себе П. Чубинський обирає другий шлях, мотивуючи це, відсутністю на той момент повного й всебічного дослідження українців, недостатньою вивченістю окремих українських етнографічних регіонів, а також загрозою швидкого зникнення багатьох пам'яток народної творчості¹³.

П. Чубинський вирізнявся цілеспрямованістю й діловитістю, «великою енергією і хистю до унесипущої праці», вмінням групувати довкола себе однодумців. Як добрий організатор він зумів зацікавити майбутніми експедиціями широкі українські кола, передусім діячів громади, і «розпочав збирати звідусіль записані раніше етнографічні матеріали».

Постать Павла Чубинського (1839-1884) займає одне з центральних місць в українській етнології XIX ст. Однак він уславився насамперед як організатор та науки та невтомний збирач фольклорно-етнографічного матеріалу. Теоретичні здобутки П. Чубинського, натомість, виглядають доволі скромно. Його основний аналітичний доробок міститься у «Нарисі народних юридичних звичаїв та понять у Малоросії» (1869), в основу якого була покладена кандидатська дисертація ученого. У ній дослідник визначив принципові відмінності української народно-юридичної традиції від російської, з'ясував, що відправною точкою правових звичаїв є соціально-економічні відносини, здійснив першу класифікацію

¹³ Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. I. СПб. : Типография В. Безобразова, 1872. XII-XIII.

правових звичаїв українців, передусім майнових. Як зазначає О. Івановська, «юрисст за освітою, Чубинський прагнув дошукатися витоків права, віднайти джерела, які б містили рефлексію правової норми. Учений усвідомлював, що існує певна першооснова, яка слугувала поштовхом для створення і народнопоетичної творчості, і права, і норм етикету, і обрядодій»¹⁴. Незважаючи на те, що праці П. Чубинського становлять великий науковий інтерес і значною мірою не втратили актуальності досі, в контексті нашої теми вони не мають великого значення, адже методологія ученого не виходила за межі класичного для другої половини ХІХ ст. позитивістського світогляду. Це ж стосується, наприклад, й праць етнографа та філолога Бориса Грінченка, відомого своїми блискучими публікаціями фольклорно- етнографічних матеріалів¹⁵.

Загалом, спроби теоретичного осмислення зібраного матеріалу простежуються у дослідженнях київських етнологів значно меншою мірою, ніж у харківських. Учені, яких об'єднав Південно-Західний відділ Російського географічного товариства тяжіли до чистого історизму у висвітленні етнографічних явищ й вбачали у фольклорних пам'ятках насамперед прояв тієї епохи, за якої вони були створені. Такий підхід відображено, наприклад, у дослідженні українських народних дум відомого мовознавця Павла Житецького (1836-1911)¹⁶. Дослідник розглядав народні малоруські думи як оригінальний здобуток народно-культурної творчості. Думи, згідно з його поглядами, були народними за світоглядом та мовою й, водночас, книжними за особливим складом думки й способом її розвитку та вираження. Авторами дум були мандрівні кобзарі, бандуристи, а також старі козаки. Дослідники відмічають високу наукову цінність даної роботи, частина наукових положень якої досі

¹⁴ Івановська О. Концептуальні засади наукової діяльності Павла Чубинського. *Література, фольклор, проблеми поетики*. 2009. Вип. 32. С. 20.

¹⁵ Грінченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов : Земская Типографія, 1901. 488 с.; Його ж. Литература украинского фольклора. 1777-1900. Опыт библиографического указателя Чернигов : Земская Типографія, 1901. 317 с.

¹⁶ Житецький П. Про українські народні думи. Київ : Печатня Видавничого Тов-ва «Друкар», 1919. 116 с.

зберігає актуальність¹⁷.

Визначний поступ української етнологічної науки пов'язаний з іменами Михайла Драгоманова та Володимира Антоновича. На ниві етнології учені уславилися виданням збірки українських історичних пісень з коментарями та аналітичним опрацюванням зібраного матеріалу¹⁸. Дана робота високо оцінена науковцями¹⁹. На думку В. А. Короткого, вона становила «новий погляд на народну творчість як на джерело писемної літератури й історії, філософії і психології, соціології і етнопедагогіки», який зумовив «перехід від романтичного захоплення цією творчістю до поглибленого наукового її студіювання, переосмислення всього нагромадженого досі матеріалу»²⁰. Згодом В. Антоновича опублікував низку етнологічних праць, які здебільшого мали фактографічний, описовий характер²¹. М. Драгоманов також відзначився як автор численних етнологічно-фольклористичних досліджень, опублікованих після його смерті як окреме багатотомне видання²².

М. Драгоманова не випадково вважають дослідником європейського рівня.

¹⁷ Казакевич О. М. Павло Житецький. Життя та діяльність. Київ : Фітосоціоцентр, 2008. С. 41-42.

¹⁸ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Київ : Типография М. П. Фрица, 1874. 336 с. ; Т. II. Вып. 1. Київ : Типография М. П. Фрица, 1875. 166 с.

¹⁹ Малинська Н. Історичний епос в науковій оцінці Михайла Драгоманова. *Етнічна історія народів Європи* 2001. Випуск 12. С. 8-10.

²⁰ Короткий В. А. Оцінки «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 63.

²¹ Антонович В. Б. Колдовство. Документы. Процессы. Исследование / Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно- русский край снаряженной Императорским русским Географическим Обществом. 1877. Т. 1. Вып. 2. Пословицы, загадки, колдовство. СПб., 1877. 134 с.; Його ж. Подольская легенда о Буняке. *Кіевская старина*. 1892. Кн. 6. С. 444-445.

²² Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство Т. I. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 260 с.; Т. II. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 238 с.; Т. III. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 362 с.; Т. IV. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 405 с.

Випусник, а згодом доцент Університету Св. Володимира, М. Драгоманов після 1876 р. працював у наукових центрах Західної Європи, зокрема, у Женеві, був професором Вищої школи у Софії. У його науковому доробку десятки статей та розвідок, опублікованих у численних європейських виданнях.

Етнологічна спадщина М. Драгоманова охоплює як аналітичні праці, так і публікації фольклорно-етнографічних матеріалів, ретельно підібраних та записаних на високому науковому рівні²³. Величезною заслугою М. Драгоманова у справі інтеграції української науки до світового наукового простору його популяризаторська діяльність, яка проявилася, зокрема, у численних публікаціях в авторитетних європейських виданнях статей, рецензій та матеріалів, що знайомили зарубіжного читача з українським джерельним матеріалом та розвитком етнологічної науки в тій частині України, яка знаходилася у складі Російської імперії. Українським етнологам та фольклористам М. Драгоманов дорікав тим, що вони «не слідять за ідеями й методами, які панують тепер у науці фольклору»²⁴. Сам М. Драгоманов намагався знайомити українських колег зі здобутками західної науки. Зокрема, на прохання І. Франка, дослідник підготував для членів Етнографічно-статистичного гуртка реферат, присвячений стану розвитку італійської та французької етнології. У ньому М. Драгоманов першим в українській історіографії використав англійський науковий термін «фольклор», який набував на той час широкої популярності у Західній Європі²⁵.

Головним об'єктом критики М. Драгоманова була міфологічна школа. На думку дослідника, її виникнення в Німеччині було зумовлене реакцією на

²³ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Київ : Типография М. П. Фрица, 1874. 336 с.

²⁴ Драгоманов М. Народні оповідання Росії. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство. Т. III / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 101 с.

²⁵ Глушко М. Початки вживання терміна «фольклор» в українській науці та його значення. *Вісник Львівського університету. Серія філологічні науки*, 2010. Вип. 43. С. 119-120.

раціоналізм XVIII ст., а також «національною реакцією проти французької переваги, що претендувала на французький космополітизм». Саме тому творам народної словесності почали надавати релігійно-міфологічного значення, вбачаючи у них прояви «духу нації». Коли дослідники переконалися у подібності фольклорних мотивів народів Європи, Індії та Передньої Азії, на народні оповідання почали дивитися «як на останки колишньої старовини, коли то ще індоєвропейські племена вели спільне життя»²⁶.

На противагу міфологічному підходу, М. Драгоманов запропонував використовувати розробки міграціоністської школи Теодора Бенфея, згідно положень якої в основі поширених у європейському фольклорі сюжетів лежить не спільна індоєвропейська спадщина, а «мандрівні мотиви», що різними шляхами проникли до Європи з Індії в епоху середньовіччя. Прихильність М. Драгоманова до ідей міграціоністів пояснюється насамперед крайнощами підходу прихильників міфологічної школи та еволюційного підходу, які пояснювали будь-які подібності та збіги у фольклорних сюжетах спільною спадщиною індоєвропейських народів. Цілком слушно М. Драгоманов помічав, що численні сюжети є спільними не тільки для арійців, але й для неіндоєвропейських народів. Наявність схожих мотивів у фольклорі М. Драгоманов пояснював по-перше, схожістю людської природи, особливо через однаковий рівень розвитку, по-друге, безпосереднім перейманням «одного народу від другого, через перехід творів словесності як дорогою письменною, так і усною»²⁷.

Критикував дослідник і намагання більшості його сучасників показати фольклорну прозу як виключний витвір народної думки. М. Драгоманов полемізує з таким поглядом і зазначає, що його можна було б визнати вірним лише «якби усе, що є в обороті серед так названого народу було продуктом його безпосереднього творива й відбитком його побуту. Тимчасом докладніший

²⁶ Драгоманов М. Славянські оповідання про пожертвуване власної дитини Див. С. 149.

²⁷ Там само. С. 150.

дослід показує, що в так називанім «народнім» у ново-європейських націй дуже багато «книжного» і дуже мало місцево-національного походженням, особливо в країні прозаїчної словесності: казках, новелах, анекдотах. Либонь чи не більша частина творів такого рода, що обертаються у різних ново-європейських народів, навіть в усних редакціях, увійшла до в народній осередок із книжок і при тому принесена відносно недавно дуже з далеку, з Азії, де майже все дослід відкриває первісну індійську батьківщину оповідань»²⁸.

Приклад застосування міграційного підходу яскраво демонструє праця М. Драгоманова, присвячена образу Шолудивого Буняка в українському фольклорі. Дослідник критично аналізує легенди про Буняка й виділяє у них кілька мотивів. Один із цих мотивів – про зачарування Буняком польського королевича та приховування його під землею разом з усім військом, – М. Драгоманов виводить від зафіксованої в Авесті іранської легенди про легендарного правителя Іму (Джемшіда). Його переслідував демон й через це Ахурамазда заховав Іму у райському саду (вара), розташованому під землею, де той продовжує жити й сьогодні. На думку М. Драгоманова, даний мотив виник у державі Сасанідів в епоху пізньої античності та раннього середньовіччя й звідти поширився у Європі від Ірландії до Росії²⁹. Для пояснення образу Буняка, з його численними зовнішніми відхиленнями від норми, М. Драгоманов наводить давньогрецьку казку про царя Мідаса, зовнішність якого була спотворена вухами віслока або козла. Дослідник доходить висновку, що дана казка є відносно пізньою й такою, що не має нічого спільного з «доісторичною давністю індоєвропейських народів, а розпросторення її від Ірландії до Монголії мусить бути пояснене культурною етичністю в епоху вже зовсім пізну, після Александра Македонського»³⁰.

²⁸ Драгоманов М. Найстарші руські драматичні сцени. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство* Т. I. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 191-192.

²⁹ Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство*. Т. II. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 117-122.

³⁰ Там само. С. 56.

Незважаючи на те, що М. Драгоманов вважав народну словесність явищем не національним, а культурним й розглядав її як поєднання інтернаціональних мотивів, дослідник не відкидав її значення як джерела для вивчення народної психології та характеристики національності. «Найновіші досліди тої словесності відкрили лише, що так названа «народня душа» або «національний дух» не є щось стале, але рухає ся, стикає ся з іншими і зміняє ся. А окрім того ті досліди накидають уздечку на дуже покvapні висновки про національні духи, бодай доти, доки на підставі докладного порівняння матеріалів, які збирають ся ступнево з різних країн, не будуть означені як схожі, так і різні річи творах духа народів на земній кулі»³¹. З цих слів, серед іншого, випливає, що незважаючи на прихильність М. Драгоманова до дифузійністської парадигми, частиною якої були розробки міграційністської школи, дослідник залишався послідовним позитивістом та прихильником теорії еволюції. Особливо рел'єфно цей підхід продемонстровано М. Драгомановим у його науково-публіцистичній роботі «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892). Наприкінці роботи М. Драгоманов зазначає, що світогляд, який не визнає у світі нічого постійного, статичного, а бачить тільки зміни (еволюцію), рух (динаміку) є керуючим в сучасній науці й сам він бере даний світогляд за основу власної наукової позиції³².

М. Дмитренко відзначає певний синтетизм у теоретичних підходах М. Драгоманова, який полягав у тому, що вони увібрали у себе ідеї культурно-контактних запозичень, типологічних зіставлень та генетичної спільності й етнічної самобутності³³.

Слід зазначити, що позиції міграційністської школи на рубежі XIX-XX ст. знаходили підтримку й серед інших науковців. Підходи школи міграційнізму суттєво вплинули на науковий світогляд західноукраїнських учених, зокрема, І.

³¹ Драгоманов М. Славянські оповідання. С. 151.

³² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Б. м. : Друкарня Партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. С. 114-115.

³³ Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. Київ : Сталь, 2004. 243 с.

Франка та В. Гнатюка³⁴, які підтримували тісні контакти з науковим середовищем Наддніпрянської України. Так, зокрема, прихильником ідей міграційної школи був Іван Франко, на думку якого, «наша народна медицина в дуже значній мірі залежить від тих гербаріїв, які у нас пртягом XV, XVI і XVII ст. писали і друкували тодішні освічені фахівці і вчені ... наша міфічна географія, антропология, фізіологія, народна астрономія, в дуже значній мірі беруть свій початок у середньовічних працях»³⁵. При цьому, І. Франко застерігав від вульгарного розуміння міграціонізму як універсальної парадигми розуміння народної культури й сприймав його ідеї швидше як дороговказ у вирішенні окремих питань дослідження традиційної культури. Світоглядною основою для ученого залишався еволюціонізм³⁶. Таке бачення, як ми спробуємо показати нажче, було притаманне й М. Драгоманову.

Серед українських етнологів другої половини XIX ст. дещо відокремлено знаходиться постать Миколи Зібера (1844-1888), адже дослідник відзначився насамперед як економіст. Тим не менш, М. Зіберові належить блискуча праця з економіки та соціальних звичаїв первісного суспільства, написана на етнографічному матеріалі. М. Зібер відомий насамперед як активний популяризатор серед наукового загалу Російської імперії ідей Д. Рікардо та К. Маркса. При цьому він симпатизував українському руху, що зумовило його звільнення з Університету Св. Володимира на знак протесту проти утисків українства. Кілька років М. Зібер жив і працював у Швейцарії, де була написана основна його праця з етнологічної проблематики – «Нарис первісної економічної культури»³⁷. Вона стала одним із перших в українській науці досліджень

³⁴ Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX початку XX століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 05 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Л., 2003. С. 9.

³⁵ Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві. Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. Київ : Наукова думка, 1986. 257 с.

³⁶ Там само. 260 с.

³⁷ Зібер Н. И. Очерки первобытной истории экономической культуры Москва : Типография В. Ф. Рихтер, 1883. 505 с.

зарубіжної етнології, адже написане воно на матеріалі примітивних суспільств Євразії, Америки та Австралії.

Науковий метод М. Зібера ґрунтувався на використанні теоретичних розробок Л. Моргана, а також К. Маркса та Ф. Енгельса, з якими він був особисто знайомий. Як зазначає С. Токарев, дослідник по суті вперше поставив питання про характер виробничих відносин, форм власності у первісному суспільстві. В результаті він дійшов висновку, що общинні форми господарювання становлять універсальні форми економічної діяльності на ранніх етапах розвитку суспільства³⁸. Насправді, дане положення сформульоване вже у вступі до роботи М. Зібера як вихідний постулат, який у своїй роботі дослідник узявся обґрунтувати³⁹. Дослідник розглядає різні види економічної діяльності первісних суспільств – полювання, рибальство, скотарство, землеробство, випалювання лісів, іригацію, будівництва жител. Усі ці види діяльності на ранніх етапах розвитку людства, на думку дослідника, потребували колективних зусиль громади. Велику увагу М. Зібер приділяв також шлюбно-сімейним відносинам, суспільним звичаям та соціально- політичним інститутам у примітивних суспільствах. У слабкості інституту шлюбу, колективному використанні засобів виробництва він бачить загальний колективістський характер усіх сфер життя первісного суспільства.

До питання динаміки суспільних змін у первісних суспільствах М. Зібер підходив з позицій класичного еволюціонізму та марксизму. На його думку, певній стадії розвитку суспільного виробництва відповідали певні соціальні структури та інститути. Наприклад, у міру прикріплення селянина до землі, територіальна громада набуває більшого значення, ніж родова. «Землі різнойменних сусідських груп через переділи зливаються в одне ціле, територіальна політична влада замінює собою родову, чоловік, прив'язаний до землі, перестає входити в рід дружини, а бере її до свого роду, шлюб стає більш

³⁸ Токарев А. Вказ. праця. 355 с.

³⁹ Зибер Н. И. Очерки первобытной истории экономической культуры. Москва : Типография В. Ф. Рихтер, 1883. С. 21.

постійним, походження дитини від батька стає відомим й чоловіча філіація заступає місце жіночої, як у наслідуванні майна, так і в наслідуванні посад й занять»⁴⁰. З цих саме позицій М. Зібер аналізував причини виникнення державної організації. На ранніх етапах розвитку людський колектив діє ніби одна людина, суспільне виробництво контролюється суспільною владою, інтереси якої, у свою чергу, збігаються з інтересами громади. Однак по мірі приватизації суспільного виробництва, влада віддаляється від громади. Наприкінці своєї роботи М. Зібер доходить загального висновку, у якому важко не помітити вплив класиків марксизму: «Якби не ускладнювалися й не членувалися форми праці в суспільстві, взаємне тяжіння окремих груп людства долає цей поділ, й кожен подальший крок історії веде по суті до тіснішого згуртування й об'єднання окремих елементів суспільно-виробничого процесу, а відповідно й тієї частини людства, якій належить вціліти у боротьбі за загальне існування»⁴¹.

Загалом, М. Зіберу у його дослідженні розвитку первісного суспільства не вдалося вийти за межі еволюціоністської парадигми. Не набули широкої популярності його погляди серед українських етнологів. З іншого боку, заслугою М. Зібера було те, що він поставив актуальні проблеми світової етнології, привернув до них увагу українських дослідників. Його вплив на загальний розвиток етнологічної науки в Російській імперії є незаперечним.

На праці М. Зібера посилався Федір Вовк (1847-1918), ставлячи його ім'я в один ряд з європейськими класиками еволюціонізму⁴². Сам Ф. Вовк, ім'я якого посідає визначне місце в українській етнології, використовував класичний еволюціоністський підхід у своїх дослідженнях традиційної культури українців. Так, зокрема, у виданій в авторитетному французькому журналі Антропология (т. 2-3 за 1891 р.) розвідці, присвяченій весільним обрядам українців, Ф. Вовк спирається на праці класиків еволюціонізму (Е. Тайлора, Л. Моргана, Бахофена,

⁴⁰ Там само. С. 368.

⁴¹ Там само. С. 504-505.

⁴² Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. С. 219.

Макленана, Лебока), представників біологічного (Летурно) та марксистського (М. Зібер, М. Ковалевський) напрямків. Ф. Вовк зазначає, що така форма соціальних відносин як сім'я з'явилася відносно пізно, в результаті розвитку дуже старих примітивних форм відповідно до нових економічних, політичних та релігійних умов, які впливали людство в різних частинах землі та в різні епохи свого розвитку. Дослідник підкреслює, що шлюбні звичаї у народів світу мають «елемент історичний і навіть передісторичний, який репродукує в більш- менш драматичних формах примітивний спосіб складання шлюбного договору.

Отже, майже у всіх народів знаходимо в шлюбному ритуалі сліди ендогамії, матріархату, екзогамії, а також наподоблення умикання та купівлі молодої»⁴³. Українські весільні звичаї, на думку Ф. Вовка, становлять «свого роду рефлектор, що в ньому відбилися ці стадії, через які переходила людська родина, всі етапи еволюції цієї форми людського об'єднання, які тільки відомі дослідникам соціології»⁴⁴.

Еволюціоністській парадигмі Ф. Вовк слідував і в інших своїх публікаціях з вивчення традиційної культури. Зокрема, у статті присвяченій використанню саней у поховальній обрядовості дослідник звертається до міркувань Е. Тайлора щодо виникнення возу та гужового транспорту, прослідковує його еволюцію й активно застосовує порівняльний метод, наводячи рідкісний етнографічний матеріал з Північної Америки, Африки та Філіппін⁴⁵. Значну частину цього матеріалу Ф. Вовк бачив на власні очі у музейних зібраннях Франції. Дослідник широко використовував у своїх працях здобутки не тільки української та російської, але й французької, німецької, англійської історіографії.

О. Франко зазначає, що Ф. Вовк, будучи еволюціоністом, деякою мірою дотримувався концепції дифузійнізму, яка заперечувала еволюційний розвиток культури, визначаючи лише її переміщення у часі й просторі. У тезі Ф. Вовка, згідно з якою зміни господарського побуту в Україні йдуть з півдня на північ

⁴³ Там само. С. 220.

⁴⁴ Там само. С.309.

⁴⁵ Там само. С. 324-335.

дослідниця вбачає вплив теорії «культурних кіл» класика дифузійнізму Ф. Ратцеля⁴⁶. На наш погляд, якщо й можна говорити про деякий вплив дифузійністських ідей на наукову спадщину Ф. Вовка, то все ж таки цей вплив був доволі обмеженим. Докладніше до аналізу досліджень видатного українського етнолога та антрополога ми звернемося у наступній главі.

Отже, визначний вплив у розвиток етнології XIX-XX століття мала діяльність Київської громади та її членів. Основна мета їх діяльності – формування національної свідомості та самосвідомості українського народу, пробудження його національної гідності шляхом залучення до досягнень передусім української, а потім світової культури – досягалась шляхом розвитку наукової діяльності, зокрема в етнологічних дослідженнях. Історико-культурні принципи духовного розвитку українського народу значно збагатили педагогічну думку, представили українські народні традиції як невід’ємну частину народної педагогіки. У цьому ж контексті громадяни розглядали образ дитинства, спираючись при цьому на романтизовану народну мораль, народні вірування та вірування, народне мистецтво, з метою формування підростаючого покоління в національному дусі.

⁴⁶ Франко О. О. Федір Вовквчений і громадський діяч Львівський національний ун-т ім. І. Франка. К. : Видавництво Європейського університету, 2000. 183 с.

Глава 4

ТЕОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ, ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА АНТРОПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.

Однією з найбільш вагомих тенденцій розвитку етнологічної науки у ХІХ ст. був її тісний зв'язок з археологією та стародавньою історією народів світу. Домінування еволюціоністської концепції, з її уявленням про пережитки давніх вірувань у духовній культурі традиційного суспільства, призводило до того, що етнологічні факти розглядалися насамперед як джерело пізнання віддаленого минулого. Якравим проявом цієї тенденції розвитку етнології в Україні стали праці М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, М. Сумцова тощо. Треба зазначити, що не в усіх етнологів акцент на застосуванні ретроспективного методу викликав захоплення. Так, О. Пипін дорікав сучасній йому етнографії тим, що «вона кинулася в археологію, ніби сучасний побут заслуговує на увагу тільки тому, що він становить інтерес для археології, а не просто тому, що він важливий для нас як сучасний народний побут. Дійшло до того, що етнографія, яка розроблялася у такому вигляді, почала втрачати весь інтерес для людей серйозних, які, звісно, шукали у ній не самих лише слідів поклонінню Перунові»¹.

Водночас, і сама археологія у другій половині ХІХ ст. демонструвала прагнення якнайтісніше зблизитися з етнологічною наукою, що проявилось, зокрема, у формуванні палеоетнологічного напрямку досліджень. Поняття палеоетнологія було запроваджене у науковий обіг на поч. 1860-х рр. французьким природознавцем та археологом Г. де Мортіл'є на протигагу тодішній академічній французькій археології, що сприймалася здебільшого як галузь історії мистецтва. Г. де Мортіл'є, який активно пропагував застосування в археології методів природничих наук та еволюціоністських підходів, намагався розширити об'єкт археологічного дослідження. У його розумінні палеоетнологія

¹ Пыпин А. Н. Как понимать этнографию? (посвящается «Дню») *Этнографическое обозрение*, 1994. № 4. с. 98.

сприймалася як етнографія давніх суспільств. Вихідним принципом палеоетнології було уявлення про первинну єдність людини й природного середовища, самоорганізацію людей за їхніми фізичними властивостями, невинний прогрес, який вивів людину з тваринного стану й перетворив на соціальну та культурну істоту тощо.

Для вітчизняної науки другої половини XIX ст. однією із найбільш актуальних була проблема походження українського народу, його етногенезу та соціокультурних особливостей. З огляду на це, етнологи зосереджували свою увагу на вивченні етнопсихологічних та антропологічних особливостей українського народу, а також на питанні самої природи етнічності та її історичного коріння.

Перш за все, варто відзначити постать М. Костомарова, який став автором програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства, а саме «Книги буття українського народу», яка відображала месіанську ідею Української нації. Вчений розглядав історію людства з позицій християнина-республіканця, він зробив український народ предметом історії².

Підвалини теоретичного осмислення проблем етнічності були закладені Миколою Костомаровим у праці «Дві руські народності», присвяченій питанню взаємних стосунків українців та росіян, а також порівняльному аналізу цих етнічних груп. У вступній частині до роботи М. Костомаров викладає теоретичні положення, на яких побудована його робота. Він, зокрема, зазначає, що народи один від одного відрізняються насамперед культурними та антропологічними властивостями, а саме зовнішнім виглядом, побутом, звичаями, способами господарювання, мовленням. Однак усе це є лише зовнішніми проявами того, що М. Костомаров називає духовною сутністю народу. Самосвідомість народу, на думку дослідника, виражена у літературній творчості³. Наприкінці статті М. Костомаров робить важливу ремарку, підкреслюючи, що народ «довго й завжди

² Грицак Я. Й. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів: Каменярь, 1990. С. 16.

³ Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. СПб., 1861. №3. С. 33-36.

зберігає заповітні звички й властивості своїх прабатьків»⁴. Таким чином, у своєму розумінні природи етнічних явищ М. Костомаров стояв загалом на позиціях представників романтизму, які ключову роль відводили народному духові, вираженому у словесності. Однак український учений в цілому раціонально дивився на народний дух, не вважаючи його чимось сталим і незмінним. Так, М. Костомаров віддає належне географічним факторам, які впливають на формування народів та відмінностей між ними, контактам між народами й зовнішнім запозиченням, а також фактору рівня культурного розвитку народів. За його поглядами, народи нижчі за рівнем культурного розвитку легше засвоюють елементи більш розвиненої культури й швидше адаптуються до зовнішніх умов, змінюючись під їхнім впливом.

Вчений сформував тезу про неелітарність української нації як її визначальну ознаку серед інших націй. Посилаючись на історичний факт, що українці протягом своєї історії неодноразово втрачали свою політичну еліту, М. Костомаров не вважає цей факт негативним⁵. Вчений у своїй праці «Дві російські національності» дав детальну картину історичного процесу України, він стверджував, що, незважаючи на вищі ставлення російського самодержавства та його ідеології до українського народу, українці мають свою історію, культуру, мову. М. Костомаров не заперечував єдності слов'янських народів, хоча доводив, що етнічна спільність народів не є незмінною⁶.

М. Костомаров вважав історію України апогеєм світової історії загалом, а українці беруть на себе місію здійснення великого Божого плану, який базується на християнських чеснотах. Такий підхід відповідав тодішнім європейським тенденціям пошуку історичного призначення націй, народи поділялися на «історичні» та «неісторичні». Тому «Книга буття українського народу»

⁴ Там само. С. 78.

⁵ Коцур А. П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII-XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 203-258.

⁶ Костомаров Н. И. Две руських народности . / Обработка текста и ред. А. П. Ковалевой; авт. предислов. В. А. Дорошенко. Киев : Наука, 1991. С. 72.

окреслила розвиток історії – від перших «історичних народів» до головного предмета історії – українців. М. Костомаров поєднав месіанську ідею української нації із загальнослов'янською історією, наголошуючи, що українці повинні стати центром майбутнього об'єднання слов'ян.

Ідеї М. Костомарова отримали подальший розвиток у працях видатного українського ученого, одного з фундаторів вітчизняної історичної науки Володимира Антоновича, науковий світогляд якого сформувався під впливом західноєвропейського раціоналізму та позитивізму⁷. В. Ульяновський зазначає, що В. Антонович був послідовником еволюціонізму, що відбилося на його суспільно-політичних поглядах⁸. Інші дослідники підкреслюють, що у своїх наукових працях В. Антонович широко застосовував історіографічний підхід, який став для нього методом досліджень: «Вчений не лише виступав популяризатором історичних знань (редагував книги, антології джерел з української історії, читав лекції), а й в історіографічних студіях, численних рецензіях пропагував праці з минулого України, знайомив читачів з творчими досягненнями дослідників і тим самим залучав їх до історії історичної науки»⁹. В. Антонович широко застосовував регіональний підхід у своїх дослідженнях. Ученого вважають фундатором історичної регіоналістики, який велику увагу приділяв безпосередньому археологічному, історичному й народознавчому дослідженню більшості історико-географічних земель України. Важко не погодитися з О. Кіяном, який підкреслює, що залучення наукової спадщини Антоновича в царині історичної географії поглиблює перспективу аналізу положень щодо української етнічної ідентичності в східноєвропейському

⁷ Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст, 1917 р.). Київ. : ПП Сергійчук М. І., 2007. С. 85.

⁸ Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 14.

⁹ Кіян О. І. Історіографічні студії В. Б. Антоновича. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. №11. С. 81.

історичному просторі¹⁰.

На важливості етнонаціонального аспекту праць В. Антоновича наголошує В. Білодід. На його думку, В. Антонович «дивився на історію крізь призму етнології ... Етноцентризм – осереддя етнонаціоналізму Антоновича та його філософії історії. Він – фундатор методології осягнення саме етнонаціональної істоти історичних процесів і, на цій основі, – бачення історії народу як етнонаціональної історії. ... Один народ не може замінити інший, в кожного своє місце, своя місія, призначення в організмі людства, своя вісь, словом – своя «провідна ідея нації»¹¹.

Власне етнологічній проблематиці присвячена праця В. Антоновича «Три національні типи народні», яка була видана під псевдонімом Низенко у львівському щорічнику «Правда» за 1888 р. Дана праця присвячена порівняльній характеристиці українців (русинів), поляків та росіян (москалів). В. Антонович одним із перших серед українських дослідників звернувся до теоретичних проблем етнічності. Відповідно до стану розвитку тогочасної етнологічної науки, дослідник не відокремлював поняття «етнос» та «нація». В іншій своїй роботі В. Антонович розрізняє державно-національне та етнографічне розуміння нації. Перше притаманне французько-російській традиції, згідно якої «народність – це те, що складає державу». З етнографічної ж точки зору, нація й національність «виробляється самою природою, а не державою»¹².

В. Антонович розглядає націю як групу людей, «рідних і близьких між собою», за сумою прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп. Такими прикметами В. Антонович вважає «натуру, хист, вдачу, дотеп, вдатність, темперамент». При цьому він відкидає важливість мови як

¹⁰ Кіян О. І. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2007. Вип. 11. С. 306.

¹¹ Білодід В. Демократична нація. В. Антонович про провідну етнонаціональну ідею українців. *Проблеми теорії ментальності*. Київ : Наук. думка, 2006. С. 360.

¹² Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. С. 208.

фактору національної ідентичності, адже «і давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову втратили і переняли чужу, а проте, національність свою задержали та все почують себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших»¹³.

Оригінальність підходу В. Антоновича проявилася у тому, що він відрізняє ті характерні нації, які є вродженими, а також ті, що «з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням». Далі, порівнюючи у роботі українців, поляків та росіян, В. Антонович визнає їхню належність до макроетнічної спільноти слов'ян, однак зазначає, що «від впливу і примусу всяких обставин – географічних, історичних і інших, вони так порізнислись між собою, що тепер мають більше різного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного».

До вроджених рис нації дослідник відніс антропологічні ознаки, такі як довжина черепа, будова тулубу, пігментація тощо. В. Антоновичу був доступний обмежений порівняльний матеріал: лише кілька робіт польських та німецьких авторів, присвячених фізичній антропології українців та поляків. Стосовно російського матеріалу дослідник зауважує, що росіяни «над своєю антропологією не турбуються ще досі».

Значно більшу увагу В. Антонович приділяє тій частині етнології, «що працює, аби вияснити функціонування системи нервової якого-небудь народу, себто працює над інервацією народньою». Дослідник подає характеристику трьох народів, яких він аналізує. Так, за його спостереженнями, росіянам притаманний флегматичний темперамент, не чутливий до зовнішніх подразників. Це визначає різкість, прямоту і «грубіянство» у спілкуванні представників цього етносу, практичність, схильність до насильства, авторитарні тенденції у суспільних відносинах, незаперечне слідування авторитетам, дріб'язковість у питаннях релігійної обрядовості, безкомпромісність у політичних поглядах, хист до природничих та технічних наук. Поляки, на думку

¹³ Тут і далі цитати наведено за виданням: Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 90-101.

В. Антоновича, виступають носіями сангвінічного темпераменту, дуже чутливого до зовнішніх вражень. Полякам притаманне намагання справити враження на оточуючих, перебільшена люб'язність у спілкуванні, конфліктність у сімейних відносинах, аристократизм, релігійна нетерпимість, схильність до абстрактної філософії та історії. Українці, за переконаннями В. Антоновича, належать до типу меланхоліків. Вони схильні до ліризму, уникання сімейних конфліктів, замкненості у спілкуванні. Українцям притаманне тяжіння до демократизму та рівноправ'я, правдивості, аналізу та скептицизму. Найбільший хист українці демонструють до гуманітарних наук: права, історії культури, літератури, політичної економії тощо.

Звертаючись до аналізу мистецтва трьох народів, В. Антонович вважає його вторинним. Польські архітектура та живопис, на його думку, не відрізняються від західноєвропейських. У російському мистецтві сполучаються насамперед європейські, азійські та фінські впливи. Українське ж мистецтво, хоч і сформувалося на візантійському ґрунті, але виробило свій унікальний стиль, з притаманною йому широкою фантазією, ліричністю та виваженим смаком. Привертає увагу характеристика, яку В. Антонович дає народним танцям: якщо польські танці мають воєнне або релігійне походження, то українські «трохи не всі любовного виходу». Стосовно ж російських, В. Антонович пише, що «справді це не танці, а всякі викрутаси, зовсім вільні і які завгодно».

Завершує свою роботу В. Антонович аналізом етичних імперативів трьох народів. На його думку, «українець вважає за етичне все те, що *справедливо*. У великоруса виступний етичний пункт *сила*; він попереду усього звертає увагу на те, чи *факт* дужий, чи не дужий. У поляків виступний пункт – *присмність, лобість*: коли який-небудь факт приємний – він повинен бути, а прикрий – не повинен».

В цілому, слід зазначити, що праця В. Антоновича «Три національні типи народні» є радше публіцистичним твором, у якому відбилися власні етнічні преференції автора. Чітко простежується вплив робіт М. Костомарова, до аналізу

яких В. Антонович звертався як історіограф¹⁴. Водночас, у даній праці простежується цілісна концепція етнологічних поглядів В.Б. Антоновича. Вважаючи нації природним, споконвічним або принаймні дуже давнім явищем, В. Антонович водночас наполягав на тому, що визначальним чинником їхнього розвитку є історичний процес. У цьому простежується вплив на погляди дослідника пануючої на той час концепції еволюціонізму. Разом із тим, учений надає суттєвої ваги зовнішнім впливам та етнокультурним контактам, а також в цілому наполягає на унікальному шляху кожної етнонаціональної спільноти. В цьому принципова відмінність його поглядів від концепції еволюціонізму. Особливістю поглядів В. Антоновича є його ствердження психологічної природи нації, визначального впливу національного характеру. Згодом в українській історіографії ідея психологічної природи нації була найбільш плідно розвинена у 20-ті рр. ХХ ст. В. Старосольським. Останній на відміну від В. Антоновича бачив основу нації в стихійній волі, спільності інтересів та ідеях, а не в об'єктивних ознаках, таких як ментальність чи антропологічні особливості¹⁵.

Особливе місце серед досліджень теоретичних питань етнології в українській науці займає Михайло Драгоманов, до фольклористичних праць якого ми зверталися вище. Сам себе М. Драгоманов відносив до «космополітичного, порівняльного напрямку» в науці, до якого, на його думку, наукові кола патріотично налаштованої української інтелігенції ставилися вороже. У свою чергу, М. Драгоманов закликав українських дослідників ширше звертатися до порівняння історичного шляху формування українського народу та його культури з іншими народами Європи та світу, а також використовувати здобутки новітньої європейської історіографії: «українське письменство й наука про Україну мусять перш усього обновились, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового руху в Європі й

¹⁴ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк. *Киевская старина*. 1885. Кн. 5. С. 27-34.

¹⁵ Старосольський В. Й. Теорія нації. / Ірина Кресіна (авт. передм.). Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1998. 153 с.

Америці ... Між іншим, українолюбці мусять вийти з того вузького й поверхового національства, котре в Європі втратило смисл після 1848 р. З цього зовсім не слідує, щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й заходів відшукати дійсні національні ознаки в історії й сучасності українського народу. Напроти, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу. Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти»¹⁶. До останніх М. Драгоманов відносить М. Костомарова як автора праці «Дві руські народності». Об'єктом критики дослідника виступають наукові погляди В. Антоновича, П. Житецького та інших українофілів, згідно з якими нація та народність мають визначатися за певними сталими й незмінними мовно-культурними або антропологічними ознаками.

Основна думка М. Драгоманова полягає у тому, що етнічна група не є стабільним утворенням, яке століттями зберігає незмінні культурні риси. Навпаки, вона постійно змінюється під зовнішніми впливами втрачаючи старі елементи й здобуваючи нові. В останній главі своєї публіцистичної праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов послідовно критикує концепцію сталих «національних святощів». За поглядами М. Драгоманова, концепція незмінних національних ознак є хибною, адже народ сам змінює ці ознаки відповідно до сьогоденних потреб. Так, наприклад, М. Драгоманов зазначає, що народний костюм виходить з ужитку, адже не відповідає сучасним гігієнічним вимогам і потребам, особливо міського населення. Так само й прекрасні козацькі пісні йдуть у минуле й поступаються місцем новітньому фольклору, який відображає реалії часу. Через свою мінливність релігія також не може служити етнічно визначальним чинником, адже

¹⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Львів : Друкарня Партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. С. 40-41.

«одні з наших народівців вважають за нашу народну віру православіє, другі – унію, треті – навіть римський католицизм». Це ж стосується юліанського календаря або кириличної абетки, які, на думку М. Драгоманова, лише гальмують розвиток українців як європейського народу, бо сприяють його ізоляції. Особливу увагу М. Драгоманов приділяє мові яку він називає найяснішою національною ознакою. Однак мова, на думку дослідника, є «не пан людини, народу, а слуга його». Тому вона теж має пристосовуватися до новітніх потреб суспільства, змінюватися, максимально задовольняючи потреби суспільства в освіті¹⁷.

Доповнює уявлення про погляди М. Драгоманова на етнічність його рецензія з промовистою назвою «Науковий метод в етнографії», написана на працю галицького публіциста О. Стодольського «Етнографія Слов'янщини». М. Драгоманов виступає проти стереотипних тверджень та апріорних висновків, таких як наприклад дикість і нижчий рівень розвитку фіно-угорських порівняно зі слов'янськими, зіпсованість одних народів зовнішніми впливами, на противагу етнічної чистоти інших тощо. Дослідник наполягає на тому, що науковий метод вимагає уникання голослівних тверджень, які часто суперечать реальним фактам, а натомість будувати висновки треба виключно на основі наукової аргументації. Заслуговує на увагу скептицизм М. Драгоманова стосовно досліджень психологічних особливостей окремих народів. М. Драгоманов зазначає, що ще у середині XIX ст. у Європі панувала ідея, згідно з якою «Бог, створюючи народи, дав кожному осібно́го духа. Який то був дух, – кождий національний мудрець писав, що хотів, – від чого виходило, що коли взяти наприклад старих, навіть досить учених кельтофілів, германофілів, славянофілів, – то кождий з них записав у спеціальні відміни своєї раси теж саме, що другі записали в свої ... , а поряд із тим записав у свої відміни як раз противні тому, що сусід записав його расі (наприклад, миролюбство, коли сусід писав його собі, а на те місце ставив заборчість і т. д.)». Поступово європейський науковий загал дійшов висновку, що

¹⁷ Там само. С.112-115.

наявність тих чи інших рис національного характеру необхідно науково доводити. До того ж, зазначає М. Драгоманов, національний характер народів ніколи не був замкненим, але навпаки відкритим до зовнішніх запозичень¹⁸.

Таким чином, погляди М. Драгоманова на етнічність також демонструють вплив на дослідника концепції дифузійнізму, яка надавала першорядної ваги запозиченням та зовнішнім впливам. При цьому базовим світоглядним принципом для М. Драгоманова залишався еволюціонізм з його принципом постійного розвитку. Слід зазначити, що погляди М. Драгоманова на українську етнічність та етнічні явища загалом не набули широкого поширення серед вітчизняного наукового загалу.

Значно більшу популярність мав підхід за яким кожна нація або народність становить споконвічну індивідуальність, наділену особливими мовними, антропологічними, культурними ознаками. Саме такий підхід зустрічаємо у відомого українського філолога К. Михальчука: «Кожна народність або національність, у вузькому сенсі цього слова, є вищою формою розвитку племінних типів людства – це свого роду похідна культурна раса, яка являє собою органічне сполучення в одному цілому різноманітних інколи племінних властивостей людської природи, які утворюють з певної групи населення ту чи іншу суспільно-етнічну індивідуальність, яка відрізняється від інших таких індивідуальностей сукупністю властивих їй одній особливостей фізичної природи, мови, характеру, темпераменту, побуту, понять, звичаїв й різноманітних витворів її розумової, моральної й практичної творчості»¹⁹. Сам К. Михальчук вважав визначальною рисою «суспільно-етнічної індивідуальності» насамперед мову.

Погляди К. Михальчука на українську національну справу були

¹⁸ Драгоманов М. Науковий метод в етнографії. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство* Т. III. /Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 121-122.

¹⁹ Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? *Киевская старина*. 1899. Т. 66. №8. Отд. 1. С. 181.

сформульовані ним насамперед у його «Автобіографії», а також у його виступі на Шевченківському вечорі в українському клубі 24 березня 1909 р. Під назвою «Про нашу долю». К. Михальчук наголошував, що «українство» для членів громади було своєрідною релігією життя, для розвитку якої вони склали програму діяльності. Він передбачав агітацію та пропаганду серед інтелігенції та широких верств населення, залучаючи нових членів громади до спільної роботи, але перш за все сприяючи культурі та національній ідентичності, а також можливі заходи для звільнення народу «від його соціальних, економічних та політичних годувати»²⁰. К. Михальчук зізнався, що давно переконаний, що Галичина стане його «П'ємонтом» для України, і пропагував цю ідею серед громадськості.

К. Михальчук більшою мірою займався науковими дослідженнями у сфері діалектології. Однак цей інтерес був не тільки академічним: дослідник намагався довести своїми науковими працями цілісність української мови та її окремість по відношенню до інших мов слов'янської групи. Зокрема, у статті «Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины» він окреслив території Австро-Угорської та Російської імперій, населення яких використовувало українську мову, і дійшов висновку, що такі райони охоплюють 13,5 тис. миль і 20 млн. чоловік. Значну увагу К. Михальчук приділив принциповим відмінностям російської та української мов. Як важливу характеристику етнографічних особливостей окремих груп населення українських земель К. Михальчук виділив територіальні, кліматичні та топографічні особливості нащадків колишніх літописних племен та проаналізував назви основних племінних типів, що відповідають їх новим поколінням²¹. Окремо К. Михальчук звернувся до вживання та застосування термінів Росія, Малоросія, Великоросія, Україна та ін., Описав діалекти,

²⁰ Автобіографічна записка К. Михальчука. *Київська старовина*. 1994. № 6. С. 29-32.

²¹ Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. СПб., 1877. Т. VII, Вып. 2. С. 453-512.

субдіалекти та відмінності української мови.

Аналогічних поглядів дотримувалися й інші дослідники, які зверталися до теоретичних питань етнічності на початку ХХ ст. Так, наприклад, С. Шелухин в одній зі своїх науково-публіцистичних робіт проаналізував характеристики, які утворюють етнос (народність). Він зазначає, що народності характеризуються насамперед антропологічними прикметами, які відрізняють їх одна від одної. До цих прикмет він відносить особливості анатомічного та психічного (інервація) складу населення. Мовні особливості народностей займають другорядне місце, однак насправді саме мова є головною етновизначальною характеристикою групи, без якої народність «калічиться духовно». «Питання про мову для народності – се те ж саме, що питання про душу, життя, честь і моральну гідність окремої людини. Через те, що мова народності – се найочевидніший і найяскравіший вираз її й свідок існування й гідності» – робить висновок дослідник²².

Інший погляд на природу етнічності сформульований у працях Федора Вовка, безумовно однієї з найбільш значущих постатей в українській етнології кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його численні праці з фізичної антропології, матеріальної культури та обрядовості українського народу відкрили нову сторінку у розвитку української науки. Багато з цих праць і досі залишаються актуальними. Так, на думку О. Таран, робота Ф. Вовка «Антропологічні особливості українського народу» є головною заслугою Ф. Вовка перед українською етнологією, «це його дослідження – перша та в окремих випадках неперевершена робота з українського народознавства»²³. Для розкриття теми нашого дослідження доробок Ф. Вовка має особливе значення, адже серед усіх українських учених досліджуваного періоду він найтісніше співробітничав з дослідницьким середовищем Західної Європи. На сьогоднішній день з'ясовано,

²² Шелухин Значення рідної мови для народності й творчості. Київ : Вид-во «Український учитель», 1911. С. 1-2.

²³ Таран О. Федір Вовк про місце в історії української антропології. *Народна творчість та етнологія*. № 2, 2007. С. 8.

що Ф. Вовк не тільки застосовував зарубіжні дослідницькі методики, але й сам впливав на їх удосконалення (див. нижче). Найбільшу цінність має монографічне дослідження Ф. Вовка «Антропологічні особливості українського народу», а також його розвідки у сфері традиційної культури. Більшість із них перевидана сьогодні окремою збіркою²⁴.

Загально визнаним є той факт, що Федір Вовк був дослідником європейського рівня, який застосовував передові аналітичні методики світової етнології в Україні. Кілька слів необхідно сказати про наукову біографію Ф. Вовка. Випускник Університету Св. Володимира Ф. Вовк деякий час працював чиновником у Київській контрольній палаті, однак не залишав наукової діяльності як один із засновників та дійсних членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Через урядові переслідування у 1879 р. Ф. Вовк був змушений залишити Україну. Майже десятиліття дослідник подорожував країнами Європи, досліджував етнографічні особливості українського населення на території Болгарії, вивчав музейні колекції Відня, Риму, Неаполя, Флоренції, Берна, Женеви, Цюриха. З 1887 р. Ф. Вовк оселився у Парижі, де остаточно визначився його науковий пріоритет – фізична антропология, здобутки якої учений застосовував у розв'язанні етнологічної проблематики.

Ф. Вовк вивчав археологію, антропологію, порівняльну етнографію у найкращих паризьких навчально-наукових закладах – Школі вищих досліджень, Антропологічній школі, Музеї природної історії тощо, де знайомиться з ідеями Топінара, Денікера, Ерве, Летурно та інших представників французької антропологічної школи²⁵. Тісно співробітничав Ф. Вовк з Г. де Мортіл'є, Л. Манувріє, П. Броком. Як зазначає О. Пахарева, завдяки навчанню у провідних французьких антропологів та археологів Ф. Вовк зміг вірно оцінити й визначити

²⁴ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 336 с.

²⁵ Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ : Мистецтво, 1995. С. 4.

вік палеолітичних пам'яток, а його антропологічні дослідження на Західній Україні просто вражають з огляду на досконалість та професіоналізм їх виконання. У докторській дисертації та у польових дослідженнях Ф. Вовк застосував антропометричну методику П. Брока, а запропоновані ним удосконалення були включені до міжнародної методики антропологічних досліджень²⁶. Виконана під керівництвом П. Брока дисертація Ф. Вовка здобула схвальні відгуки та рецензії науковців Брюсселя, Кембриджа, Токіо тощо²⁷. Як зазначає сучасний український антрополог Сергій Сегада, наукова діяльність Ф. Вовка «стала містком, який з'єднував українську і західноєвропейську, надто французьку науку»²⁸.

О. Франко, яка докладно дослідила питання міжнародної наукової співпраці Федора Вовка, вважає, що головна заслуга ученого полягає у популяризації досягнень вітчизняної етнографії, палеоетнології, археології у країнах Європи. Ф. Вовк майже щорічно брав участь у міжнародних наукових конференціях, був лауреатом багатьох міжнародних премій (приз Годара, медаль Брока, медаль Всесвітньої виставки 1900 р., премія Кана тощо), кавалером ордена Почесного Легіону (1916). Як один із організаторів Всесвітньої виставки у Парижі 1900 р., Ф. Вовк доклав зусилля до створення етнографічного відділу російської експозиції, за власною ініціативою розгорнув українську етнографічну експозицію, а також читав лекції з української етнографії у Міжнародному університеті, який діяв під час проведення виставки.

У перші роки ХХ ст. Ф. Вовк викладав у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, тісно співробітничав з НТШ у Львові та окремими західноукраїнськими науковцями²⁹, здійснив кілька експедицій у Західну

²⁶ Пахарева О. Вказ. праця. С. 12-13.

²⁷ Сегада С. Народознавчі студії Федора Вовка. Університет. Історико-філософський журнал, 2008. № 5. С. 50.

²⁸ Сегада С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. С. 67.

²⁹ Вовк Ф. К., Гнатюк В. М. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Інститут археології; Львівська

Україну. Після революції 1905 р. Ф. Вовк зміг повернутися до Російської імперії, де з 1907 р. він отримав посаду доцента Петербурзького університету. Дослідник тісно співробітничав з науковцями Наддніпрянської України, виступив одним із засновників Українського наукового товариства у Києві, здійснював численні експедиції землями України, перебував у наукових відрядженнях в Румунії, Угорщині, скандинавських країнах тощо.

Свої величезні знання у галузі антропології Ф. Вовк ефективно застосовував у дослідженнях української етнічності. У своїй програмній статті, вміщеній у якості передмови до першого тому «Матеріалів до українсько-руської етнології», які видавало НТШ з 1899 р., Ф. Вовк називає етнологію «наукою про окремі народи, їх расовий склад і побит». Етнологія та етнографія, як її описова частина, є складовою «науки про чоловіка у загалі», антропології, що покликана з'ясувати «етнічні відміни людських пород». Відповідно й головним завданням етнології Ф. Вовк вважав дослідження анатомічних, фізіологічних, психічних особливостей народу, його етнічний склад, історію розвитку його культури та побутове життя³⁰.

Цей підхід Ф. Вовк застосовував і у подальшому, зокрема, у двох великих нарисах, присвячених антропологічним та етнографічним особливостям українського народу, вміщених у другому томі збірника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», виданого у 1916 р. в Петрограді. Дослідник заперечує визначення мови як єдиної або найпевнішої ознаки етнічних груп: «Несталість мови як расової ознаки давно вже примусила антропологів звернутись до постійніших, а тому й до певніших ознак, як барва зверхнього тілесного покриття, волосся, очей, зріст, пропорції та форми різних частин тіла, а особливо кістяка. Уважне вивчення цих ознак виказало, що вони не тільки індивідуальні, але й передаються в спадщину, не змінюються на протязі багатьох

наукова бібліотека ім. В. Стефаніка / П. Сохань (відп. ред.), В. І. Наулко (упоряд. та коментарі), В. І. Наулко (передм.). Львів-Київ, 2001. С. 216.

³⁰ Вовк Хв. Від редакції (де-що про теперішній стан і задання української етнології) Матеріали до українсько-руської етнології. 1899. Т. 1. С. 5-6.

тисячоліть, а тому, як найсталіші, можуть бути справжніми певними расовими ознаками»³¹. Повністю значення мови як етноутворюючої характеристики Ф. Вовк не відкидав, адже у мові, на його думку, залишається багато рис, які можуть стати дорогоцінними вказівками для з'ясування певних антропологічних явищ. Дослідник бачив зв'язок між локальними антропологічними особливостями українського населення та поширенням основних діалектних груп. Виходячи з цього, він виділяв групу українців північної смуги (поліський та сіверсько-поліський діалекти), середньої смуги (українські та галицькі діалекти) та південної смуги (слобідсько-український, подільський, подністрянсько-галицький та південнокарпатський діалекти)³².

Головний висновок Ф. Вовка полягав у визначенні українців як гомогенного етнічного середовища. Згідно з поглядами Ф. Вовка, українці становлять «досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довгими нижніми кінцевостями». Сукупність цих ознак Ф. Вовк визнавав українським антропологічним типом, який згідно з класифікаціями Амі та Денікера, дослідник відносив до адриатичної або динарської раси³³. Сучасний дослідник С. Сегеда слушно звертає увагу на те, що Ф. Вовк інколи ототожнював антропологічні ознаки з етнічними, що було своєрідною «даниною часу»³⁴. Підхід, якому було притаманне певне змішування антропологічних та етнонаціональних ознак був характерний також для праць учнів та послідовників Ф. Вовка³⁵.

³¹ Цитати за: Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. С. 7.

³² Там само. С. 11-12.

³³ Там само. С. 36-38.

³⁴ Сегеда Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ : Київський ВГЦ Університет, 2003. № 7. С. 8.

³⁵ Носов А. До антропології кримських татар (Відбиток з журналу *Антропологія*). Київ : Б. в., 1929. С. 9-10.

Для розуміння наукової позиції Ф. Вовка важливим є його етнографічний нарис українського народу, також вміщений у згаданому вище збірнику. Нарис фактично являє собою викладення етнографічного фактажу, який стосується традиційних ремесел та техніки, харчування, житлобудівництва, одягу, вірувань, звичаїв, обрядів, традиційного права тощо. Однак для Ф. Вовка традиційна українська культура є ще однією, поряд із антропологічними особливостями, етноутворюючою характеристикою: «Побутові особливості кожного народу є наслідок його колективної чинності, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. ... Під впливом різних факторів – раси, зокільного оточення, традиції та, нарешті, культури – кожний народ творить ці речі та ці явища по-своєму, і оригінальність цієї творчості тим більша, чим сам народ цільніший як расова та громадська група»³⁶. Характерно, що будучи прихильником біологічного підходу у питанні етнічності, Ф. Вовк демонструє послідовну еволюціоністську позицію у дослідженнях різних аспектів традиційної культури, які він вивчав.

Слід зазначити, що наукові праці Ф. Вовка та викладені у них методологічні засади, що увібрали у себе найкращі здобутки французької антропології, принаймні на півтора десятиліття визначили основні тенденції розвитку української антропології. Ф. Вовк підготував цілу плеяду учнів, які вели широкі польові дослідження, збирали фактичний матеріал й опрацьовували його на основі теоретичних та методологічних розробок свого учителя³⁷. Особливо плідно на цій ниві працював О. Алешо, період найбільш активної наукової діяльності якого припадає на 1920-ті рр.³⁸ Щоправда, застосована О.

³⁶ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. С. 39.

³⁷ Таран О. Досвід українознавчих студій в Російському антропологічному товаристві наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. Випуск 24, 2008. С. 51-55.

³⁸ Див. напр. : Алешо О. Антропометричні досліді українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. Київ : Вид. Укр. Наук. Т-ва. Друк. Укр. Наук. Т-ва, 1919. С. 33. ; Носів А. З. Матеріяли до антропології України. Українці Поділля. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 5. Т. III. С. 94-117.

Алешо методологія в цілому базувалася на розробках Ф. Вовка, що опосередковано підтверджує наукову актуальність його праць у наступному періоді розвитку української етнології.

Загалом, можемо констатувати, що у напрямку дослідження етногенезу та етнічності в українській етнологічній науці другої половини XIX ст. значного поширення набув еволюціоністський підхід в межах якого активно застосовувалася антропологічна методологія. На відміну від західноєвропейської науки, де прихильники расистського напрямку, такі як Ж. А. де Гобіно або Х. Чемберлен, здебільшого сповідували ідею «вищості» або «нижчості» окремих расових та етнічних груп, в Україні використання антропологічних даних було спрямоване на виявлення етнічної самобутності народів, які, на думку наукового загалу, чітко відрізнялися один від одного фізичними особливостями, мовою та психічним складом. Слід підкреслити, що теоретичною базою для етногенетичних досліджень в українській науці залишався позитивізм та еволюціонізм. Проте, лише поодинокі дослідники, як, наприклад, М. Драгоманов, стояли на засадах класичного еволюціонізму та критикували ідею нації як живого організму з притаманними йому фізичними та психічними ознаками.

Глава 5

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ЕТНОМИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Вплив світових тенденцій розвитку етнологічної думки позначився й на такій галузі української науки, як етномистецтвознавство. На рубежі XIX-XX ст. вивчення народної музики та декоративно-прикладного мистецтва українців було представлено блискучими працями Миколи Лисенка, Григорія Павлуцького, Костя Широцького, Вадима Щербаківського. Спільною особливістю наукових здобутків даних авторів є вдале поєднання теоретико-методологічних принципів еволюціонізму та дифузійнізму. Воно проявилось насамперед в ідеї щодо самобутнього прогресивного розвитку українського мистецтва, яке вбирало у себе традиції інших народів.

Перші кроки на шляху дослідження української народної музики були зроблені видатним українським композитором Миколою Лисенком. Біолог за освітою, випускник Університету Св. Володимира, М. Лисенко здобув музичну освіту у Лейпцігській консерваторії (1867-1869), а також у Петербурзі під керівництвом російського композитора М. Римського-Корсакова (1874-1875). Микола Лисенко увійшов в історію насамперед як композитор, що заклав підвалини української оперної музики. Однак непересічною є також його діяльність як фольклориста, адже М. Лисенко зібрав і опублікував корпус цінних пам'яток українського музичного та пісенного фольклору¹, а його наукові розвідки, хоч і нечисленні, стали науковою основою, на якій розвивалася українська етномузикологія.

Постійно проживаючи у Києві, Микола Лисенко брав активну участь у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У першому томі «Записок» Відділу була опублікована його стаття, присвячена

¹ Лисенко М. Збірник українських пісень. Вип. 1. Видання третє. Київ : У Болеслава Корейво, 1868. С. 95.

музичним особливостям українських народних дум, які виконував кобзар Остап Вересай. На початку цієї статті М. Лисенко зазначає, що у Європі народна музична культура вже є предметом наукового вивчення й згадує дослідження французького музикознавця Франсуа Жозефа Фетиса (1784-1871) та німецького теоретика музики Германа фон Гельмгольца (1821-1894). Погляди, які висловлює М. Лисенко стосовно походження української народної музики наближені до ідей міграціоністської та дифузійоністської шкіл. Зокрема, він зазначає, що в українських та російських народних мелодіях, які походять з глибокої давнини, основу складають «давньо-церковні або грецькі лади». Українські мелодії, при цьому, вирізняє використання іонійських, лідійських та, частково, дорійських гамм. Якщо російські пісні, на думку М. Лисенка, зберегли у недоторканій чистоті й замкненості давні лади, то українці внесли до своїх пісень «більше елементу ліричного та пристрасного». Деякі елементи української музичної культури запозичені в угорців та турків². Дослідник відзначає також особливу близькість українських пісень до сербських³. Водночас, М. Лисенко не пориває з еволюціоністською парадигмою, адже для нього народна пісня є об'єктом, який розвивається, еволюціонує в конкретно-історичних та соціальних умовах.

Слід зазначити, що у наукових центрах тієї частини України, що входила до складу Російської імперії, наприкінці XIX – на початку XX ст. етномузикологія не розвинулася на належному рівні. Більших успіхів у цій царині досягли західноукраїнські дослідники Філарет Колесса та Станіслав Людкевич. Значно продуктивнішими були дослідження українського народного мистецтва. На початку XX ст. ця дослідницька сфера привернула увагу цілої плеяди науковців, серед яких Г. Павлуцький, К. Широцький, В. Щербаківський, Ю. Павлович, Ф. Ернст та ін. Більшість із етнографів-мистецтвознавців були

² Лысенко Н. В. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем. *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества* : В 2-х томах. Київ, 1874. Том 1. С. 359-360.

³ Там само. С. 352-353.

об'єднані в Українському науковому товаристві, яке за висловом Т. Щербаня, «заклало фундамент для ефективного розроблення українознавчих досліджень у галузі історії, філології, статистики, етнографії, історії українського мистецтва, фольклору, правознавства, природознавства і техніки»⁴. Товариство діяло у період з 1907 по 1921 роки, після чого воно формально припинило свою діяльність, а фактично влилося у Всеукраїнську академію наук.

У контексті нашого дослідження на найбільшу увагу заслуговує Григорій Павлуцький (1861-1924), адже це був дослідник справді європейського рівня, який багато подорожував, вивчаючи світові мистецькі традиції й знайомлячись із найкращими здобутками тогочасного мистецтвознавства. У 1886 р. після завершення навчання на історико-філологічному відділенні Університету Св. Володимира, Г. Павлуцький почав викладати історію мистецтва у славнозвісній Київській рисувальній школі М. І. Мурашка. Вірним цьому навчальному закладу Г. Павлуцький залишався до самого його закриття⁵. У 1888 р. молодий дослідник виїхав до Берліна та Парижу, де вивчав музейні колекції та опрацьовував бібліотечні зібрання. Після повернення до Києва він отримав звання приват-доцента. Вже як університетський викладач Г. Павлуцький здійснює ще дві подорожі за кордон: у 1889-1890 рр. до Франції та Італії, а у 1909 р. до Константинополя, Афін та Каїра. Наприкінці XIX ст. Г. Павлуцький працював переважно як дослідник класичного мистецтва. У 1897 р. у Дерптському університеті він захистив докторську дисертацію «Про жанрові сюжети в грецькому мистецтві», присвячену розвитку вазопису та пластики від мікенської цивілізації до початку епохи еллінізму.

Важливо відзначити, що як науковець-організатор Г. Павлуцький намагався створити у Київському університеті школу мистецтвознавства, запроваджуючи для цього найкращий досвід європейських навчальних закладів.

⁴ Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту та культуру. *Вісник Національної Академії наук України*. 2009. №11. С. 55.

⁵ Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький. *Народна творчість та етнографія*. 2003. №4. С.13.

У західноєвропейських університетах на той час функціонували власні музейні зібрання, які допомагали студентам опанувати навчальний матеріал. Найвідомішим зразком такого зібрання є Ашмолейський музей Оксфордського університету, який є одним з найкращих зібрань пам'яток мистецтва у Європі. Григорій Павлуцький власним коштом збирав пам'ятки європейської та світової культури для університетського Кабінету мистецтв.

«Цей кабінет обслуговуючи навчання, був за наочного свідка того як еволюціонували художні ідеї та форми у різних народів світу що про них була мова в лекціях. У цій збірці були й уніка, що заслуговували на почесне місце в що-найкращих музеях. Була тут і книгозбірня з дуже рідкими виданнями. То це зібрав Григорій Григорович виключно своїми силами» – зазначає М. Микитенко⁶.

Основним доробком Г. Павлуцького у галузі вивчення українського народного мистецтва залишається його праця «Старожитності України. Дерев'яні та кам'яні храми»⁷. Більшість матеріалів для цієї роботи була зібрана членами Історичного товариства Нестора Літописця О. Левицьким, І. Каманіним, В. Щербинюю, М. Біляшівським, М. Істоміним, Є. Сециньським, В. Доманицьким та ін., які входили до спеціально створеної «Комісії для опису Старожитностей України»⁸. Важливим є вступний розділ роботи, у якому учений вперше подає наукове обґрунтування важливості вивчення «національного дерев'яного зодчества» як безпосереднього втілення народного смаку та художньої творчості. Він виділяє українське дерев'яне церковне зодчество в окремий «давній південно-російський архітектурний тип», який вперше аналізує як самодостатній та цілісний культурно-мистецький феномен. Аналізуючи походження стилю української дерев'яної архітектури Г.

⁶ Микитенко М. Григорій Григорович Павлуцький. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Микитенка). Київ. 1927. С. 3-4.

⁷ Павлуцький Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Київ : Издание Императорского Московского Археологического общества. Тип. В. Кульженко, 1905. С. 124.

⁸ Афанас'єв В. Вказ. праця. С. 15.

Павлуцький наголошує на його автохтонності, відмінності від близьких стилів дерев'яної архітектури Польщі та Північної Росії та еволюційному розвитку на місцевому ґрунті. «Малоросійські храми вирости з рідної землі, разом із тими тополями та липами, що їх оточують» – зазначає дослідник⁹. Незважаючи на те, що більшість описаних у роботі храмів була зведена у XVIII ст., Г. Павлуцький на основі аналізу середньовічних писемних та графічних джерел доходить висновку, що традиції українського дерев'яного зодчества почали формуватися ще в епоху Київської Русі¹⁰. Підсумовуючи, Г. Павлуцький зазначає, що до українських дерев'яних храмів «не можна застосувати жодної відомої художньо-історичної схеми, їх не можна віднести ані до готики, ані до стилю відродження, ані до бароко. Вони самі являють собою стиль, що виник природним чином з будівельного матеріалу й протягом низки століть зберігся незмінним». Дослідник підкреслює, що українське дерев'яне зодчество «є мистецтвом національним, мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило й повністю поглинуло усі чужі елементи, візантійські чи західні, які до нього притікали»¹¹.

Тему національного характеру української сакральної архітектури Г. Павлуцький продовжував розвивати й пізніше. На XIV Археологічному з'їзді в Чернігові (1908 р.) він представив цілу низку доповідей: «Київські храми домонгольського періоду та їх відношення до візантійського зодчества», «Про походження форм дерев'яного церковного зодчества», «Про церковні споруди у стилі Емріге в Полтавській губернії». Як зазначає Ф. Ернст, «жодна з цих статей не має вичерпного значення, не вільна від промахів, тим не менш ці статті значною мірою є основоположними у галузях, які вони зачепили»¹².

Українська тематика вписувалася у дослідження Г. Павлуцьким глобальної проблеми адаптації міжнародних художніх стилів на національному ґрунті. До

⁹ Павлуцький Г. Вказ. праця. С. 12.

¹⁰ Там само. С. 14-25.

¹¹ Там само. С. 31.

¹² Ернст Ф. Григорій Григорович Павлуцький. Среди коллекционеров. Москва. 1924. №5-6. С. 59.

цієї проблеми дослідник звертається насамперед на сторінках масштабної праці «Історія російського мистецтва», для якої він підготував розділи присвячені українському та російському бароко, архітектурі давнього Києва та Чернігова, Володимиро-Суздальського князівства. Г. Павлуцький послідовно відстоює тезу про те, що інтернаціональні стилі, зокрема візантійський та бароковий, потрапляючи до культурного середовища Східної Європи переосмислювалися місцевими майстрами в дусі народних традицій, в результаті чого поставали цілком своєрідні культурно-мистецькі явища. Зокрема Г. Павлуцький зазначає, що «Бароко України, будучи безсумнівно провінціалізмом всесвітнього стилю, має все ж таки дуже багато суто місцевих особливостей і в його галасливій пишності ... знайшов свій прояв своєрідний дух Запоріжжя»¹³.

З аналогічних позицій Г. Павлуцький підходить і до вивчення творчості архітектора Растреллі. Він вважає, що спадщину талановитого італійського митця можливо зрозуміти лише зважаючи на російські архітектурні традиції попереднього періоду: «У сенсі західних форм він тримався стилю бароко і тільки ввів нові декоративні прийоми та орнаменти рококо; у сенсі ж російських форм він завершив той рух, який розпочався ще у XVI ст. І в цьому його заслуга ... Растреллі передає старі російські форми не по-рабському, а зі свободою та витонченістю європейськи освіченого художника XVIII ст.»¹⁴. Таким чином, у своїх працях Г. Павлуцький наголошує на етнокультурній трансляції: виникнення українського бароко на основі поєднання західних та місцевих традицій, його вплив на формування російського бароко та перенесення готових форм останнього на українські терени.

Вже після його смерті Г. Павлуцького була опублікована його остання робота «Історія українського орнаменту», яку дослідник не встиг завершити. Г. Павлуцький задумував книгу як цілісний аналіз орнаментальних стилів, що

¹³ Грабарь И. Э. История русского искусства. Т. 1 (в 2 кн.). История архитектуры. Москва : Издательство И. Кнебеля, 1910. С. 18.

¹⁴ Павлуцкий Г. Творчество Растрелли в области церковного зодчества. Киев, 1912. С. 12-13.

використовувались на українських землях з найдавніших часів до початку ХІХ ст. Не зважаючи на те, що праця залишилася незавершеною, вона стала першою спробою комплексного вивчення історичного розвитку української орнаментики. Широка ерудиція автора дозволила відшукати цінні аналогії витворам українського народного мистецтва серед творів світової мистецької спадщини, що наводяться у тексті та у ілюстративних додатках наприкінці книги. На початку роботи Г. Павлуцький формулює концепцію свого розуміння української орнаментики. Вона для нього є виключно «народною, себто селянською творчістю», коріння якої сягають дохристиянської доби¹⁵. Останній висновок Г. Павлуцького високо оцінюють сучасні мистецтвознавці¹⁶.

У розкритті питання походження українського орнаменту простежується вплив, який здійснила на науковий світогляд Г. Павлуцького концепція дифузійнізму. Так, він вважає, що «вся наша орнаментика різних речей хатнього вжитку – пізній відгомін азійської орнаментики». Під останньою учений розуміє орнаментальні мотиви давніх культур Індії, Китаю, Персії, народів Сибіру та Поволжя¹⁷. Вони, на думку Г. Павлуцького, проникають на українські терени під час жвавої торгівлі з арабськими купцями в період Київської Русі. «Первісним» Г. Павлуцький вважав геометричний орнамент на народному одязі та різьбленні по дереву, а також «звірині» мотиви. Пізніше виникає «квітковий» орнамент на рушниках, одязі духовенства та козацької старшини. Цей орнамент – «наслідок нової змішаної культури Сходу й Заходу, яка пишно розцвіла у ХVІІІ ст., але її з коренем вирвав Петро І». З середини ХVІІІ ст. під впливом Росії запанувала поміщицька кріпацька культура. Народне мистецтво вийшло з ужитку суспільної верхівки, але збереглося у селянському середовищі. Саме воно, на думку Г. Павлуцького являє собою

¹⁵ Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Микитенка). Київ : Українська Академія Наук, 1927. С. 11.

¹⁶ Удріс І. Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина. *Образотворче мистецтво*, 1991. № 1. С. 18.

¹⁷ Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Макаренка). Київ : Українська Академія Наук, 1927. С. 12.

«наше давнє мистецтво, отже з нього є власність всього народу, а не окремих його верств»¹⁸. Цікавим є проблемний підхід Г. Павлуцького до аналізу окремих орнаментальних мотивів. Так, розглядаючи звіриний стиль учений намагається побачити його у цілісному вигляді, вбачаючи безперервний культурний зв'язок між скіфо-еллінським мистецтвом доби раннього заліза, орнаментальними мотивами на тур'ячих рогах з середньовічного кургану Чорна Могила, на шиферних плитах в Софії Київській, капітелі Борисоглібського собору в Чернігові тощо¹⁹. Говорячи про геометричний орнамент, поширений на українських сорочках, писанках, посуді, хатах і церковних брамах, Г. Павлуцький знаходить його зв'язок із грецьким вазописом, наводить аналогії серед пам'яток мистецтва етрусків, проводить паралелі з середньоазійським килимарством²⁰. На думку Г. Павлуцького, геометричний орнамент у різних народів має спільне джерело походження – індоєвропейське або близькосхідне. Наводячи думки різних дослідників, сам Г. Павлуцький схиляється до визнання близькосхідного походження геометричного орнаменту. Візантійський орнамент Г. Павлуцький знаходить на фресках та мозаїках Софійського собору у Києві, книжкових мініатюрах та ювелірних прикрасах киево-руської доби, виконаних у техніці філіграні²¹. Аналіз рослинного орнаменту на оздобленні рукопису Пересопницького Євангелія розпочинає розділ, присвячений розвитку українського орнаменту доби Відродження.

Загалом, у наукових поглядах Григорія Павлуцького простежується домінуючий вплив еволюційної школи, адже дослідник наполягав на поступовому розвитку української мистецької традиції. Водночас, з універсалістськими ідеями еволюціонізму дещо дисонує наголошування Г. Павлуцьким на автохтонному походженні й самостійному розвитку народного мистецтва українців та інших народів. Водночас, Г. Павлуцький підкреслював

¹⁸ Там само. С. 13-14.

¹⁹ Там само. С. 15-18.

²⁰ Там само. С. 19-21.

²¹ Там само. С. 22-24.

наявність східних та західних впливів, які збагатили українське народне мистецтво. Дослідникові, таким чином, вдалося подолати методологічну обмеженість еволюційної концепції поєднати її з ідеями дифузійнізму.

У подальшому саме такий підхід буде застосовуватися у працях українських етномистецтвознавців, на яких погляди Г. Павлуцького суттєво вплинули. Зокрема, загальноприйнятою стала концепція походження української мистецької традиції від народного коріння на яке упродовж століть в різних соціальних умовах нашаровувалися впливи інших народів. Для прикладу можна звернутися до наукової спадщини Федора Ернста. Учень Г. Павлуцького, який згодом став відомим дослідником українського мистецтва та киевознавцем, деякий час навчався у Берлінському університеті, а у 1910 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира.

«Архітектура України, в порівнянні до західно-європейської, дуже довго зберігала широко-народній, позбавлений ознак авторської індивідуальності, характер. ... Українське мистецтво, та і взагалі мистецтво Східньої Європи, довго і довго ще застається продуктом творчості народньої, носить на собі печать простого та нехитрого народного смаку. Навіть осередки художньої творчості – а таким осередком для України є Київ – зберігають цей широко- народній характер свого мистецтва до самого XVIII в.» – зазначав Ф. Ернст²².

Еволюціоністські погляди на розвиток українського мистецтва можна побачити у працях В. Щербаківського, який здобув освіту в університетах Москви, Петербурга та Києва, однак з 1907 р. працював у Львові. У 1913 р. у Києві та Львові вийшов його альбом, присвячений українській сакральній архітектурі та різьбленню, зі вступною статтею українською та французькою мовами. У ній дослідник наголошував на тому, що незважаючи на розподіл української території між різними державами та різні політичні умови життя, збереглася «одноцільність української народньої душі від старих часів аж до сього дня, виявлена незвичайно яскраво у мистецтві». При цьому, на думку

²² Ернст Ф. Київські архітектури XVIII віку. Київ : Печатня Видавничого Товариства «Друкар», 1918. С. 5.

ученого, етнографічні групи українців Карпат, зберегли мову й пережитки громадського та побутового життя часів власне української Київської держави²³. Брат Вадима Щербаківського – Данило, який також був відомим мистецтвознавцем, сповідував схожі наукові погляди. Згідно з ними, українська мистецька традиція розвивалася з найдавніших часів еволюційним шляхом, вбираючи у себе як східні, так і західні впливи²⁴.

Витримане у дусі поєднання концепцій еволюціонізму та дифузійнізму трактування українського мистецтва знаходимо у працях Костя Широцького, українського етномистецтвознавця, який здобув освіту й викладав у Петербурзькому університеті, взяв участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського наукового товариства у Києві. К. Широцький викладав в українському університеті «Наша школа» у Санкт-Петербурзі та Українському народному університеті у Києві. Як професор Петербурзького університету, Кость Широцький у 1911-1914 рр. здійснив закордонне наукове відрядження для вивчення античного, візантійського та західноєвропейського мистецтва. Як зазначає Л. Іваневич, дослідник мав намір відвідати Берлін, Дрезден, Париж, Рим, Флоренцію, Венецію, Відень, Лейпціг. К. Широцькому вдалося побувати в італійських містах – Сієні, Падуї, Венеції²⁵.

В основній своїй етнологічній праці, яка присвячена оздобленню українського житла, К. Широцький робить акцент на еволюції декоративно-прикладного мистецтва українців, яке розвивалося під впливом факторів соціально-економічного та політичного характеру. Посилаючись на зарубіжних дослідників, насамперед французьких, німецьких та польських мистецтвознавців, К. Широцький порівнює українське декоративно-прикладне мистецтво з європейським, наголошує на візантійському та

²³ Щербаківський В. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Львів : Б. в., 1913. С. 17.

²⁴ Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. *Мистецтвознавство України: Збірник наукових праць* 2009. № 10. С. 266-267.

²⁵ Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886-1919) : науковець, просвітник, педагог. Хмельницький : ТОВ Мельник А. А., С. 74-75.

західноєвропейському впливах на формування мистецької традиції в Україні. На його думку, оздоблення українського будинку багато у чому нагадує аналогічне сербське, російське, польське, чеське оздоблення, що пояснюється спільним походженням цих народів. «Це порівняно недалеко спільне походження слов'янських народностей, а також спільна з іншими народами спадщина давніх культур, переселення, сусідства, торгівля, війни, спільні релігії, тотожність перших потреб людини, однорідність уживаних у справі матеріалів, усі ці умови наближували й об'єднували мистецтва, надаючи їм згадану близькість»²⁶. Таким чином, Кость Широцький прямо поєднує аргументи еволюціоністської та дифузійністської шкіл.

У подальших своїх дослідженнях, написаних вже після повернення з європейського відрядження, К. Широцький переходить на позиції, які ще більше наближують його до дифузійнізму. Про це свідчить, наприклад, його робота, присвячена походженню давнього українського мистецтва. Важливою передумовою виникнення української мистецької традиції К. Широцький вважав формування феодальної дружинної організації, з її досконалою зброєю, матеріальним багатством та «горожанським устроєм», що створив культурні переваги Русі над сусідніми народами. Ця суспільна еліта сформувалася «на стосунках з норманами, фінами, тюрками, арабами, греками»²⁷. Вельми показовим є тлумачення К. Широцьким походження давнього українського орнаменту, у якому, на його думку, простежувалися архаїчні поганські мотиви, вплив «плетеного» орнаменту Скандинавії та романського звіриного стилю, який, у свою чергу, прийшов до Західної Європи з Візантії. Не зважаючи на це, українські пам'ятки декоративного мистецтва зберігали самобутність: «вони ніколи не звязують орнаментациї з літерами, уникають людських постатей і гвіздків, чудища розгинають на частки і уживають своїх червоно-синіх,

²⁶ Широцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Київ : Типографія «С. В. Кульженко», 1914. С. 141.

²⁷ Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні. Київ : Видавниче Т-во «Криниця», 1918. С. 5.

блакитних і золотих кольорів»²⁸. Самобутнє українське мистецтво, за К. Широцьким, слугувало джерелом впливу на сусідні народи, адже «на заході знали руські тканини, шкури, емаль, на портретах західних цісарів бачимо убрання руських князів (кереї, вінці, гривні), в їхніх книжках здибаються мініятюри наших малярів, а в церквах фрески і образи української роботи. Мало того, при дворах де-яких королів (угорських і польських) лунала староукраїнська мова»²⁹. Таким чином, у концепції К. Широцького простежується дуже виразний вплив дифузійнізму, хоча визначити його джерела важко, адже посилань на західноєвропейських авторів у дослідника немає.

Не можна оминати увагою й наукову та творчу спадщину Юрія Павловича (1872-1947). Будучи випускником юридичного факультету Університету Св. Володимира та Рисувальної школи М. Мурашка, Ю. Павлович уславився як художник-етнограф, чия творча спадщина являє собою цінне джерело для вивчення народного одягу. Художник тісно співробітничав із М. Сумцовим, Ф. Вовком та іншими українськими етнологами, брав участь в експедиціях на Полісся, у Подніпров'я, Слобожанщину, подорожував до Італії, Сибіру, Середньої Азії тощо. У 1905- 1912 рр. художник щорічно виїжджав до Фінляндії, де замальовував подробиці міського життя, елементи культури й побуту, образи робітників, селян міських мешканців тощо. Він, таким чином, був одним із небагатьох українських дослідників кінця XIX – початку XX ст., яких привертала проблематика зарубіжної етнології³⁰. Значний внесок в дослідження етномистецтва зробив С. А. Таранушенко., який належав до тої когорти інтелігенції, яка відреагувала на революцію 1917 р. як на початок відродження самобутності українського народу, його культури та національності. У 1922 С. Таранушенко очолює Музей українського мистецтва. «Музей, – писав у своїй

²⁸ Там само. С. 19.

²⁹ Там само. С. 23.

³⁰ Борисенко В. Традиційна культура фінів початку XX століття в малюнках художника- етнографа Юрія Павловича (1872-1947). Фінляндія 1905-1910: Альбом /Упоряд. В. Борисенко, В. Пилипенко, М. Хаутала. Київ : Слово, 2001. С. 6-7.

автобіографії С. А. Таранушенка, – мав відбити досягнення українського народу в мистецтві від найдавніших часів до наших днів. Завдання складне і важке. До того ж розв'язати його потрібно було в найкоротший час, з дуже обмеженим штатом, який до того ж треба було виховувати в процесі організації музею щоденній практичній роботі»³¹.

Старанно та віддано С.А. Таранушенко виконує роботу: організовує більше десяти науково-дослідних експедицій по вивченню історико-культурної спадщини минулих поколінь, результатом яких є безцінні матеріали з історії народної архітектури та побуту, килимарства, іконопису та кераміки. Також організовує звітні виставки, що привертають увагу громадськості. Поза тим науковець публікує розвідки про кустарні українські художні вироби, українські писанки та килимарство, дерев'яне монументальне народне будівництво Галичини XVI-XVIII століть, стінні розписи хат Уманщини тощо.

Протягом 20-х років минулого століття, будучи керівником Харківської обласної інспекції охорони пам'яток, він відвідав Полтавщину, ретельно дослідив та врятував від знищення історико-культурну спадщину з урахуванням 76 пам'яток архітектури, історико-меморіальних, літературних та археологічних. Завдяки С. Таранушенку, монастирі Мгарського поблизу Лубена та Хрестовоздвиженський у Полтаві та Преображенська церква села Великі Сорочинці Миргородського району, враховані маєток М. П. Драгоманова в Гадячі, будинок у Великих Сорочинцях, де М.В. Народився Гоголь, палацовий комплекс Мурашок-Апостолів у селі Хомутець Миргородського району. Завдяки С. Таранушенку 1930 р. дзвін Кизикермен було врятовано з дзвіниці Успенського собору, а пам'ятник Слави в Полтаві не відправлений на металобрухт. Автор ґрунтовних монографій і науково-популярних книг: «Старі хати Харкова» (Харків, 1922) «Покровський собор у Харкові» (Харків, 1923), «Мистецтво Слобожанщини» (Харків, 1928), «Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі» (Харків, 1932), «П. Д. Мартинович» (К., 1958), «Шевченкохудожник» (К., 1961),

³¹ ВР ЦНБ АН Україн . Ф. 166, оп. 9, спр. 1510. Арк. 9.

«Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України (К., 1976); статей про творчість В. Кричевського, О. Кульчицької, про українські писанки, книжкову графіку, народні меблі й килими. Під орудою С. Таранушенка, починаючи з 1929, почали виходити друком перші випуски серії монографічних нарисів «Українське малярство» (видво «Рух» у Харкові). Співавтор видання «Історія українського мистецтва» у шести томах.

Проте його визначна діяльність була призупинена у 1933, коли його заарештували за фальшивими звинуваченнями в антирадянській діяльності й засуджений до 5-ти років позбавлення волі, покарання відбував у районі Чити. Не діставши дозволу на повернення в Україну, 1937 працював викладачем філії Пермського індустріального робітничого факультету в Мотовілісі, 1938-1950 – науковим співробітником Курської картинної галереї, 1950-1953 – Астраханської картинної галереї. 1953-1963 – співробітник Академії архітектури України. Уперше в українському мистецтвознавстві поставив проблему комплексного підходу до вивчення явищ української культури, привернув увагу до наукового дослідження народної писанки.

Аналіз наукової спадщини українських мистецтвознавців та музикологів кінця XIX – початку XX ст. дає підстави говорити, що вітчизняні дослідники були безумовно знайомі з провідними ідеями світової етнологічної науки, адже усі вони здобули освіту у кращих університетах Російської імперії, стажувалися у європейських навчальних закладах й подорожували країнами Європи. Проте, слід зазначити, що у більшості випадків неможливо безпосередньо простежити конкретні чинники формування наукового світогляду авторів, адже з огляду на специфіку мистецтвознавства як пізнавальної галузі, у працях дослідників часто зовсім не було посилань. Можна констатувати, що праці українських мистецтвознавців-етнологів написані з позицій домінуючого на той час позитивістського та еволюціоністського світогляду під значним впливом ідей дифузійнізму, згідно яких мистецька традиція кожної країни розглядалася як витвір душі кожного окремого народу та культури.

Глава 6

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ЗАСНОВНИКА ЕТНОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ГЕНЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Для української етнології 1920-ті роки стали епохою, за якої ця наукова галузь вийшла на якісно новий рівень розвитку. Завершення Першої світової війни та крах консервативних європейських монархій, поширення нових соціально-політичних віянь та ідеологій, величезний науково-технічний поступ – ці та інші глобальні явища створили передумови для суттєвої модернізації наукових підходів у соціогуманітарній сфері загалом й зокрема в етнології та соціальній антропології. Специфіка розвитку гуманітарних знань в Україні визначалася кількома характерними тенденціями. По-перше, Українська національна революція 1917-1921 рр. породила величезну хвилю зацікавлення історичним минулим та культурною спадщиною українського народу. Заснування Всеукраїнської Академії наук і цілої низки навчальних та наукових закладів, бурхливий розквіт книговидання – усе це сприяло розбудові наукової інфраструктури. По-друге, поразка проукраїнських сил призвела до того, що значна частина національної наукової еліти опинилася за кордоном, насамперед у європейських країнах. Там, попри соціально-побутові негаразди, перед дослідниками відкривалися величезні перспективи та можливості у сприйнятті найсучасніших здобутків європейської науки. До середини 20-х років значна частина українських учених повернулася на батьківщину, де отримала можливості втілювати набутий інтелектуальний досвід. На той час радянський політичний режим ще не набув яскраво виражених тоталітарних ознак, тому українські науковці могли діяти у відносно вільній атмосфері. Як результат, замість переважно описово-етнографічних праць попередньої доби, заснованих на класичній позитивістській та еволюціоністській методології, з'явилися наукові роботи українських авторів, що відзначалися високим рівнем теоретичного опрацювання матеріалу й нічим не поступалися найвищим світовим стандартам.

Етапним моментом у розвитку методологічної бази вітчизняної етнології

стали праці Михайла Грушевського, який, ураховуючи і збагачуючи досвід попередників, забезпечив реальну наукову основу для синтезу знань про Україну та українців¹. Творець Українського соціологічного інституту та організатор багатьох етнографічних установ ВУАН, М. Грушевський здійснив неоціненний внесок у наближення української етнології до найвищих світових стандартів.

Важливо підкреслити, що наукова діяльність М. Грушевського з популяризації та подальшого розвитку соціологічної науки відбувалась на рубежі XIX – початку XX ст. XX століття в умовах, коли українські землі були розділені між двома імперіями: Австро-Угорщиною та Росією. Політика Відня щодо слов'янських народів, що формували його периферію, була досить поміркованою. У культурно-освітній сфері центральний уряд пішов на поступки представникам культурних еліт різних народів, що входили до імперії. Цим користувались українські діячі культури, які засновували українські церкви, освіту, театр, різні спілки в містах і селах західноукраїнських земель. Особливий прогрес – галузь науки. У цей період наукові та громадські об'єднання українських вчених зробили гучну заяву. На території західної України наукові товариства вже давно виконують роботи, співмірні з діяльністю офіційної академії. (НТШ). «Сьогодні Товариство імені Шевченка організоване цілком за типом західно-європейських академій наук, йому не вистачає лише титулу академії, і, мабуть, довго не вистачатиме, бо для цього необхідний законодавчий акт...»², – писав свого часу М. Грушевський

Ім'я Михайла Грушевського для сучасної історичної науки як і століття тому ототожнюється з поняттям справжнього, великого вченого. Його монументальна українознавча діяльність залишається важливим етапом у

¹ Гомотюк О. Розвиток наукових знань про Україну та українців у контексті історіографії (90-і рр. XIX перша третина XX ст.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. У 2 ч. Ч. 2. 217 с.

² Іван Дзюба. Академія наук України. Енциклопедія сучасної України, Т. 1. Київ : Поліграфкнига, 2001, 251 с.; Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали, ред. Павло Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. 321 с.

становленні української історичної науки і культури. Відомий сучасний українознавець Оксана Гомотюк називає М. Грушевського архітектором науки про українство. Вона зазначає, що М. Грушевський, сформувавшись на традиціях українського народу, сприйнявши його національну ідею визволення і побудови власної держави, він науково обґрунтував природну самотність та історичну окремішність українців, унікальність їхніх історії, мови, культури, ментальності. Він створив велику скарбницю знань про Україну й українство, залишивши невичерпний досвід організації українознавчої науки, підготовки нових генерацій дослідників, видавничої діяльності³. Приєднуючись до цієї влучної характеристики, можна зазначити, що однією із заслуг Михайла Сергійовича є запровадження в український науковий дискурс провідних теоретико-методологічних досягнень світової гуманітарної думки.

Етнологія не була провідною сферою наукових зацікавлень М.С. Грушевського, хоча й у цій царині він залишив помітний слід. Зокрема, ще на рубежі XIX-XX ст. учений зробив величезну організаційну роботу у налагодженні етнографічних досліджень НТШ у Львові⁴. Призначення М. Грушевського за статутом НТШ 1898 року головою Виділу (головного виконавчого органу) товариства розглядалося західноукраїнськими вченими як символ зміцнення зв'язків з Наддніпрянською Україною. На посаді голови Виділу НТШ М. Грушевський дбав про поглиблення міжнародної інтеграції української науки. Зокрема, з ініціативи М. Грушевського у 1903 р. дійсними членами НТШ почали обирати іноземних учених, що дозволило підняти міжнародний престиж української науки⁵. Важливим аспектом наукової роботи у НТШ М. Грушевський вважав рецензування й реферування зарубіжних публікацій з етнології⁶

³ Гомотюк О. Михайло Грушевський архітектор науки про українство. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2010. № 2. С. 49.

⁴ Глушко М. Михайло Грушевський ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 1-2. С. 14-20.

⁵ Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898-1939 рр.) [Текст] Львів : Червона Калина, 2000. С. 19-20.

⁶ Там само. С.177.

Власні етнологічні студії Михайло Сергійович розпочав дещо пізніше. Як зазначав сам дослідник у 1926 році, вивченню «генетичної соціології, примітивної культури та всесвітньої історії» він присвятив десять років, які становили вимушену перерву у його дослідженнях історії України⁷. Це були роки, коли після поразки Центральної Ради М. Грушевський був вимушений виїхати за межі України. Він займався викладацькою та громадсько-науковою діяльністю у Празі, Парижі, Берліні, Відні, Женеві, «шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці»⁸. В цей період були підготовлені основні праці М. Грушевського з етнологічної проблематики. Серед них перший том фундаментальної історії української літератури, лівова частка якого присвячена вивченню українського фольклору, а також монографія «Початки громадянства», в основу якої були покладені лекції ученого, прочитані у заснованому ним Українському соціологічному інституті у Відні взимку 1920-1921 рр. М. Грушевський не був етнографом, тобто польовим дослідником у вузькому сенсі цього слова. Саме тому в його працях немає великого обсягу нових фольклорно-етнографічних джерел. Проте, основна заслуга М. Грушевського полягає у тому, що він застосовував сучасний йому прогресивний науковий інструментарій, розроблений європейськими та американськими дослідниками. Ученому фактично вдалося сформувати теоретико-методологічну базу, на основі якої розвивалася українська етнологія до початку 1930-х рр. Крім того, М. Грушевський розглядав у своїх дослідженнях актуальні проблеми культури та соціальної організації народів світу, а також історії зарубіжної етнології, що саме по собі було великою рідкістю в українській науці.

Перше ніж перейти до розгляду власне етнологічних поглядів М. Грушевського, доцільно коротко охарактеризувати основні етапи формування його наукового світогляду. Інтерес до етнографії прокинувся у М. Грушевського ще у молоді роки, коли він разом із батьками проживав на Північному Кавказі. Михайло Сергійович згадував як ще у гімназії в Тифлісі

⁷ Грушевський М. Вступне слово. *Первісне громадянство*. 1926. №1-2. С. 5.

⁸ Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто : Видавництво: Українське історичне товариство. С. 29.

він «з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці – прозі і віршах»⁹. М. Грушевський читав твори П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова, А. Скальковського, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Марковича, І. Нечуя-Левицького, а з 1882 р. часопис «Киевская старина», виписаний С. Грушевським на прохання сина. Дослідники відзначають особливий вплив цього видання на формування світогляду М. Грушевського¹⁰. Увагу майбутнього науковця вже тоді привертала проблема зіткнення традиційної культури з сучасною суспільно-політичною системою. Це яскраво відображає його перша публікація – оповідання «Бех-аль-Джугур», присвячене боротьбі суданських повстанців проти англійського колоніалізму й опубліковане у львівській газеті «Діло» у 1885 р. Згодом родина Грушевських перебралася до Києва, де у 1886 р. Михайло Сергійович поступив на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира. У студентські роки визначилася основна сфера наукових уподобань М. Грушевського – історія України. Учителем та науковим наставником М. Грушевського був В. Антонович, концепція якого найбільше вплинула на Грушевського-історика.

Після захисту у 1894 р. магістерської дисертації М.С. Грушевський переїхав до Львова. Двадцять наступних років життя і діяльності Грушевського пов'язане з цим містом – Львівським університетом, Науковим товариством імені Шевченка та Українським науковим товариством. У Львівському університеті Грушевський обійняв посаду ординарного професора «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи». З 1895 р. учений очолив Історико-філософську секцію НТШ та став редактором Записок НТШ, а у 1896 р. Грушевського обрано головою товариства. М. Грушевський називав НТШ «головним вогнищем у сфері національної культурної роботи на цілім

⁹ Автобіографія Михайла Грушевського. С. 8.

¹⁰ Верстюк В. Ф., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ : Київська нотна ф-ка, 1998. С. 21.

етнографічним просторі нашого народу»¹¹. Найближчими помічниками М. Грушевського були І. Франко, видатний український письменник, літературознавець, філософ та дослідник новітньої історії Галичини, а також В. Гнатюк голова філологічної секції талановитий фольклорист, етнограф, мовознавець та літературознавець, відомий етнолог, багаторічний секретар НТШ. Саме вони, як зазначає В. Савенко, були організаторами науки в НТШ, тим стержнем, навколо якого об'єдналися і працювали інші науковці¹².

Діяльність в Науковому товаристві імені Шевченка розкрила науково-організаційні здібності М. Грушевського. За ініціативою ученого почали виходити численні збірники наукових праць, зокрема, «Жерела до історії України-Руси», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української антропології та етнології», «Студія з поля суспільних наук і статистики», «Українсько-руський архів», «Матеріали до української бібліографії», серії джерел «Пам'ятки української мови і літератури», «Хроніка НТШ» українською та німецькою мовами¹³. У 1898 р. М. Грушевський разом з І. Франком заснував, а у подальшому редагував часопис «Літературно-науковий вісник».

Проблеми етнології безперечно привертала увагу М. Грушевського. Він добре орієнтувався у працях українських етнографів, про що свідчить нарис «Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства», виданий у 1916 р.¹⁴ На його сторінках дослідник «уперше дав оцінку еволюційному розвитку етнографії, історіографії, народознавства, мови і

¹¹ Цит. за: Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. С. 29.

¹² Савенко В. Наукова діяльність членів історично-філософської секції НТШ у сфері історії України (1892-1914 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 2011. Вип. 1. С. 54.

¹³ Валіон О. П. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.). автореф. дис. канд. істор. наук: 07. 00. 01. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. С. 11-12.

¹⁴ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Т. 26. Числа 1–3 (101–103). С. 82–91.

літератури як складових українознавства»¹⁵.

Як відомо, М. Грушевський брав активну участь у громадсько-політичному житті України, а у 1917 р. відіграв одну з ключових ролей у створенні української державності. Вище було зазначено, що після поразки Центральної Ради М. Грушевський виїхав закордон, де у наступні роки найбільш плідно працював над створенням наукових праць з етнологічної проблематики. Крім того, перебуваючи в еміграції, М. Грушевський став ініціатором створення та фактичним засновником Українського соціологічного інституту, ключовим напрямком діяльності якого стала соціальна антропологія та етнологія. Учений підкреслював, що одним з головних завдань інституту він поставив «організацію студій примітивної культури, використання їх для виявлення українських пережитків та висвітлення соціальної передісторії України»¹⁶.

Про тісний зв'язок Соціологічного інституту зі світовою науковою спільнотою свідчать вже ті завдання, які ставив перед установою М.С. Грушевський: «а) приготувати досвідчених наукових дослідників в різних галузях соціології ... ; б) знайомити ширші українські круги з здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками і методами; викликати в нашій громадянстві інтереси до соціологічного дослідження і громадження для нього наукового матеріалу; впливати на засвоєння у нас здобутків і поступів соціологічного дослідження людського життя; в) освідомляти західні наукові і громадські круги про соціальну історію України, її сучасне життя, поступи української науки, і особливо соціологічні дослідження на Україні»¹⁷. Втілювати цей план у життя М. Грушевський почав у жовтні 1919 року у Женеві, де, за його словами, у 1870-80-ті рр. працювала «Драгоманівська громада» й де після

¹⁵ Гомотюк О. Розвиток наукових знань про Україну та українців у контексті історіографії (90-і рр. XIX – перша третина XX ст.) *Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. 2011. Вип. 5. У 2 Ч. : Україна-Європа-Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку Ч. 2. С. 217.

¹⁶ Грушевський М. Вступне слово. С. 4.

¹⁷ Грушевський М. Передмова. З примітивної культури. Розвідки й доповіді Катерини Грушевської. Київ : Державне видавництво України, 1924. С. 4.

Першої світової війни зосереджувалися різноманітні міжнародні організації. Проте, через брак коштів і відсутність зацікавлення з боку центрів «міжнародної кооперації» вже через півроку діяльність інституту довелося перенести у Прагу, а взимку 1920-21 рр. установа діяла у Відні. «В результаті цих переселень і зібрана Інститутом бібліотека та запаси його власних видань опинилися в різних місцях ... і так само співробітники, що гуртувалися коло нього, розпорозувались по світу, не можучи слідкувати за його кочуваннями»¹⁸. Тим не менш, очолюваний М. Грушевським колектив Соціологічного інституту здійснив величезний обсяг роботи у напрямку інтеграції української та світової науки. Зокрема, були видані надзвичайно цінні для розвитку української етнології монографії Михайла Грушевського та Володимира Старосольського¹⁹, збірка усної народної творчості народів Африки та Америки, підготовлена Катериною Грушевською, готувалася до друку праця з народного мистецтва тощо. За словами М.С. Грушевського, в західних наукових колах публікації інституту «знаходили інтерес, нераз і прихильну оцінку, обмін виданнями і матеріалом».

Дві основні праці М. Грушевського з етнології – «Початки громадянства» та перший том «Історії української літератури» були опубліковані в період перебування дослідника в еміграції та його роботи в організації Соціологічного інституту. Обидві праці містять чітку систему науково-методологічних поглядів, яка була побудована у тісному зв'язку зі здобутками зарубіжної етнології. Більшою мірою вони розкриті у монографії «Початки громадянства (генетична соціологія)». Предметну область даної роботи М. Грушевський визначає наступним чином: «генетична соціологія займається найбільше часами ранніми, «перед-історичними», старається розслідувати зав'язки суспільного життя і розвиток його форм, починаючи від найбільш простих і примітивних, та висвітлити ті дороги, якими різні народи виступають на початках доби, що зветься «історичною» та служить предметом історичних дослідів Генетична

¹⁸ Там само. С. 6.

¹⁹ Старосольський В. Й. Теорія нації / Ірина Кресіна (авт. передм.). Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1998. 153 с.

соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останнім часом особливо) – до матеріалів етнологічних: до студій над народами, які зісталися на нижчих, так би сказати – передісторичних ступенях культури і соціального життя»²⁰. З цих слів випливає, що для М. Грушевського «генетична соціологія» була тим, що в сучасному науковому дискурсі має назву «соціальна антропологія» або власне «етнологія».

М. Грушевський розпочинає свою працю з огляду здобутків попередників, якими він вважає насамперед соціологів-позитивістів XIX ст. – А. де Сен-Сімона, О. Конта й Г. Спенсера. Дослідник віддає належне сформульованій Сен-Сімоном концепції першочергового історичного значення економічних інститутів (права власності, поділу праці, форм продукції й організації суспільних верств)²¹, а також ідеї Конта щодо «позитивного» дослідження соціальних явищ²². Разом з тим, М. Грушевський заперечує можливості виведення чітких та непорушних законів соціального розвитку, базованих на еволюційному принципі, в дусі соціальної філософії Герберта Спенсера²³. Чільну увагу М. Грушевський приділяє роботам етнологів еволюціоністського та марксистського напрямків, а особливо праці Фрідріха Енгельса «Початок родини, власності й держави», адже, за словами дослідника, в Україні ця праця з кінця XIX ст. залишалася єдиним підручником, з котрого черпалися відомості про початки й розвиток громадського життя, головних його форм і установ. В цілому, М. Грушевській дає праці Енгельса високу оцінку, відзначаючи її живий виклад, суспільну та політичну актуальність. Водночас, дослідник наголошує на її обмеженості, адже вона становила лише опрацювання ідей американського антрополога Л'юїса Моргана. «Тим часом Морганова система – пише Грушевський, – хоч як талановито сконструйована, в тій частині, де вона давала образ загальної

²⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень: Український соціологічний інститут, 1921. С. 9.

²¹ Там само. С. 11.

²² Там само. С. 17.

²³ Там само. С. 21-22.

еволюції громадянства, була не більше як гіпотезою, цінною і корисною в розвитку науки – те, що називається «робочою гіпотезою» І в тім була хиба книги Енгельса, що вона популяризувала гіпотези Моргана як певні, нехибні висновки науки, і власне у тій сфері, де тоді та й досі, все ще тільки рух, допитування, вишукування дороги до певних і тривких висновків. Вона подавала своєму читачеві хибну гадку, що в поданій йому книзі він має вже остаточне, певне розв'язання цих питань, має на них тверді відповіді, які йому тільки треба добре запам'ятати, і більше до цих питань вже не вертатись»²⁴. М. Грушевський критикує підхід історичного матеріалізму за абсолютизацію економічних факторів суспільного розвитку.

Розглядаючи питання можливості виведення універсальних законів розвитку людських спільнот, М. Грушевський визнає існування певної «внутрішньої неминучості і послідовності» соціальних процесів. Однак дослідник відкидає еволюціоністський принцип однолінійного розвитку усього людства згідно задалегідь визначених законів. Не погоджується М. Грушевський і з принципом полігенічного розвитку людства, у якому провідна роль відводилася расовим факторам. Серед представників даного підходу учений називає Людвіга Гумпловича та Артюра де Гобіно – засновника расистського напрямку в етнології. На думку М. Грушевського, на ранніх етапах свого розвитку людські групи не відрізнялися «так глибоко між собою, щоб через се треба було рахуватися з можливістю глибоких різниць в початкових формах соціального життя». Щоправда, дослідник говорить лише про «приблизно-подібний» початок соціального розвитку людського життя, зауважуючи, що в кожному окремому випадку подібності у розвитку матеріальної та духовної культури, слід ставити питання про те, чи йдеться про дійсно паралельні, незалежні між собою прояви людського життя, чи про перенесення винаходів, вірувань чи установ в результаті міжгрупових відносин. Так М. Грушевський органічно переходить до аналізу суперечки між еволюціоністами (А. Бастіан) та дифузійністами (Ратцель, Гребнер). Дослідник

²⁴ Там само. С. 8.

критикує крайні форми обох підходів, допускаючи як запозичення, так і незалежний розвиток окремих досягнень у різних народів. За приклад зваженого підходу М. Грушевський бере Вільгельма Вундта, «Психологію народів» якого він вважав надвичайно цінною працею²⁵. Очевидно, саме впливом ідей В. Вундта пояснюється прискіплива увага, яку учений у своїх етнологічних студіях приділяв психологічним моментам²⁶. В цілому, дослідник вважає, що присутність на певному етапі розвитку у соціальних відносинах більшості народів світу таких явищ як екзогамія, купівля жінки, конкуренція патріархату й матріархату, тотемізму, родової організації тощо є доказом подібності розвитку усіх людських спільнот. Однак цю подібність неможливо спрощувати, як це роблять марксистки, зводячи усю багатоманітність розвитку людства до дії певних механістичних законів. На думку М. Грушевського, існують тільки загальні закономірності, зумовлені дією трьох основних факторів соціального розвитку: біологічного, психологічного та економічного. Однак у кожному конкретному випадку дія цих факторів буде мати свої унікальні особливості. «Комбінація мотивів, даних в кожному історичному чи соціальному факті, ніколи не повторюється другий раз, через те неможлива жодна експериментальна перевірка всяких узагальнень чи «законів», але навіть всяке узагальнення явищ позбавляє їх дійсного змісту»²⁷.

За оцінкою М. Грушевського, соціальні процеси розвиваються згідно певних тенденцій і у певному ритмі. Завданням соціології (тобто соціальної антропології) дослідник вважає «відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу цього ритму, те що стримиться до повторювання, до постійності»²⁸. Спроби ж Л. Моргана та його

²⁵ Там само. С. 34.; Скорочене російськомовне видання даної праці В. Вундта з'явилося лише нещодавно: Вундт В. Проблемы психологии народов / Пер. с нем. Москва : Академический проект, 2010. 136 с.

²⁶ Воропаєва Т. Етнопсихологічні аспекти у творчості М. Грушевського. *Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності*: Зб. наук. пр. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 298-302.

²⁷ Грушевський М. Початки громадянства... С. 40.

²⁸ Там само. С. 43.

послідовників встановити чітку послідовність, градацію становищ людського життя, в котрих певні економічні явища відповідали певним культурним, релігійним і соціальним формам є хибними. Критика М. Грушевським праць Л. Моргана та, відповідно, Ф. Енгельса спрямовується насамперед проти положення про те, що рід та сім'я становлять основну одиницю соціального процесу, зумовлюючи такі поняття як прогрес та розвиток. М. Грушевський звертає увагу на дані сучасних йому польових досліджень примітивних народів, які прямо заперечують морганівську ідею первісного людського стада й проміскуїтету. Крім того, М. Грушевський вказує на нові факти залежності соціальної еволюції не від економічних причин, а від психологічних уявлень, магічних та культових форм, посиляючись при цьому на розробки Е. Тайлора та Дж. Фрезера.

Цікаво відзначити, що у теоретико-методологічній частині своєї праці М. Грушевський уникає звернення до здобутків французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма. При цьому він активно оперує базовими для цієї школи поняттями, такими як «соціальний факт» та «поділ праці» й у викладі фактичного матеріалу посиляється на французьких соціальних антропологів. До оцінки внеску даної школи у розробку етнологічної проблематики М. Грушевський вдається у своїх подальших дослідженнях. Зокрема, у передмові до книги Катерини Грушевської, дослідник дає надзвичайно високу оцінку т. зв. теорії примітивного мислення Люс'єна Леві-Брюля. М. Грушевський вважає, що погляди французького дослідника не становлять ще завершеної теорії, а лише накреслюються шляхи дослідження даної теми²⁹. Тим не менше, далі М. Грушевський пише, що відкриття (!) Л. Леві-Брюлем прелогічного мислення «справді може стати цілою епохою в дослідження історії ідеологічної надбудови в розвою людства. Вона відкриває надзвичайно інтересні й цінні підходи до висвітлення не тільки примітивного мислення, але й еволюції людської думки взагалі. Вказує на можливість установити поруч логічних засобів, котрими орудує наша євразійська, індо-європейсько-семітська культура,

²⁹ Грушевський М. Передмова... С. 10.

інші процеси мислення й пояснення природного оточення, правдоподібно пережиті в часті й нашими етнічними комплексами ... А це ж відкриває такі многонадійні перспективи в дослідженню соціальних, моральних і релігійних понять і уявлень, що значення цього «великого діла нашого часу» ще й збагнути відповідно не можна. При відповідній енергії досліду, і обережності в орудуванні методами, вказаними новішими етнологічними дослідками, воно може дати, справді, зовсім нове й далеко реальніше, ніж досі, освітлення походження основних соціальних інститутів, громадських відносин, моральних і релігійних норм»². Ця цитата якнайкраще ілюструє ставлення М. Грушевського до французької соціологічної школи взагалі й теорії дологічного мислення Леві-Брюля зокрема.

У завершеному вигляді система соціально-антропологічних поглядів М. Грушевського представлена у першому томі «Історії української літератури», присвяченому переважно усній народній творчості. У вступній частині до роботи учений зазначає, що поетичні форми розвиваються у тісному зв'язку з іншими галузями мистецтва – музикою, танцем, співом. Мистецтво, пов'язане з ритмікою, починається з так званої *гри, забави* примітивної людини, в якій розважальний елемент сполучається з методами інтенсифікації і найповнішого використання людської енергії. Словесний текст, на думку М. Грушевського, є одним зі складових елементів комплексу ритмічного руху, який служить одночасно естетичним потребам людини («забава») і його технічним завданням (піднесення і утривалення енергії)³⁰. Відмітимо, що у даному випадку, учений виступає до певної міри провісником функціоналістського підходу, що утвердиться в етнології лише через кілька десятиліть.

Далі дослідник говорить про те, що примітивна людина у ремісничому виробництві вдається до уживання складної системи орнаментативної витрачаючи на це велику кількість часу й енергії: «Довго, часом поколіннями, він вироблює і досконалить який-небудь предмет практичного вжитку – скажимо, кам'яну

³⁰ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Т. 1/ Упоряд. В. В. Яременко. Київ : Либідь, 1993. С. 62.

сокиру, і стільки ж само часу й праці витрачає на точення і шліфування намиста чи іншої окраси. Се пояснюється тим, що для нього як одно, так і друге однаково предмет творчості, в котрій нерозривно змішуються мотиви утилітарні й естетичні, і він працює над сокирою і човном як над творами мистецтва, шукаючи в сій роботі вдоволення своїм естетичним вимогам і потягові до забави». Звичайно, сьогодні пояснення природи декоративно-прикладного мистецтва виключно естетичними мотивами виглядає дещо наївним.

Стосовно походження поезії та співу, М. Грушевський доходить до висновку про їхню велику роль у формуванні соціальної солідарності колективу: «Людський колективний крик (неартикульований хоровий спів в примітивній формі), ритмічний рух (танець) і ритмічний гук, викликаний різними ударами, почавши від ударів голих рук і різних інструментів (примітивна форма оркестра), – се той ґрунт, на котрім виростають, очевидно, найстарші форми словесного мистецтва. Сі засоби піднесення настрою, енергії й солідарності (соціальності) ідуть іще з передлюдських, зоологічних стадій і неодмінно товаришать найранішим формам колективного людського життя. ...

Людина, відчуваючи себе сею дорогою частиною однодушно настроєного колективу, набирається самопевності, доброї думки, доброго настрою до своїх співгромадян. Вона почуває після такого акту, з одного боку, вдоволення як від забави, з другого – з досвіду переконається в корисних наслідках його для тої праці, для того вияву активності, з котрими вона зв'язала таку гру колективної енергії. Коли людська громада вечером після тяжкого робочого дня погломить, покричить, попляше, поскаче собі в гурті, вона чує приємне розпущення енергії, котру збивала в собі протягом томлячої роботи. Коли вона отак в гурті посидить, погломить, потанцює перед ловами, перед походом, вона чує певність, добрий настрій і зовсім природно вважає пізніші вдатні результати за наслідок такої громадської забави»³¹. Даний висновок дослідника якнайкраще вкладається у систему теоретико-методологічних поглядів саме французької соціологічної школи з її намаганням пояснювати соціальні явища з точки зору їх впливу на

³¹ Там само. С. 63.

зміцнення зв'язків всередині соціуму.

Розвиваючи тему, М. Грушевський говорить також про магічну роль колективного співу, який на думку примітивної людини здатний позитивно вплинути на оточуючий світ, привернути здобич, полегшити перемогу над ворогом: «ми бачимо у примітивної людини на різних кінцях світу, на дуже низьких і сорозмірно високих ступенях культури різномірні в формах, єдині в своїй психологічній основі колективні відправи, пантоміми, хороводи, з музичним чи просто гуковим супроводом, з ритмічним криком чи співом, в яких переважає то елемент забавний (гри), то утилітарний (завороження урожаю, погоди, добрих ловів і т. ін.), то культово-релігійний або магічний (обрахований на вплив на ті сили, що керують феноменами, на духів померших і т. д.), то героїчний, що має на меті забезпечення воєнного успіху»³². Тут чітко простежується вплив на світогляд М. Грушевського ідей магічного світогляду, сформульованих Дж. Фрезером. Як зазначає Л. Кондратик, М. Грушевському вдалося створити концепцію початків релігії та її побутування в залежності від чергування у соціальному процесі тенденцій диференціації та інтеграції³³.

Попри свою прихильність до концепції соціальної солідарності Е. Дюркгейма, М. Грушевський демонструє дослідницьку самостійність й вважає, що мистецтво відіграє солідаризуючу роль у суспільстві лише на певному етапі його розвитку. З накопиченням додаткового продукту, поліпшенням техніки й ускладненням соціального життя, спостерігається зростання війн, а відтак і посилення ролі воїнського прошарку, а також «з розвитком інтенсивнішого хліборобства, ціняться здібності ворожбитів, що робить дощ і погоду». Суспільство перестає бути егалітарним, що призводить до світоглядних змін. «Центром стає не анонімний колектив, а сильна, «героїчна» індивідуальність. Ідеалом стають прикмети удачного, здібного, щасливого осібняка, що буде добробут свій і свого оточення своїм розумом і щастям, що на нім спочиває з

³² Там само. С. 64.

³³ Кондратик Л. Й. Становлення соціології релігії в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 15. С. 60.

дару богів чи предків-героїв. Існування і нинішній добробут чи слава племені приймається не як спадщина якогось невизначеного, анонімного, колективного тотему, а як дар і заслуга таких енергійних і ініціативних предків-індивідів, що обдарували своїх потомків. ... Сю нову релігію, новий світогляд і нові форми життя були покликані об'яснити, спопуляризувати і санкціонувати – нові форми мистецтва, особливо творчості словесної». Так з'являється епічна та драматична поезія, а згодом, формується висока література вищих прошарків суспільства й усна традиція широких народних мас, що «притримується старих обрядів і обрядового репертуару, старшої пісенної й прозової традиції, консервує їх всіми своїми засобами і тільки поволі приймає, в формах упрощених і приспособлених до своєї традиції, теми і форми нової, «панської» словесності»³⁴. Придивляючись до цих рядків «Історії української літератури» складається чітке враження стосовно того, як саме М. Грушевський бачив ті закономірності та тенденції розвитку людства, на яких він наголошував у своїй попередній монографії.

Що стосується бачення М. Грушевським ранніх форм релігійних уявлень, то у цьому питанні найбільше простежується вплив на світогляд дослідника концепції магічного мислення Джеймса Фрезера, а також, до певної міри, теорії пережитків Е. Тайлора. М. Грушевський зазначав, що для поглядів на природу і релігійних уявлень ранньослов'янського часу був характерний магічний спосіб мислення. «Природні й космічні сили не уявлялись людині ще у виразно індивідуалізованих втіленнях ... За помічу певних молитв, обрядів і маніпуляцій: огнем, запаленим приписаним способом, водою, зачерпненою з певними словами й обрядами, рослинами, зібраними з закляттями, ритуально приготованими стравами тощо, – людина вважала можливим впливати на ці сили, диктувати врожаєві, приплодові своєї родини, ловам, звіреві і т. д. Все те — примітивні форми релігійної гадки, які повторюються й у інших індоевропейських народів, як західних (греків, римлян, кельтів і германців), так і східних (литовців, іранців та індоарійців), в їх водних, лісових і пільних духах,

³⁴ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Либідь, 1992. С. 74-75.

в арійських «пітарах» – предках тощо. Тільки у нас вони не розвинулись яскравіше, і ті свої примітивні, ледве зазначені риси понесли ген далеко аж до недавніх часів, ставши одним із складників того народного християнства, про котре говоритимемо далі»³⁵. З цих слів видно, що слідом за Дж. Фрезером, М. Грушевський визнавав існування еволюції релігійних явищ і переходу від магії до власне релігії. У слов'ян, на його думку, до прийняття християнства цього переходу не відбулося. Водночас, елементи магічного мислення збереглися у свідомості українців у формі пережитків.

Таким чином, погляди М. Грушевського на природу релігійних явищ цілком відповідали тогочасному стану розвитку європейського етнорелігієзнавства, у якому ідеї Дж. Фрезера відігравали на той час провідну роль. З огляду на це, дивними видаються закиди деяких дослідників у застарілості методології ученого. Так, наприклад, І. Грабовська приписує М. Грушевському «погляд на міф як примітивну форму мислення дикунів, що правомірно змінилася монорелігійною християнською свідомістю». Дослідниця продовжує свою думку, зазначаючи, що М. Грушевський спирався на філософію Шеллінга та німецьких романтиків, що на той час були «перейденим етапом» у розумінні міфу наукою³⁶. Насправді, ці твердження, до того ж, наведені без цитування конкретних місць у працях М. Грушевського, є далекими від обгрунтованості. Безперечно праці представників міфологічної школи мали вплив на погляди М. Грушевського³⁷, зокрема у питанні міграції міфологічних мотивів, однак в цілому його бачення релігії та міфології відповідало

³⁵ Там само. С. 78.

³⁶ Грабовська І. Дослідження М. Грушевським міфологічного світогляду українського народу крізь призму сучасних досліджень міфу *Михайло Грушевський- науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 294-295.*

³⁷ Солод Ю. «Золотий вік старого нашого письменства»: язичницький орнамент. *Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 312.*

тогочасному рівню наукової розробки цих проблем.

Особливу увагу М. Грушевського привертають майно та майнові права. Розглядаючи історію цих установ, він приходить до висновку, що власність і право на неї не є атрибутом виключно класового суспільства, власність існує доти, доки існує людина. Єдине, що воно стояло за ним на різних етапах розвитку первісного суспільства і коли воно набувало свого «руйнівного значення». М. Грушевський називає релігійний культ племен того часу першим і головним джерелом влади, з якого органічно виросла ідея про надприродне, божественне походження старців та вождів. На друге місце після релігії він ставить матеріальний добробут, який, на відміну від релігії, «накопичує цілком реальний, а не фіктивний». Третім елементом, що цементує всю піраміду влади, є постійна військова дружина, яка ставить моральний авторитет влади на цілком реальну основу примусу та сили. Процес розпаду родоплемінної та родової організації закінчується утворенням класової держави, знаменує собою перехід до третього етапу розвитку суспільства. М. Грушевський намагався розкрити таємницю державної влади в умовах кричущої соціальної нерівності. Серед основних методів підтримання правлячого класу влади вчений називає: 1) психологічне лікування знедолених груп для нейтралізації або зменшення їх почуття соціальної провини; 2) тиск на декоративні форми рівності та суверенітету людей; 3) тимчасове поліпшення житлових умов, фактично – підкуп, «чисто фізичне годування сього суверенного народу кандидатами на владу у різних формах»; 4) використання мистецтва як ідеологічного забезпечення своєї влади; 5) розкручування національного почуття, «котрим провідні верстви звичайно стараються заповнити ту моральну порожняву, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості морального зв'язку, що була колись живою душею родово-племінного життя»³⁸

Можна констатувати, що чимало сучасних дослідників, які беруться за оцінку теоретико-методологічних засад праць М. Грушевського самі

³⁸ Іванов І.І. Історія соціології: навчальний посібник. Київ : Основа, 1998. С. 402-403.

недостатньо обізнані у тенденціях розвитку науки початку ХХ ст. Наприклад, І.О. Бичук зазначає, що М. Грушевський «як науковець сформувався в руслі класичної позитивістської традиції – зокрема, французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, антропологічних ідей Л. Леві-Брюля та психологічних підходів В. Вундта»³⁹. Таке безапеляційне ототожнення вказаних західних дослідників із «класичним позитивізмом» не витримує жодної критики.

У березні 1924 р. М. Грушевський повернувся в Україну, «сподіваючись провести інтенсивну наукову роботу в нових умовах»⁴⁰. Його повернення стало знаковою подією для багатьох українських інтелектуалів, які побачили перспективу навіть за умов більшовицького правління працювати на благо України. Як зазначає О. Гомотюк, «повернення з еміграції М. Грушевського та інших українських інтелектуалів, долучення їх до активної науково-дослідної роботи в системі УВАН та установ освіти сприяло формуванню нових осередків українознавства, зосередженню їх зусиль на дослідженні вузлових проблем історії і культури України, інтеграції історичних, етнографічних, правових, економічних, лінгвістичних та інших знань про етногенез українського народу, самотність його мови, традицій, звичаїв, про національно визвольні змагання за незалежність і власну державність»⁴¹. На думку дослідниці, головним здобутком цих років було утвердження наукових засад українознавства, що включало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, формування документальної бази українознавчих досліджень та оприлюднення джерел, створення організаційної структури науково-дослідних установ та їх друкованих органів, підготовку молодшої генерації науковців.

Останні десять років життя М. Грушевського пов'язані в першу чергу з ВУАН, де повною мірою було втілено науково-організаційний досвід

³⁹ Бичук І. О. Основи соціальності крізь призму праці Михайла Грушевського «Початки громадянства: Генетична соціологія». *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 37. С. 260.

⁴⁰ Автобіографія Михайла Грушевського... С. 30.

⁴¹ Гомотюк О. Повернення діячів еміграції як чинник піднесення науковості українознавства (середина 1920-х початок 1930-х рр.). *Українознавство*. 2006. № 1. С. 66.

Українського соціологічного інституту. М. Грушевський заснував Науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію ВУАН, редагував часопис «Україна» у 1924-1930 рр., редагував засновані ним видання Історичної секції ВУАН «Наукові збірники», «За сто літ», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», у 1928 р. розробив проект Українського історичного інституту для дослідження пережитків примітивної культури і народної творчості України, працював над «Історією України-Руси», «Історією української літератури».

Після повернення з еміграції М. Грушевський видав програмну статтю «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання», де з урахуванням новітніх теоретико-методологічних розробок були накреслені основні напрямки етнографічних студій та вказані необхідні заходи щодо розвитку української етнології⁴². Нагальною потребою М. Грушевський вважав створення музею під відкритим небом («Музею праці»), де були б відтворені типи житла, які існували на території України з найдавніших часів, а також предмети побуту та зразки мистецьких витворів. Приклад подібної експозиції М. Грушевський побачив у 1911 р. у Римі, де «незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім – інформативно і переглядно» було створено історичне містечко, яке демонструвало що «дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва»⁴³. Також М. Грушевський пропонував організувати мережу «кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів» фольклорного матеріалу. Вони мали збирати інформацію щодо сільськогосподарського календаря та народної агрономії, обрядовості, норм моралі й права, поетичної творчості тощо. Як зазначав дослідник, «треба збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку

⁴² Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. Народна творчість та етнографія, 1996. №4. С. 42-51. (Препринт. Перше видання: Україна, 1924, кн. IV).

⁴³ Там само. С. 45-46.

для цього матеріалу»⁴⁴. Серед інших нагальних завдань М. Грушевський відзначав необхідність створення секцій фольклору і матеріальної культури при науково-дослідних кафедрах історії, літератури і краєзнавства; запровадження викладання курсів етнографії та історії матеріальної культури у вищій школі; розгортання видавничої діяльності й, зокрема, видання часописів етнологічного напрямку; перенесення в Україну Соціологічного інституту. У контексті нашого дослідження варто відмітити, що серед важливих завдань розвитку етнології в Україні М. Грушевський накреслив і наступне: «Для ознайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літературою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо»⁴⁵.

На жаль, лише частину цих планів М. Грушевський зміг втілити у життя, хоча й зробленого було достатньо для того, щоб українська етнологія здійснила значний поступ на новому методологічному рівні, розробленому в часи існування Українського соціологічного інституту. М. Грушевський згадував, що створені ним Культурно-історична комісія та Комісія історичної пісенності ВУАН здійснювали роботу за планами Українського соціологічного інституту й, значною мірою, силами його учнів та співробітників. Під керівництвом М. Грушевського Культурно-історичною комісією була розроблена «Інструкція для дослідів культурних переживань та історичної пісенності», за якою було проведене етнографічне обслідування території Прип'ятського Полісся. Український соціологічний інститут проіснував до 1924 р. І став фактично першим інституціоналізованим українським соціологічним центром, що об'єднав відомих науковців та громадських та політичних діячів – Б. Старосольського, Д. Антоновича, М. Шрага, В. Мазуренка, М. Чечеля, І. Стефана, П. Христюк та ін. З іншого боку, наступність соціологічних традицій

⁴⁴ Там само. С. 48-49.

⁴⁵ Там само. С. 51.

М. Шаповала та його колег В. Петрова, С. Бородаєвського, В. Мандрики та інших у празький період (1924–1932) дала можливість розширити просвітницькі ідеї М. Грушевського систематично і надати їм прикладну спрямованість, оскільки соціологія є практичною наукою про життя суспільства. І для того, як зазначає М. Шаповал, «щоб зрозуміти, що таке суспільство, треба вивчити поведінку людських одиниць і груп, вивчити причини того чи іншого способу поведінки, її форми. Після того легко можна зрозуміти суспільні явища»⁴⁶

У вересні 1925 р. до цих установ долучився Кабінет примітивної культури при Науково-дослідній кафедрі історії України. «Так – за словами М. Грушевського, утворилася фактична асоціація культурно-історичного дослідження України в світлі сучасного розроблення примітивної культури»⁴⁷. М. Грушевський ставив питання про створення Інституту первісної культури. Як зазначає Я. Малик, це був важливий крок до заснування в Україні Українського соціологічного інституту, аналогічного до створеного ним свого часу у період еміграції на Заході⁴⁸. На жаль, втілити у життя цей задум не вдалося.

Засновник академічної соціології, французький філософ-позитивіст О. Конт (1798-1857), надаючи вагу соціології для вивчення сучасних проблем суспільства, вважав нову науку галуззю знань, яка ввібрала новітні досягнення людства на наукові основи, позбавлені метафізики, упереджень, непроведеності стереотипів тощо. В історичній перспективі – це означало міждисциплінарний синтез, в якому особливе місце посідав історичний метод вивчення суспільства з його принципами розвитку соціальних явищ від минулого до майбутнього. У сучасному соціологічному дискурсі це своєрідна реконструкція минулого з урахуванням повсякденного життя, яка надалі закладає основи для розробки соціальних програм чи проектів, спрямованих на майбутнє, зокрема у напрямку

⁴⁶ Микита Шаповал, *Загальна соціологія*. Київ: Український центр духовної культури, 1996, С. 22.

⁴⁷ Грушевський М. Вступне слово... С. 5.

⁴⁸ Малик Я. Наукова діяльність Михайла Грушевського у 1928 році. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея* / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. Львів, 2011 (*Вісник Львівської комерційної академії*. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10. С. 328.

державотворення. Саме М. Грушевський одним із перших проголосив важливість соціологічної науки для вивчення історичної ретроспективи та перспектив сучасного українського суспільства. Однак реалії мали суперечливий шлях для історичного та соціологічного підходів, оскільки спроби національно-культурного відродження постійно придушувались і заборонялись. Наприклад, українській соціології в Росії було подвійно проти з моменту її створення. По-перше, соціологія не була визнана офіційними колами, Міністерством освіти; царські чиновники вважали, що нова наука спрямована проти самодержавства і наповнена небезпечними ліберальними ідеями. По-друге, українських науковців, які працювали в галузі досліджень соціології, переслідували саме як носіїв української ідентичності.

Особливо значну роль у запровадженні розроблених М. Грушевським теретико-методологічних засад етнології відіграв журнал «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», який почав виходити у Києві у 1926 р. Поява цього часопису ознаменувала завершення наукових досліджень М. Грушевського у галузі етнології, про що учений повідомив у вступному слові до першого номеру журналу, висловлюючи радість від того, що ця праця буде органічно продовжена учнями та співробітниками. Для них М. Грушевський залишив настанови, якими сам керувався у наукових студіях.

Найважливішою серед них є наголошення М. Грушевським на важливості порівняльно-етнологічних досліджень. Дослідник зазначає, що сучасна етнологічна розвідка доходить до тієї сфери, «де реконструкція стає можливою тільки за поміччю аналогій життя і творчості нижче культурних народів». Вона має виходити від народів найтісніше пов'язаних історично і географічно та переходячи до більш віддалених (при цьому мають виключатися елементи, які могли з'явитися шляхом літературного запозичення з світового мандрівного репертуару). Цим шляхом розвідка доходить до первісної «примітивної» підоснови, «яка живе в різних переживаннях серед явищ культурнішого життя». Під «примітивним життям» М. Грушевський розуміє тип суспільства, який не знає поділу праці, класової диференціації та раціонального мислення. Вивчення народів, які знаходяться на нижчому рівні розвитку культури, необхідно для

того, щоб, відштовхуючись від накопиченого світовою етнологією матеріалу «шукати за переживаннями нижче-культурних форм світогляду, творчості і соціальних взаємовідносин в нашій українській життю». Дослідник застерігає від некоректних порівнянь та спрощених реконструкцій, притаманних класикам еволюціонізму: «Перескокування від українського побуту, хоч-би й найраніших нам приступних стадій – родоплемінного життя, безпосередньо куди-небудь до австралійців, низько- культурних народів полудневої Африки чи Америки, та вивпнювання величезної просторони культурного розвитку за помічно апріорного теоретизування, цілком недопустимо в сучасній стані науки історії культури. Її процес, як ми тепер ясно бачимо, зовсім не був такий елементарно-простий та простолінійний, як собі уявляли культур-історики часів Моргана. Штучно упрощені (симпліцизовані) і обіднені схеми технічного, соціального і інтелектуального розвитку не погоджуються з фактичними ускладненнями живого процесу, що давались спеціальними умовами життя і розвитку кожного краю чи народу»⁴⁹.

Відповідно до висловлених методологічних настанов, М. Грушевський сформулював завдання для нового видання. Вони полягали у ґрунтовному вивченні пережитків примітивної культури у народів слов'янських, індоевропейських та всіх прилеглих до України територій; вивченні інтелектуальної і соціальної культури «нижче-культурних народів», як матеріалу для з'ясування підоснови цих пережитків; систематичне дослідження українського фольклору і побуту, «щоб узяти все, що можна взяти для дослідження пережитків старого світогляду і побуту». Учений звертає увагу на те, що в українській етнології ці дослідницькі напрямки розроблені недостатньо, а емпіричний матеріал подекуди зібраний не дуже якісно. На переконання дослідника, детальний, методичний порівняльно-історичний аналіз здобутого матеріалу повинен сполучатися зі свідомим методичним підходом до живих його фондів у народній масі і якомога ефективнішим їх використанням. Завершуючи свою передмову до першого номеру «Первісного громадянства» М. Грушевський

⁴⁹ Там само. С. 6.

формулює заклик до вітчизняного наукового загалу: «Українські дослідники мусять самі шукати зв'язків свого матеріалу з світовим в кожній окремій темі, в кождім питанню; великий світовий дослід не приносить їм майже нічого готового, і так воно буде, поки вони не постараються увести в світовий оборот український матеріал в приступній для світу формі»⁵⁰. Можна сказати, що це звернення М. Грушевського до українських етнологів й сьогодні залишається надзвичайно актуальним.

Крім вступного слова, на сторінках першого номеру «Первісного громадянства» було надруковано дві етнологічні розвідки М. Грушевського. Перша з них була присвячена системі обрядів, які регулювали порядок переходу членів громади від самого народження до відповідних поколінних розділів родо-племінного ладу⁵¹. Ці обряди М. Грушевський розглядав як культурні пережитки давнього світогляду й соціальних відносин. У повній відповідності до сформульованих методологічних засад, учений порівнює звичай постриження та інші ініціатичні обряди у середньовічній Україні, у південних слов'ян, поляків, а також у ведійській Індії. Після цього дослідник наводить кілька прикладів даного звичаю, збережених на Поліссі та Поділлі. Таким чином, М. Грушевський демонструє сполучення реконструкції та порівняння, показуючи обряд постриження в історичній ретроспективі й у колі слов'янських та індоєвропейських аналогій.

Друга стаття М. Грушевського написана в руслі проблематики історії етнологічної науки та її сучасного стану⁵². Вона має насамперед оглядовий характер і присвячена французькій соціологічній школі Еміля Дюргейма. М. Грушевський поставив на меті проінформувати наукову громадськість України про те, що школа Дюркейма та її друкований орган «L'Annee Sociologique» відновили свою діяльність після дванадцятирічної перерви, викликаної смертю

⁵⁰ Там само. С. 8.

⁵¹ Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками. *Первісне громадянство*. 1926. №1-2. С. 83-86.

⁵² Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи. *Первісне громадянство*. 1926. №1-2. С. 113-117.

засновника та загибеллю його провідних учнів у боях Першої світової війни. У середині 1920-х рр. школа була відроджена зусиллями Марселя Мосса, племінника та одного з учнів Еміля Дюркгейма. М. Грушевський у своїй статті головним чином переказує зміст меморіальної статті М. Мосса у відродженому ним «L'Année Sociologique». Розвідка М. Грушевського має дещо описовий характер, однак завершує він її своєю оцінкою французької соціологічної школи. М. Грушевський називає школу Дюркгейма «високоцінним огнищем соціологічного досліду і соціологічної методології». М. Грушевський зауважує, що погоджується не з усіма науковими поглядами та підходами відродженої соціологічної школи. Водночас, він підкреслює видатний внесок цієї школи у розроблення дослідницької методології. Науковий ентузіазм, послідовність і ґрунтовність праці французьких етносоціологів М. Грушевський ставить у приклад молодій українській науці.

Загалом, слід зазначити, що М. Грушевський відіграв визначну роль у процесі інтеграції української етнології до світової науки. Будучи поміркованим еволюціоністом за науковим світоглядом, М. Грушевський був прихильником підходів французької соціологічної школи, яка була найбільш прогресивною у тодішній європейській етнології. Достатньо сказати, що саме на основі праць Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля та М. Мосса у подальшому сформувалися структурно-функціональні підходи, які й сьогодні залишаються основою соціально-антропологічних та етнологічних досліджень. Наукові праці М. Грушевського розширили коло проблематики української етнології, дозволили по-новому оцінити явища, які вивчалися раніше, ввели український матеріал у контекст етнокультури народів світу. Праця М. Грушевського у сфері популяризації досягнень європейської етнологічної думки стала потужним поштовхом до розвитку теоретико-методологічної бази української етнології. Сформульовані М. Грушевським наукові ідеї, його невтомна організаторська діяльність, започаткували нове в українській етнології явище – школу генетичної соціології, представники якої гуртувалися навколо журналу «Первісне громадянство». До цієї школи входили учні та послідовники М. Грушевського, блискучі українські учені К. Грушевська, Ф. Савченко, К.

Копержинський тощо. До розгляду їхнього теоретико-методологічного доробку ми звернемося на сторінках наступної глави.

Глава 7

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОШУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОЛОГІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 20-Х РР. ХХ СТ.

Етнологія на рубежі XVIII XIX ст. взаємопов'язана з національним відродженням України, започаткованого творчістю Тараса Шевченка, діяльністю Кирила і Мефодія, «Руської Трійці», тарасівців та громадівців, що, в свою чергу, відбувалося в контексті слов'янської історії та відображало основні тенденції європейської наукової думки. Формування етнології стало основою для кристалізації нації, її психічного оздоровлення та духовного зростання, сприяло утвердженню національної свідомості та послужило прокладенню шляху для порятунку від фізичного, духовного, економічного, політичного занепаду в «напівлюдське» існування в Російській та Австрійській імперіях. на карті Європи, створила потенційні можливості для майбутніх творчих дій у векторі здобуття політичної незалежності.

Перше, що потрібно було зробити, – це відокремитись від прищеплених поглядів російської та польської інтелектуальних еліт на минуле та сьогодення українського народу. Іншим важливим завданням є створення власної парадигми, яка відповідала б основним традиціям, тенденціям розвитку національного життя та набула належного рівня у світовій інтелектуальній думці. Українські прогресивні погляди початку XIX століття, вивчення яких дасть змогу зрозуміти тенденції наступних десятиліть, зазнали значного впливу європейського романтизму, особливо тих, що його представники зосереджувались на понятті «народ-нація» та виступав проти національного гніту. В Україні ці філософські принципи продовжували формуватися крізь призму популістських ідей і проявлялись у підвищеному інтересі до національної ідентичності, національної історії та утвердження вільної особистості.

Вплив Михайла Грушевського на розвиток української етнології полягав, серед іншого, у тому, що в його учнів, колег, а подекуди й опонентів

сформувалося усвідомлення необхідності застосування новітніх наукових методів у галузі досліджень традиційної культури українців та інших народів. І якщо в етнологічних дослідженнях українських учених другої половини XIX – початку XX ст. знайомство з досягненнями світової етнології, а тим більше застосування цих досягнень на українському матеріалі, носило здебільшого епізодичний характер, то у 1920-ті рр. воно стає системним та фактично обов'язковим. Більше того, в українській етнології цього періоду розгортається методологічний пошук, що інколи мав форму дискусії. Українські дослідники не намагалися сліпо скопіювати підходи західних учених, але прагнули до поєднання різних методик та збагачення їх власними спостереженнями й висновками.

Вагому роль у даному процесі відіграло створення наукової інфраструктури у вигляді спеціалізованих дослідницьких установ та періодичних видань, які, попри відсутність належного фінансування з боку держави, створили можливості для стрімкого зростання наукового рівня української етнології. Вище в загальних рисах було висвітлено процес розбудови осередків української етнології, центром якої у 20-ті рр. XX ст. став Київ. У системи ВУАН була створена ціла низка наукових установ етнологічного спрямування: Етнографічна комісія (1921-1933, керівник – Андрій Лобода), Кабінет етнології та антропології ім. Хв. Вовка (1922-1933), Кабінет музичної етнографії (1922-1933), Комісія з вивчення звичаєвого права України, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті та фольклорі народу при Науково-дослідній кафедрі історії України Історичної секції Історико-філологічного відділу ВУАН тощо (керівник – Михайло Грушевський). Становлення та діяльність цих наукових інституцій докладно розкрито у працях В. Борисенко¹ та М. Парахіної², що дозволяє нам у

¹ Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. С. 94.

² Парахіна М. Б. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-х – на початку 30-х років XX ст. *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 32-41.; її ж. Роль видавничої і науково-

цій главі зосередити увагу на формах міжнародної співпраці українських етнологів та їх ставленні до різних наукових шкіл та напрямків світової науки.

Провідною формою міжнародної співпраці українських учених з їхніми зарубіжними колегами мали стати насамперед наукові відрядження співробітників науково-освітніх установ України з метою стажування у закордонних наукових осередках або участі у міжнародних наукових конференціях та публікація результатів їхніх досліджень у зарубіжних виданнях. Перше закордонне відрядження здійснила у 1927 р. К. Грушевська, яка не лише ознайомила українських науковців із новітніми досягненнями європейської науки в таких осередках, як Париж, Берлін, Відень, але й підштовхнула західноєвропейських вчених до зацікавлення науковими планами та досягненнями українських науковців³. Як зазначає В. Борисенко, на прохання Лондонського антропологічного Інституту К. Грушевська підготувала для порівняльного аналізу «Програму збирання матеріалів до українського народного сонника»⁴.

Незважаючи на те, що закордонне відрядження К. Грушевської було здійснене власним коштом дослідниці, у подальшому радянська влада усіяло перешкоджала відвідуванню українськими ученими європейських країн, побоюючись їхньої можливої втечі закордон. Відомо, що більш-менш регулярний і дієвий зв'язок історичних установ ВУАН було встановлено лише з галицькими ученими, зокрема з учнями і соратниками М.С. Грушевського (В. Гнатюком, І. Крип'якевичем, М. Кордубою, І. Свенцицьким, М. Возняком, Ф. Колессою, К. Студинським та іншими членами НТШ у Львові). Зв'язки з науковими осередками Франції, Німеччини та окремими зарубіжними

інформаційної діяльності Всеукраїнської Академії наук у розвитку етнології в 20-30 роки ХХ ст. /М. Б. Парахіна. *Бібліотечний вісник*. 2002. № 5. С. 40-49.

³ Малик Я. Наукова діяльність Михайла Грушевського у 1928 році. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея* / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. Львів, 2011. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки*. Вип. 10 С. 327.

⁴ Борисенко В. З історії української етнології. *Українська етнологія : Навчальний посібник* / За ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2007. С. 88.

науковцями мали епізодичний характер⁵. Однак такі зв'язки все ж таки існували й приносили позитивні плоди для української науки. Так, зокрема, С. Музиченко встановив, що Етнографічна комісія ВУАН підтримувала контакти та здійснювала обмін науковою літературою з Віденським народознавчим товариством (Австрія), Інститутом для вивчення Східної Європи (Італія), Берлінським товариством антропології, етнології та праісторії, Лейпцігським народознавчим Інститутом (Німеччина), Інститутом для вивчення слов'янства (Франція), Португальським товариством антропології та етнографії, Фінно-угорським науковим товариством (Фінляндія), Норвезьким народознавчим інститутом, Етнографічною комісією Польської академії наук та багатьма іншими. Зарубіжні дослідники цікавилися працями українських народознавців й неодноразово зверталися з проханням подавати у виданнях Комісії широке резюме німецькою або англійською мовами⁶.

Період 1920-х рр. позначився виходом української етнології на якісно новий рівень інституціалізації. Зокрема, в цей період почали виходити численні етнологічні періодичні видання: «Етнографічний вісник», «Бюлетень Етнографічної комісії», «Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство», «Побут» тощо. З них найбільшу цінність мають журнали «Етнографічний вісник», який виходив за редакцією А. Лободи та В. Петрова, а також «Первісне громадянство», редактором якого була К. Грушевська. Відмінність цих видань полягала у тому, що на їхніх сторінках друкувалися аналітичні опрацювання фольклорно-етнографічного матеріалу, методологічні роботи, рецензії на європейські та американські етнологічні дослідження, оригінальні праці західних науковців тощо. «Етнографічний вісник» та «Первісне громадянство» в умовах недостатнього фінансування наукової галузі загалом й видавничої справи

⁵ Сохань П.С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М. Грушевський і АCADEMIA. Ідея, змагання, діяльність. Київ : Інститут української археографії АН України, 1993. 161 с.

⁶ Музиченко С. Етнографічна Комісія ВУАН (1921-1933). Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. С. 74.

зокрема, стали головною платформою для публікації досліджень українських етнологів.

У розробці теоретико-методологічних проблем етнології особлива роль належала часопису «Первісне громадянство», який згідно задуму М. Грушевського мав відігравати роль своєрідної лабораторії для апробації новітніх дослідницьких методик етнологічних досліджень. Як зазначає І. Матяш, «часопис «Первісне громадянство» одразу привернув увагу науковців в Україні та за її межами. Його читали у Києві і Львові, Полтаві і Харкові, Чернігові і Миколаєві, Москві і Ленінграді, його чекали у Берліні і Парижі, Варшаві і Кракові, Мадриді і Римі, Софії і Загребі. М. Азадовський справедливо назвав його першим «товстим» етнографічним журналом»⁷.

Редакція намагалася залучити до співпраці з «Первісним громадянством» європейських учених. Так, у 1929 р. у випуску, присвяченому десятирічному ювілею ВУАН була надрукована стаття відомого французького антрополога та палеоетнолога Поля Ріве. Стаття була присвячена походженню людини й викопним решткам первісних людей ранньої кам'яної доби, які були відомі на той час у світі. П. Ріве розкривав один з важливих аспектів теорії еволюції людини, доводячи, що первісна людина й мавпа розвивалися незалежно і «їх трудно назвати навіть справжніми родичами»⁸.

Виключну важливість для розвитку науки мала публікація рецензій на закордонні етнологічні видання. В умовах штучного обмеження радянською владою міжнародних контактів, для українських етнологів такі рецензії часто були єдиною можливістю ознайомитися з результатами західних наукових досліджень. Лише на сторінках «Етнографічного вісника» та «Первісного громадянства» було опубліковано десятки рецензій на американські, англійські,

⁷ Матяш І. Б. «Первісне громадянство» - перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України: Археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 215.

⁸ Ріве П. З початків людства. Люди з розкопів. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 12.

французькі, німецькі, польські, чеські, сербські наукові видання. Серед них були як побіжні огляди зарубіжних наукових публікацій⁹, рецензії на вузькоспеціалізовані праці, що стосувалися окремих проблем етнології, так і відгуки на узагальнюючі роботи, які суттєво впливали на розвиток етнологічної науки в усьому світі.

Зокрема, у 1927 р. на сторінках «Етнографічного вісника» була опублікована рецензія З. Чернякова на фундаментальну монографію засновника американської школи історичної етнології Ф. Боаса «Розум первісної людини». Автор дає високу оцінку цій роботі, зазначаючи, що вона є «цінним і поки єдиним узагальненням сучасних поглядів на культуру та расу»¹⁰. К. Грушевська виступила рецензентом важливої статті Л. Леві-Брюля, представника французької соціологічної школи, присвяченої системі рахування чисел у південноафриканського етносу бергдама¹¹, а також низки інших праць західноєвропейських дослідників. Блискучий аналіз здобутків німецької етнології здійснив Є. Кагаров¹². Цілу низку важливих рецензій на дослідження з історії релігії та вірувань народів світу надрукував К. Штепа¹³. Відгук, який дослідник склав на працю Р. Шейдера фактично переросла у повноцінну статтю, у якій К. Штепа застосував методологічні здобутки німецького ученого на українському етнографічному матеріалі. Завдяки цьому йому вдалося виявити в релігійному світогляді українського народу численні елементи, які характерні

⁹ Див. напр. : Степович А. Новини сербської етнографічної літератури *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 215-217.

¹⁰ Черняков З. Франц Боа. Ум первобытного человека. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 4. С. 186-187.

¹¹ Грушевська К. L. Levi-Bruhl. La numération chez les Bergama. *Первісне громадянство*. 1929. Вип. 2. С, 124-125.

¹² Кагаров Є. Jahrbücher für kultur und Geschichte der Slaven. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 3. С. 169.; Його ж. [John Meier]. Deutsche Volkskunde. 1926. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 234-235; Його ж. А. Е. Hoffmann-Kreyer Volks. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 131.

¹³ Штепа К. Проф. Йор. Иванов. Богомилские книги. 1925. *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 202-205.; Його ж. Karl Beth. Religion and Magic. 1927. Там само, 1928. Вип. 2-3. С. 172-179; Halliday W. R. The pagan background of early Christianity. 1925. Там само. С. 179-180.

для іранського та ірансько-елліністичного синкретизму, а саме дуалізм і протиставлення двох начал (Бог та Сатанаїл), а також надзвичайний інтерес до проблем космогонії та есхатології¹⁴.

Етнологічні видання намагалися інформувати представників української наукової громадськості, які фактично були позбавлені можливості відвідувати європейські наукові конференції, про найважливіші події міжнародного наукового життя. Так, наприклад, у «Первісному громадянстві» було опубліковано докладний звіт про хід Міжнародного конгресу з вивчення народного мистецтва, який відбувся у Празі восени 1928 року. Звіт було підготовлено західноукраїнським мистецтвознавцем Іваном Бриком, який зробив особливий акцент на участі у з'їзді представників української науки в особі членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові та науковців з представників еміграції. «Українські учасники явилися на конгрес із дуже малим, а властиво ніяким, показовим матеріалом. Сталося воно із-за браку фондів» – із жalem констатував І. Брик¹⁵. У свою чергу, інший західноукраїнський дослідник Філарет Колесса підготував для «Первісного громадянства» звіт про роботу літературно-історичної секції Першого з'їзду слов'янських філологів, який відбувся у Празі у 1929 році¹⁶.

Нарис історії дослідження музичної етнографії у країнах Західної Європи залишив видатний український етномузикознавець К. Квітка. Дослідник окреслив найбільш цінні дослідження народної музики американських, британських, французьких авторів з кінця XIX ст., подав високу оцінку діяльності німецького Міжнародного музичного товариства, проаналізував

¹⁴ Штепа К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland»Leipzig, 1922). *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 126.

¹⁵ Брик І. Міжнародний з'їзд в справі народного мистецтва в Празі. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 163-168.

¹⁶ Колесса Ф. Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі. *Праці літературно-історичної секції. Первісне громадянство*, 1929. Вип. 3. С. 140-152.

цінність матеріалів архівів фонограм у Берліні, Відні та Гамбурзі. Підсумовуючи, дослідник наголосив на здобутках німецької етномузикології, яку він вважав найбільш розвинутою у Європі¹⁷.

Одним із результатів знайомства українських учених із сучасними здобутками західноєвропейської етнології стала дискусія стосовно предмету, методів і завдань етнології, що розгорнулася на сторінках спеціалізованих видань ВУАН. Дискусія стосувалася наступного кола питань: 1) предмет етнологічної науки та її місце у колі споріднених наукових дисциплін; 2) причини виникнення спільних етнографічних фактів у різних народів світу (фактори та закономірності внутрішнього розвитку окремих суспільств або контакти між цими суспільствами та зовнішні запозичення); 3) спільне та відмінне у психіці сучасної та примітивної людини. Усі ці проблеми були найбільш актуальними на той час не тільки для української, але й для усєї світової етнології. Сам факт їх обговорення свідчив про намагання вітчизняних дослідників зробити свій внесок у просування світової етнологічної думки та якісно відрізняв українську етнологію 20-х рр. XX ст. на тлі інших периферійних наукових центрів СРСР, де подібні питання фактично не піднімалися¹⁸.

Очевидно, першим методологічні питання етнології підняв у своїх працях М.С. Грушевський. Також важливу роль у цьому відношенні відіграла праця академіка Андрія Лободи щодо стану й перспектив розвитку української етнографії, опублікована у 1925 р. Дослідник наголосив, що українським етнографам через різні політичні обставини «доводилося бути самоуками, працювати здебільшого з власної ініціативи, виходячи з власних, особистих мотивів або обставин життя, а не з потреб самої етнографії»¹⁹. А. Лобода відзначає брак узагальнюючих, теоретичних праць, які б «з'ясовували, що таке

¹⁷ Квітка К. Музична етнографія на Заході. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 76.

¹⁸ Шлюбський О. Білоруська етнографія останнього десятиліття (1919-1928) *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 95.

¹⁹ Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 11.

етнографія, які її завдання, межі, обсяг і зміст, загальний розвиток у світовому масштабі. Тимчасом це річ аж надто потрібна, тим більш, що за кордоном багато вчених уже не визнають етнографії за окрему наукову дисципліну в її давньому, традиційному розумінні, і на місці її ставлять етнологію, народознавство тощо». Складно, на думку А. Лободи, визначити місце етнології серед споріднених дисциплін – археології (полеоетнології), антропології, соціології, фольклору. «Коли не можна тепер дати самостійної методології всіх таких питань, треба подбати хоча б про переклад відповідних чужомовних праць» – підсумовував дослідник. У своїй статті А. Лобода запропонував цілу низку заходів, спрямованих на покращення становища етнографії в Україні. Зокрема, він наголошував на необхідності розвитку Спілки краєзнавців, розробляти систематичні критико-бібліографічні огляди, які підсумовували б накопичені попередніми дослідниками здобутки, а також проведення етнографічних з'їздів на зразок археологічних з'їздів, які свого часу проводилися в Російській імперії. «Етнографія в широкому її розумінні охопить на цих з'їздах усі головні галузі й питання нашого народознавства і буде сила ще живіша як археологія»².

Визначну теоретичну цінність мають праці Євгена Кагарова, спрямовані на з'ясування місця етнології в системі інших суспільних та природничих наук. З повним правом Євгена Кагарова можна вважати українським етнологом. Уродженець Тифлісу (Тбілісі) Є. Кагаров закінчив Новоросійський університет в Одесі й упродовж багатьох років (1912-1925) викладав у Харківському університеті. Згодом Є. Кагаров переїхав до Ленінграду, однак продовжував друкувати свої найбільш вагомні наукові здобутки українською мовою на сторінках «Етнографічного вісника» ВУАН до початку 1930-х рр. Перу Є. Кагарова належить низка релігієзнавчих досліджень, ґрунтовні статті з теорії та історії етнології, які є найбільш цінними для нашого дослідження. У цих працях Є. Кагаров показав себе дослідником європейського рівня, який прекрасно орієнтувався в останніх тенденціях розвитку етнології. Важливо відмітити той факт, що Є. Кагаров був одним із останніх українських етнологів 1920-х рр., які ще встигли безпосередньо ознайомитися зі здобутками західноєвропейської

науки. У 1909 р. Є. Кагаров відбув у 2,5-річне наукове відрядження до Європи, про яке він згадував у автобіографії: «В Німеччині більшу частину часу провів у Берліні, де слухав лекції і працював у семінаріях Вілламовіца, Меллендорфа (з античної літератури), Ед. Мейера (зі стародавньої історії), Ермана (з єгиптології), Губарта Шмідта (з археології), а також займався в Музеї народознавства, в Галле відвідував лекції проф. Віссови, Роберте, Керне, в Лейпцігу – Студнички, Бете, Бругмана та інших. В Римі працював над питанням історії і топографії Вічного Міста, а у Греції упродовж 8 місяців вивчав місця розкопок, відвідавши з цією метою й острів Крит, і займався в Німецькому, Французькому, Англійському й Італійському археологічних інститутах»²⁰. Свій європейський науковий досвід Є. Кагаров успішно використовував після повернення в Україну.

У 1926 р. на сторінках «Етнографічного вісника» була опублікована монографічна праця Є. Кагарова «Нарис історії етнографії»²¹, яка пізніше була перевидана окремою книгою. Цінність даної роботи полягає насамперед у тому, що вона становила перший в Україні підручник з історії зарубіжної етнології, у якому розвиток етнологічної науки був поданий як цілісна система знань, що розвивалася з найдавніших часів. Нарис було складено на основі виключно іншомовних джерел.

Дослідник подав власну періодизацію розвитку етнології та авторську класифікацію етнологічних шкіл, виокремив вплив на розвиток етнології споріднених наукових дисциплін. Свій огляд Є. Кагаров розпочинає з етнографічних описів грецьких та римських письменників (Гекатея Мілетського, Геродота, Аристотеля, Страбона, Цезаря, Плінія Старшого, Тацита, Павсанія тощо), у яких дослідник намагається простежити перші принципи збору етнографічного матеріалу та його наукового дослідження. Є. Кагаров відзначає заслуги античних авторів у накопиченні знань з соматичної

²⁰ Цит. за: Шевчук Т., Новійчук В. Євген Кагаров і українська фольклористика 1920-х років. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 42.

²¹ Кагаров Є. Нарис історії етнографії. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 3. С. 7-46.

антропології, різних елементів матеріальної культури, форм ведення господарства, соціальні відносини у різних народів світу. Серед середньовічних авторів Є. Кагаров виділяє Йордана, Григорія Турського, Павла Діакона, Тітмара, Адама Бременського, Саксона Граматика та ін. Етнографічні знання тогочасних європейців збагачувалися завдяки походам вікінгів, війнам Візантії на Сході, паломництву до Святих місць. Традицію етнографічного опису в Європі продовжували автори, які жили в епоху Великих географічних відкриттів, а також мандрівники XVIII-XIX ст., включно з Дж. Куком, Лінінгстоном та Стенлі.

Власне науковий етап розвитку етнології розпочинається, на думку Є. Кагарова, з XVIII ст. З'явилася орієнталістична школа, представники якої (Г.Й. Фос, С. Бошар) намагалися вивести європейську міфологію з країн Сходу, а також конкуруюча з нею романтична течія (Ф. Лафіто, Ж.-Ж. Руссо, Й.Р. Форстер). Є. Кагаров виділяє культурно-історичну течію (Монтеск'є, Вольтер, Кондорсе, Бокль, Клем), «яка намагалася зробити етнографію основою філософії історії, включивши первісні народи в круг єдиної людськості, що розвивається за загальними законами». Всеосяжну концепцію культурного розвитку людства пропонував філософський напрямок на чолі з Гердером і Шіллером. Представники географічного напрямку (К. Ріттер, Ф. Кап, Е. Реклю) намагалися простежити взаємодію між людиною та навколишнім середовищем. Є. Кагаров виділяє також антропологічний напрямок, який в етнології бере початок від природознавчих праць Карла Ліннея.

Разом з тим Є. Кагаров розглядає археологічний та лінгвістичний «ухили» в етнографії. При чому, якщо до першого він відносить власне археологічні дослідження, то до другого насамперед праці представників міфологічної школи. Детально дослідник зупиняється на соціологічному напрямку в етнології, який, у свою чергу, був представлений суспільствознавчими дослідженнями О. Конта та Г. Спенсера, «дарвіністичною» школою, представники якої (А. Шляйхер, К. Ройє) пов'язували розвиток людства з природним відбором, а також колективно-психологічною школою (Г. Штайнталь, М. Лацарус, А. Фульє та ін.). До

соціологічного напрямку Є. Кагаров відносив також «теорію економічного матеріалізму» Ф. Енгельса й К. Каутського. Психоаналіз З. Фрейда дослідник виділяє окремо й не аналізує.

Характерно, що Є. Кагаров усі згадані вище напрямки та ухили вважав продуктом споріднених наукових дисциплін – географії, антропології, археології, мовознавства, соціології. Власне «наукова етнографія» для Є. Кагарова розпочиналася з британських учених Моргана, Мак-Леннана, Тайлора, Лебокка та німецьких учених Вайца, Бастіана, Бахофена. Є. Кагаров акцентує увагу на появі у середині XIX ст. профільних етнологічних установ – французького Товариства етнології (1839), англійського Етнологічного товариства (1842), німецького Товариства антропології, етнології й археології (1870), американського Смітсонівського інституту (1848). Вважаючи А. Бастіана засновником німецької етнографії та представником еволюційної школи, Є. Кагаров підкреслює також значення Ф. Ратцеля, якого він вважає засновником «культурно-історичної школи» або «школи культурних циклів».

Становищу сучасної етнографії у світі загалом й в Україні зокрема, Є. Кагаров планував присвятити окрему статтю²², однак цим намірам, на превеликий жаль, не судилося здійснитися. Водночас, «Нарис історії етнографії» став фундаментом, на якому була побудована головна теоретична робота Є. Кагарова під назвою «Завдання та методи етнографії» (1928). Вона розпочинається із детального аналізу поглядів західноєвропейських дослідників на етнографію та етнологію як наукові дисципліни. Є. Кагаров виділяє два протилежні табори – «унітаристів» (Е. Тайлор, Д. Г. Брінтон, П. Брока, Т. Вайц, П. Топінар), які «звужують значення до підлеглої ролі одної з частин антропології» та «сепаратистів» (А. Бастіан, Ф. Ратцель, Й. Денікер, О. Штоль, Ф. Фінці та ін.), які обстоюють право етнографії бути самостійною науковою дисципліною. Сам Є. Кагаров приєднується до думки останніх, вважаючи етнографію за «самостійну і цілокупну науку, що має свою царину вивчення та

²² Там само. С. 45.

особливі дослідчі методи»²³. Етнографія, на думку дослідника, є наукою емпіричною та індуктивною, однак, на протипагу деяким зарубіжним дослідникам, Є. Кагаров не був схильний вважати етнографію природничою наукою. На основі докладного історіографічного аналізу зарубіжної та радянської літератури, Є. Кагаров доходить висновку, що терміни «етнографія» та «етнологія» уживаються довільно «і якоїсь системи або постійності, закономірності ми тут не знаходимо»²⁴. Є. Кагарову більшою мірою імпонував термін «етнографія», який він і уживає у подальшому.

Перше ніж визначити предметну область етнографії Є. Кагаров подає детальний огляд визначень терміну «етнографія» у працях П. Ейренрейха, Л. де Росні, О. Штоля, Е. Шмідта, А. Кіна, В. Вундта, Ф. Краузе, А. Штрека, К. Вайнхольда, А. Фульє, П. Россі, Х. Наумана та багатьох інших дослідників. У власному визначенні етнографії Є. Кагаров спирався на розробки представника французької школи Люс'єна Леві-Брюля та маловідомого нині лейпцигського германіста Ойгена Могка. Виходячи з того, що усі «людські громади та групи об'єднує, не зважаючи на глибоку відміну в матеріальній та розумовій культурі їх, одна спільна ознака – панування в свідомості їх безумовних рефлексів та рефлексів умовних (нижчих) ступенів», Є. Кагаров слідом за згаданими дослідниками, розглядає етнографію «як науку про морфологію та динаміку культури людських громад, що їх характеризує перевага рефлекторно-асоціативних процесів думання, ірадіації та генералізації»²⁵.

Відповідно й головні завдання етнографії Є. Кагаров визначає як вивчення просторового поширення культур та їхньої взаємодії, а також їх аналіз у поздовжньому розрізі, «себто в їх часовій послідовності та розвитку, почавши з найдавніших стадій та закінчуючи рудиментами їх». Дослідник вводить термін «етнографічна формація» під якою він розуміє людську громаду, яка,

²³ Кагаров Є. Завдання та методи етнографії. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 10.

²⁴ Там само. С. 13.

²⁵ Там само. С. 21-22.

приспосовуюючись до оточуючого середовища, утворює «особливі типові органічні єдності, де фізичний *habitus*, психологічна структура та матеріальні, соціальні й розумові елементи культури становлять одне ціле». Це

– групи народів, які утворюють цикли культури, а всередині культурних народів – «соціальні угруповання, що мають характерну культурно- психологічну фізіономію». Кінцева мета етнографії, на думку Є. Кагарова, полягає у вивченні морфології й динаміки первісної культури людства²⁶. Свою роботу Є. Кагаров завершує розв'язанням питання відношення етнографії до інших гуманітарних наук, насамперед антропології та географії, а також подає нарис методів етнографічних досліджень, побудований з урахуванням усіх найновіших здобутків європейської науки.

Стаття Є. Кагарова викликала певний резонанс в українських наукових колах. У 1928 році Кость Копержинський опублікував відгук на статті Є. Кагарова та П. Ріве, а також книжки польських народознавців Яна Бистрона та Яна Чекановського. У своєму визначенні поняття етнології К. Копержинський, на противагу Є. Кагарову, приєднався до дослідників-унітаристів. Етнологія, на думку українського ученого, становить всеохоплюючу «науку про людину в цілому (з кінцевою настановою на первісну культуру)», до складу якої входять соматична (фізична) антропология, етнографія, як галузь, що вивчає духовну та матеріальну культури, а також фольклористика²⁷.

У тому ж номері «Первісного громадянства» була опублікована стаття Катерини Грушевської, яка полемізувала з німецьким дослідником Віктором Герамбом, автором дослідження на тему предмету й методів етнології. На думку дослідниці, «життя людськості у всіх його виявах, представляє два ріжні аспекти залежно від становища глядача. Коли ми дивимось на нього з становища реальних об'єктивних результатів, то бачимо те, що в широкому розумінні

²⁶ Там само. С. 22.

²⁷ Копержинський К. До питань систематики і термінології в народознавстві. Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропология, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 108-109.

називається історією культури – історією мистецтва, релігії, словесності, знання, права. Коли ж ми поставимося до цього процесу з становища суспільств, що витворюють сі явища, інституції і ідеології, в силу певних взаємин і вчинків, в яких виявляється життя цих суспільств, то станемо на позицію соціології ... Етнологія чи загальне народознавство, досліджуючи різні народи землі як певні цілості, та виясняючи їх взаємини як одностайний процес, мусить об'єднувати в своїй роботі обидва аспекти цього процесу, соціальний і культурно-історичний»²⁸. Дослідниця, таким чином, фактично приєдналася до думки «унітаристів», розуміючи етнологію як загальну науку про людину.

Актуальному стану етнології у західноєвропейських країнах була присвячена також стаття Катерини Грушевської, написана по слідах її закордонного відрядження. Дослідниця наголошувала на існуванні в сучасній західній науці двох конкуруючих напрямків, або «теоретичних позицій». Перша й старша з продовжує еволюційні традиції Руссо, Кондорсе й Сен-Сімона. Друга, молодша, є антиеволюційною. Вона представлена переважно американськими та німецькими дослідниками. К. Грушевська без вагань приєднувалася до першого напрямку, називаючи антиеволюціонізм реакційним²⁹.

Еволюційну традицію європейської науки успадкувала, на думку К. Грушевської, французька соціологічна школа, яка об'єднала талановитих і продуктивних дослідників на чолі з Е. Дюркгеймом. За визначенням української дослідниці, французька соціологічна школа це «робоча громада, що обробляла різні ділянки суспільного життя народів в його окремих проблемах і складала поволі цілу систему знання, об'єднану методою і певною робочою дисципліною»³⁰. Попри розбіжності з класичним еволюціонізмом, французька

²⁸ Грушевська К. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством. З приводу статті Viktoria von Geramb'a, Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 114.

²⁹ Грушевська К. Два центри етнологічної науки (З подорожніх вражень). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 82.

³⁰ Там само. С. 83.

соціологічна школа запозичила його головний світоглядний принцип: невпинний розвиток суспільства, як колективу, від простих форм до складних. Не приховуючи своєї симпатії до французької соціологічної школи, К. Грушевська називає її друкований орган, журнал *L'Année Sociologique* «критичною соціологічною енциклопедією, незвичайно імпазантною своєю ідейною єдністю й багатством фактичного знання та наукової мислі».

Водночас, К. Грушевська констатує наявність критики еволюціоністського напрямку взагалі та французької соціологічної школи зокрема з боку культурно-історичної школи Вільгельма Шмідта та Арнольда Янсена. Дана школа продовжувала популярний в німецькій науковій традиції напрямок дифузійнізму, а обидва її лідери належали до католицької церкви й у своїй критиці еволюціонізму керувалися не тільки науковими, але й релігійними мотивами. Культурно-історична школа акцентувала увагу на зовнішніх запозиченнях висувала на перший план теорію культурних кіл, яку докладно й критично аналізує у своїй публікації Катерина Грушевська. На думку української дослідниці, обидва методологічні підходи мають свої переваги і якщо «за французькою соціологічною школою лишається щільний контакт з поступом усєї наукової думки і гостре об'єктивне сприймання соціального процесу, вільне від моралізуючих оцінок, що раз-у-раз пробивається у культурно-історичних дослідників, то школа Шмідта переважає своїм практичним знанням примітивного побуту, польовим дослідом»³¹. Останнє, а також велика увага до зовнішніх запозичень та контактів як чинників удосконалення культури, є, на думку К. Грушевської позитивними рисами культурно-історичної школи. «Обидва великі центри своєю різнородною діяльністю, що невпинно збагачує науку, раз-у-раз можуть стати прикладами і порадиниками для різних молодших adeptів етнології – візрями чи організаційної роботи чи практичного збирацтва чи погодження теоретичних проблем з полевою роботою» – робить висновок дослідниця³².

³¹ Там само. С. 89-90.

³² Там само. С. 96.

У своїх наукових роботах К. Грушевська виступає послідовним прихильником еволюціонізму, а також теоретико-методологічних концепцій французької соціологічної школи. Слід зазначити, що більшість українських етнологів, які працювали у 20-ті рр. ХХ ст. стояли на тих саме світоглядних позиціях. Французька соціологічна школа на той час була добре відомою у Європі й вважалася найбільш прогресивною та сучасною. До того ж, ідеї Е. Дюркгейма та його послідовників, які проголошували перевагу колективного над індивідуальним у первісному суспільстві, користувалися широкою підтримкою у колах європейських соціалістів й у вигляді еволюційної теорії вони мали спільну теоретичну базу з марксизмом. Останній факт безумовно сприяв поширенню ідей французької соціологічної школи у середовищі дослідників 1920-х рр.

Серед усього розмаїття теоретичних розробок французьких соціологів особливо помітним є вплив теорії первісного мислення Люс'єна Леві-Брюля. Проголошуючи мислення примітивної людини «прелогічним» й таким, що не визнає звичайного для сучасного європейця причинно-наслідкового зв'язку, теорія первісного мислення давала можливість розтлумачити з наукової точки зору численні вірування та забобони й представити їх не як плід примітивної фантазії дикунів, але як цілісну світоглядну систему.

Аналізу теорії первісного мислення Л. Леві-Брюля була привячена ціла низка публікацій на сторінках українських етнологічних видань. Однією з них стала стаття К. Грушевської, присвячена дискусії у західноєвропейському науковому середовищі навколо праці французького дослідника про душу у примітивному суспільстві. К. Грушевська виділяє основні тези книги Л. Леві-Брюля: «Примітивні не протиставляють людину решті природи. Не протиставляють одиницю групі. Не бачать людину як виразно означене ціле. ... В первіснім світогляді ... індивідуальне буття починається не в хвилину

народження, а значно пізніше і кінчається не зі смертю, а раніше або пізніше»³³. Дослідниця докладно розглядає ці тези й підтримує їх, але уважно аналізує й критику положень Л. Леві-Брюля з боку Поля Ріве, Франца Боаса та інших дослідників. Найціннішим здобутком праці французького науковця К. Грушевська вважає «констатування впливу соціальних факторів на індивіда, його залежності від суспільної структури»³⁴.

Інший відомий український етнолог, Федір Савченко, також в цілому поділяв погляди Л. Леві-Брюля на первісне мислення, однак застерігав від їх спрощеного розуміння. У своїй публікації, присвяченій пережиткам первісного світогляду у свідомості сучасних європейських народів, Ф. Савченко закликав відділяти й не змішувати елементи власне прелогічного мислення, які з тих чи інших причин збереглися у психіці сучасного населення, з традицією релігійного містицизму, яка століттями формувалася у Європі³⁵.

Однак не всі українські етологи одностайно сприйняли концепцію первісного мислення, запропоновану французькою соціологічною школою. Недоліки останньої, такі як повне відкидання формальної логіки у первісної людини, відсутність чіткої межі між власне первісним мисленням та сучасними забобонами, змушували науковців шукати альтернативні шляхи пояснення етнопсихологічних явищ. Показовою у цьому відношенні є методологічна стаття в «Етнографічному віснику» відомого українського літературознавця Бориса Навроцького³⁶. Робота була присвячена концепції міфічного мислення німецького філософа й культуролога Ернеста Кассієра, представника Марбурзької школи неокантіанства. Різні прояви людської культури, такі як

³³ Грушевська К. Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля: *L'âme primitive. Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929-1930. Вип. 3. Кн. 8. С. 101.

³⁴ Там само. С. 112.

³⁵ Савченко Ф. З сучасних пережитків. Маршал Фош і «прелогічне мислення». *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 128-137.

³⁶ Боронь О. Борис Навроцький в історії шевченкознавства. *Шевченків світ*. 2009. №2. С. 138-147.

мова, міфологія, релігія, мистецтво Е. Кассіер розглядав як «символічні форми», які допомагають людині пізнавати себе й оточуючий світ. Коментуючи ці ідеї німецького філософа, Б. Навроцький зазначає, що мислення сучасної людини «не абсолютно аналітичне, формальне, символічне, навпаки, воно, генетично походячи од образowego мислення, не може цілком одійти од нього. Ці риси формальности й аналітичности європейського мислення є безумовно наслідки процесу схематизації даних образowego мислення ... Образ, що лежить в основі мітичного мислення, зовсім не принципово одрізняється од розуміння, поняття нашої науки. Структура їх майже та сама, різниця полягає лише в тій точній виразності, з якою в наукових розуміннях виявляються ознаки явищ ... З іншого боку не слід забувати, що наше європейське мислення не тільки перевищує де в чому мітичне мислення, але де в чому й уступає йому, наприклад в наочності, синтетичності і т. д.»³⁷.

Вище було зазначено, що основним світоглядним принципом, на якому стояли українські етнологи 20-х рр. ХХ ст. був еволюціонізм. Його критика з боку представників культурно-історичної школи та інших дифузійністських течій в українському науковому середовищі в цілому підтримки не знаходила. Лише у такій галузі етнології як вивчення народного мистецтва питанню зовнішніх запозичень у культурі надавалося велике значення. Докладно на цю тему розмірковував у своїй публікації на сторінках «Етнографічного вісника» Борис Крижанівський, маловідомий нині український етнограф, який наприкінці 20-х рр. був завідувачем відділу етнографії Російського державного музею. Відмінності у культурі та прикладному народному мистецтві дослідник був схильний пояснювати як наслідок відмінних психічних рис, притаманних різним народам. Так, говорячи про кольори народного одягу, Б. Крижанівський зазначав, що великоруси надають перевагу яскравим кольорам, тоді як

³⁷ Навроцький Б. О. Проблема «мітичного мислення». *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 5. Ч. 3. С. 142.

«українці призвичаєні до спокійної та лагідної фарби»³⁸. У народному мистецтві Б. Крижанівський виділяв певну сталу основу й рухливу «надбудову», яка змінюється під впливом зовнішніх запозичень: «І тут зміни залежать од зовнішніх впливів, од вражіння, яке справили подібні речі, що їх бачили в сусідніх народів або в місті. А причиною сталости основного є спільність походження даної речі з властивим їй вишиванням: наприклад, хустка здобула на Україні поширення з тими характерними для неї мережками, які ми й тепер на ній бачимо».

Більшість аналогій, за Б. Крижанівським, можна легко пояснити тим, що народи упродовж століть проживають на одному географічному обширі й тісно контактують. Такими, наприклад, є спільні риси народної архітектури українців Карпат та словаків. Однак аналогії «набувають далеко більшого інтересу й значення, коли їх знаходять у дальніх країнах, у племен, з якими даного часу зв'язку нема». Дослідник ілюструє цю тезу порівнянням гуцульських церков з церквами Закавказзя й полтавських «зірчастих» килимів з середньоазійськими. Б. Крижанівський пропонує механізм появи подібних аналогій: «Явища мистецтва легко сприймаються й поширюються; за їхнє джерело можуть бути поодинокі пам'ятки або речі, що вживалися в побуті якої-небудь одної верстви населення. За приклад можуть правити килими з квітковим малюнком, що заховують перську традицію в його композиції й розробці. Ідучи од вищих класів, вони до певної міри поширилися серед народної маси... Так само треба брати й індивідуальний почин в народному мистецтві»³⁹.

Українські етнологи 20-х рр. ХХ ст. придивлялися й до інших методологічних течій та напрямків, які з'являлися на той час у західноєвропейському науковому світі. Зокрема, значної популярності на Заході набув психоаналітичний напрямок, представники якого намагалися пояснити соціальні та культурні явища за допомогою концепції свідомого та підсвідомого

³⁸ Крижановський Б. Т. Вивчення народного мистецтва в етнологічних дослідях. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 5. Ч. III. С. 121.

³⁹ Там само. С. 124.

шарів людської психіки. а також розв'язати проблему причин розвитку суспільства застосовуючи теорію сексуальності, сформульовану З. Фрейдом.

В Україні на цю тему писав на сторінках «Етнографічного вісника» лікар психіатричної клініки Одеського університету Я. Коган. Його стаття становила спробу пояснити онтогенез (становлення особистості) та філогенез (становлення суспільства) через стадії формування людського лібідо, обґрунтовані З. Фрейдом. Я. Коган запропонував оригінальні тлумачення багатьох етнографічних явищ, наприклад, зіставляючи фольклорний образ «матері-землі» з відомим у психіатрії едиповим комплексом, тобто сексуальним потягом людини до матері. Слід зазначити, що психоаналітичний напрямок, незважаючи на усю свою екзотичність, залишався різновидом еволюціонізму. Зокрема, Я. Коган, так само як і класики психоаналізу, на яких він посилався у своїй статті, проводив паралелі між психікою дикуна та дитини, намагався відшукати закономірності розвитку суспільства тощо. Показовими є наступні міркування Я. Когана: «Психіка одного народу може гостро відрізнятись од психіки іншого народу. Але це можна пояснити тим, що ці народи стоять на різних ступенях розвитку. А в тому випадку, коли ступінь їх розвитку однаковий, ця різниця зводиться до малозначних фактів, що залежать од різниці в побуті. Ці факти являють собою тільки нашарування на кістяку психічної закономірності, що для більшості народів залишається ідентичною. Ця закономірність виявляється у важливих життьових фактах, і в незначних дрібницях. У різноманітніших країнах світу ми стріваємо один і той самий острах перед наврочливим оком, ті самі спіритичні нахили до зносин з тогосвітніми духами, те саме намагання знівечити природню форму черепа»⁴⁰.

Таким чином, розвідка Я. Когана з методологічної точки зору не виходила за межі парадигми еволюціонізму. Більше того, її можна розглядати як спробу додаткового обґрунтування еволюціоністського підходу за допомогою залучення тогочасних методів психоаналізу. Фахові етнологи в цілому скептично ставилися

⁴⁰ Коган Я. М. Про деякі паралелі лібідинозного розвитку в філогенезі та онтогенезі. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 5. Ч. III. С. 204.

до подібних спроб. Так, наприклад, К. Грушевська зазначала, що «використовувати міфологію для психоаналітичних цілей в тім виді як се робив наприклад Фройд для толковання так зв. Oedipuskomplex, не дає ніяких наукових результатів»⁴¹. Водночас, дослідниця дуже уважно ставилася до новітніх праць з психоаналізу. Для «Первісного громадянства» К. Грушевська рецензувала роботу британського дослідника С. Зелігмана, який на матеріалі тлумачення поширених сюжетів сновидінь у культурах різних народів намагався довести спільність несвідомої (підсвідомої) сфери психічного складу людства. Українська дослідниця підтримала висновок С. Зелігмана згідно з яким між цивілізованими людьми та дикунами немає істотної різниці, однак у житті примітивних людей несвідоме відіграє значну більшу роль. К. Грушевська закидає С. Зелігману недостатню репрезентативність джерельної бази дослідження, а також не врахування культурно-побутових умов розвитку окремих суспільств на традицію тлумачення сновидінь. Відповідно, основний висновок британського дослідника «про одноставність «підсвідомого» в цілім людстві» К. Грушевська визнала передчасним і не підтримала.

У 20-30-х рр. ХХ ст. галицьким вченим та зацікавленій громадськості вдалося сформувати потужну спадщину теоретичних та методологічних основ краєзнавства. Однак геополітичні зміни на початку 1940-х років зруйнували цю досить сильну краєзнавчу школу, і радянська влада прирекла її досягнення на довгострокове забуття. Сучасні умови сприяють введенню нових джерел у науковий обіг, насамперед на регіональному рівні. Це дозволяє заповнити «білі» (або «чорні») плями нашої історії, викликані тривалим домінуванням цензурованої науки.

У цьому аспекті актуальними є дослідження провідних галицьких істориків та краєзнавців (Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Кирила Студинського, Василя Щурата, Євгена Пеленського), які своєю розвідкою популяризували

⁴¹ Грушевська К., G. Seligman, The unconscious in relation to anthropology. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 169.

український краєзнавчий рух⁴². Цілий пласт історико-краєзнавчих досліджень належить перу М. Голубця. Його наукові нариси заповнили ряд прогалин у вивченні краєзнавчої історії регіону.

Формування особистості та формування світогляду М. Голубця відбувалося в бурхливі роки національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях. Брав активну участь у громадській та видавничій діяльності, брав участь у різних мистецьких та краєзнавчих заходах. Вже у другій половині 20-х років з'являються його історико-краєзнавчі розвідки, в яких молодий дослідник не лише розглядав теоретичні основи та практичні аспекти краєзнавства, а й ставив конкретні проблеми для методології краєзнавчих досліджень, які залишаються актуальними і сьогодні⁴³.

М. Голубець називає саме краєзнавство основою національної свідомості та патріотизму⁴⁴. Однак у дослідника немає незаперечної ідеалізації минулого чи сьогодення, враховуючи те, що він вказує на низку критичних зауважень щодо рівня розвитку краєзнавчих студій.

Перш за все, М. Голубець чітко окреслює, серед інших, ключову проблему краєзнавства: вам не потрібно їхати на Рів'єру, Венецію, Альпи чи екзотичний Схід, щоб «помилюватися неперевершеною красою» природи, оскільки національні скарби історичної традиції та культури по всій рідній землі⁴⁵. На думку автора, стереотип «верховенства іноземного ландшафту» можна легко подолати, якщо поглянути навколо без упереджень; як приклад він наводить «Подільську Швейцарію», могутніх чорногорців, карпатські панорами, подільські степи, численні князівські міста ...

⁴² Козицький А. М. Український краєзнавчий рух Східної Галичини у міжвоєнний період. *Краєзнавство і туристика*. 1995. Ч. 1. С. 7-8.

⁴³ Качкан В. А. З етнокультурного поля Миколи Голубця. *Українська періодика: історія і сучасність* / Доп. та повід. Третьої Всеукр. наук. -теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. ; Ред. кол. : М. М. Романюк та ін. Львів, 1995. С. 214-217.

⁴⁴ Голубець М. Наш рідний край. *Неділя*. 1929. С. 4.

⁴⁵ Голубець М. Найближчі завдання краєзнавства. *Світло й тінь*. 1936. Ч. 1. С. 488-491.

М. Голубець вважає прогулянки справжнім засобом пізнання рідного краю, адже книга є важливим орієнтиром, але «мертвий лист» не має переконливої сили без візуальної аргументації⁴⁶. Хоча дослідник зазначає, що бідність та труднощі українського народу, як правило, є значною перешкодою для довгих подорожей, на відміну від цього, багатство галицьких земель на природні та історичні пам'ятки дозволяє кожному долучитися до пізнання своєї батьківщини.

У своїх дослідженнях М. Голубець формує чітке бачення пріоритетних напрямів розвитку краєзнавчих досліджень, системи збереження та популяризації національної спадщини народу. Одним із таких напрямків, на думку автора, є всебічне вивчення та збереження історичних міст. Слід зазначити, що в цьому аспекті дослідник провів велику роботу. Один за одним історико-краєзнавчі нариси «Теребовля», «Безл-Буськ-Звенигород», «3 історії міста Сокаля», «Перемишль», «Княжий Галич», «Щирець» та ін. Автор наголошує що ці міста були колискою нашої державності, самобутньої культури, національних традицій.

М. Голубець вважає ведення спеціального щоденника (щоденника, анкети) зручним інструментом для етнографічних досліджень. Для того, щоб кожен краєзнавець (фахівець чи аматор) міг систематично фіксувати важливі дані про особливості кожного регіону чи населеного пункту, автор пропонує спиратися на спеціально розроблену структуру анкет, яка надає детальний перелік чітко визначених професійних питань згруповані в окремі тематичні блоки. свята та пов'язані з ними традиції та ритуали, що люди говорять про сонце, місяць, зірки, народні вірування про життя, смерть, злих духів, як люди пояснюють свої мрії, яку роботу може робити тільки чоловік, а що тільки жінка, народні імена різні частини тіла, чи є в селі відьми, відьми, чаклуни тощо).

Окремо автор зупиняється на етнонаціональному різноманітті. Адже бойки, гуцули, лемки та подоляни, представляючи український народ, сильно відрізняються один від одного як зовні, так і своїми звичаями та традиціями.

⁴⁶ Голубець М. Наш рідний край. *Неділя*. 1929. С. 2.

Відповідно, те, що характерно для однієї спільноти, може бути абсолютно чужим для іншої, навіть сусідньої. Тому краєзнавчі дослідження цього аспекту вимагають скрупульозного підходу до збору та обробки етнографічних матеріалів. Важливість вивчення питань, пов'язаних із життям, народними віруваннями, прикметами, автор пояснює необхідністю формування соціального досвіду минулого в різних сферах людської культури. М. Голубець відводить особливу роль історії сімейного життя та генеалогії. Дослідник наголошує, що українці, як правило, знають історію своєї родини до 3-4 поколінь, тоді як у сусідній Польщі нормою є знання родоводу до 15-20 поколінь. У сукупності генеалогія, сімейна історія, релігійна історія допомагають створити «живу історію», надати останній людський вимір⁴⁷.

М. Голубець ставив такі складні завдання перед краєзнавством у 20-30-ті роки. Він намагався розкрити не лише загальні краєзнавчі тенденції, а й застосував до розвитку теоретико-методологічних підходів та практичних порад. Водночас вирішальними вважав соціально-історичні, культурні та релігійні умови життя людей. На превеликий жаль, вже на рубежі 20-30-х рр. XX ст. теоретико-методологічна дискусія, яка розгорнулася в українській етнологічній періодиці була фактично припинена. Причиною цього став ідеологічний наступ, який активно розпочала радянська влада на наукове середовище й особливо на дисципліни соціально-гуманітарного профілю. У 1929 році відбулася сумнозвісна нарада етнографів Москви та Ленінграда, в ході якої наголошувалося, що усі спроби побудувати незалежну етнологію як теоретичну дисципліну ведуть до протиставлення її марксистській соціології та історичному матеріалізму⁴⁸. Така постановка питання фактично унеможливила будь-які спроби для науковців Радянського Союзу вийти за межі класового піходу та інших кліше марксистсько-ленінської ідеології. Репресії, які розпочалися незабаром, призвели до ліквідації більшості наукових етнологічних установ

⁴⁷ Голубець М. Наш рідний край. *Неділя*. 1929. С. 2.

⁴⁸ Александренков Э. Теория в российской этнографии, что это такое? *Этнографическое обозрение*. 2004. №3. С. 11.

України, позбавлення науковців можливості працювати за спеціальністю, а нерідко й до їхнього фізичного знищення. На довгі роки українській етнології була відведена роль суто емпіричної дисципліни, яка не могла претендувати на будь-які теоретичні узагальнення.

Тим не менше, значення теоретико-методологічної дискусії 1920-х рр. для розвитку етнології в Україні важко переоцінити. Проведена на найвищому рівні з залученням передових розробок західноєвропейської науки, намаганням удосконалити ці розробки та узгодити їх з зібраним в Україні етнографічним матеріалом, переконливо засвідчило зрілість української етнології, яка попри штучні перепони тяжіла до інтеграції у світовий науковий простір.

Глава 8

ПОРІВНЯЛЬНО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ 20-Х РР. ХХ СТ.

Якщо поглянути на науковий доробок більшості відомих українських етнологів 1920-х років, які виходили за межі суто етнографічних студій, складається враження, що переважаючим теоретико-методологічним принципом залишався еволюціонізм, з притаманним йому широким використанням порівняльно-етнологічного методу. Широкої популярності набули підходи французької соціологічної школи, які, як було показано вище, теж знаходилися в руслі еволюціоністської та позитивістської парадигми. Для з'ясування європейського контексту української етнології найбільшу вагу мають праці українських дослідників, у яких здійснювалися спроби з'ясувати походження тих або інших явищ духовної культури. Переважній більшості цих праць було притаманне використання порівняльного методу, у вигляді зіставлення українського етнографічного матеріалу зі світовим.

Серед усіх українських етнологів, які працювали у 1920-ті рр., найбільш активно застосовувала новітні теоретико-методологічні концепції у своїх роботах Катерина Михайлівна Грушевська. Це було обумовлено як суто суб'єктивними причинами, а саме значним впливом на формування її наукового світогляду з боку батька, який був добре знайомий з ідеями провідних європейських науковців того часу, але й об'єктивними обставинами. Доля Катерини Грушевської склалася таким чином, що на відміну від більшості своїх колег вона упродовж багатьох років проживала у Західній Європі, де навчалася або займалася науково-дослідною роботою. Через стан здоров'я К. Грушевська здобула початкову та середню освіту під керівництвом досвідчених педагогів вдома, вивчила основні європейські мови. З вересня 1917 р. дівчина навчалася на правничому, а згодом природничому факультеті у Москві. Пізніше, у зв'язку з тим, що родина Грушевських була змушена емігрувати, Катерина Грушевська продовжувала навчання у вищих навчальних закладах Женеви, Відня та Праги.

В цей же період, який визначив коло зацікавлень молодшої дослідниці, К. Грушевська взяла активну участь у роботі Семінару з примітивної культури при Українському соціологічному інституті. Вже після повернення в Україну, Катерина Грушевська стала єдиною співробітницею Культурно-історичної секції ВУАН, якій вдалося у 1927-1928 рр. здійснити закордонне відрядження до Австрії, Німеччини та Франції. У Парижі К. Грушевська ознайомилася з діяльністю Французького етнологічного інституту при Паризькому університеті, прослухала спеціальний курс з методології етнологічних досліджень, брала участь у семінарських заняттях, простудіювала і придбала для Кабінету примітивної культури програми і підручники Інституту, домовилася про регулярне постачання періодичних видань¹.

Основним полем наукових зацікавлень для К. Грушевської були студії з так званої «примітивної культури» під якою розуміли ту стадію суспільного розвитку на якій у виробничій сфері ще не було суспільного поділу праці, у соціальній була відсутня класова диференціація, а в інтелектуальній сфері переважало прелогічне мислення². Відповідно до розвитку тогочасних етнологічних знань, К. Грушевську цікавили насамперед «пережитки», тобто елементи «примітивної культури» у традиційній культурі українців та інших європейських народів.

Працею, яка у повній мірі відображає науково-методологічні погляди Катерини Грушевської стала монографія «З примітивної культури», в основу якої були покладені доповіді та розвідки, здійснені дослідницею в рамках семінару в Українському соціологічному інституті. Книга, яка фактично являла собою збірку об'єднаних єдиним задумом нарисів, торкалася найважливіших проблем тогочасної світової етнології. Незважаючи на те, що матеріал, на якому була написана монографія, стосувався переважно примітивних народів Америки,

¹ Матяш І. Б. Чиста. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 191.

² Кондратик Л. Й., Кондратик О. В. Початкові етапи українського релігієзнавства. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2008. № 12. С. 260.

Австралії та Африки, Катерина Грушевська намагалася вивести з нього універсальні висновки, які могли б допомогти у вирішенні актуальних завдань української етнології.

Перший нарис було присвячено проблемі початків заселення та формування культури американських індіанців. До цієї проблематики К. Грушевську підштовхнули наукові досягнення Смітсоніанського інституту, зокрема поява у 1919 р. праці американського палеоетнолога Г. Холмса на тему індустрії обробки каменю в індіанців. Викладення матеріалу засвідчує тонке розуміння К. Грушевською етнологічної теорії. Залишаючись переконаною прихильницею еволюціоністського принципу у розумінні соціальних явищ, К. Грушевська застерігала від спрощеного розуміння еволюції як непинного прогресивного розвитку. Зокрема, дослідниця звернула увагу на відомі в культурі деяких племен американських індіанців випадки культурного регресу під впливом змін економічних обставин³. Також К. Грушевська заперечує розуміння суспільства кам'яної доби як повністю беззахисного перед зовнішніми силами природи колективу. Навпаки високий рівень розвитку індустрії виготовлення кам'яних знарядь надавав можливості суспільствам кам'яної доби широкі можливості для творення духовних та культурних цінностей. Це, на думку К. Грушевської, засвідчує значно більш ранній час виникнення багатьох соціальних інститутів, ніж це видавалося науковцям⁴.

Надзвичайно важливим є другий розділ роботи К. Грушевської, у якому вона торкається проблеми так званого примітивного мислення, яка чи не найбільше цікавила дослідницю. К. Грушевська докладно викладає основи вже неодноразово згаданої теорії примітивного або прелогічного мислення Л. Леві-Брюля, прихильницею якої дослідниця залишалася упродовж усієї своєї наукової кар'єри. Дослідниця прямо вказує, що «усвідомлення різниці між примітивною і цивілізованою мислею, се zarazом один з найцінніших здобутків нової

³ Грушевська К. М. З примітивної культури. Розвідки й доповіді Катерини Грушевської. Київ : Державне видавництво України, 1924. С. 22.

⁴ Там само. С. 73-74.

етнології, а дослідження і систематизація сього здобутку – одно з найцікавіших завдань сеї науки в будуччині»⁵. Важливим аспектом вивчення примітивного мислення К. Грушевська вважала дослідження його пережитків у традиційній культурі сучасних народів, зокрема українців. Дослідниця зазначає, що елементи прелогічного мислення з притаманним йому ігноруванням причинно-наслідкових зв'язків не дуже помітне в українських звичаях, однак з їх все ж таки можна прослідкувати «хоч і по стертих уже слідах». Об'єктом дослідження К. Грушевська обирає поховальну обрядовість. Аналіз цього аспекту традиційної культури приводить дослідницю до підтвердження думки Л. Леві-Брюля, «що між примітивним думанням і цивілізованим лежить більше ніж різниця в степені розвитку, – що тут основна формальна відміна. Старша форма в своїм характернім виді не зливається і не вростає в пізнішу еволюцію, що відбувається на іншим господарським і побутовім ґрунті. Вона має тенденцію жити паразитарно, як чужорідне тіло на організмі сучасного життя. Така відокремленість сих пережитків робить їх дослід лекшим, бо не злившись з сучасним світоглядом вони досить ясно вирисовуються на тлі сучасного життя»⁶.

Свої міркування К. Грушевська продовжує на сторінках нарису, присвяченого поняттям тотем і мана у примітивних культурах. Дослідниця доходить висновку, що термін «тотем» означав лише приналежність до того самого роду й був позбавлений релігійного навантаження. Саме тому широко вживане у працях класиків еволюціонізму поняття «тотемізм», на думку дослідниці, є лише абстрактною теоретичною конструкцією, результатом помилкового приписування примітивним народам поклоніння тваринам⁷. Значно важливішим для примітивних культур є поняття «мана», яким позначалася космічна енергія, що міститься в усіх речах та істотах і об'єднує їх у роди⁸. Дослідження уявлень про ману здійснювалися переважно ученими французької

⁵ Там само. С. 99.

⁶ Там само. С. 109.

⁷ Там само. С. 113-114.

⁸ Там само. С. 169.

соціологічної школи. На думку К. Грушевської, поняття мани на певному етапі було загальнолюдським, однак «манічний світогляд», притаманний родовому суспільству, почав розкладатися ще до формування європейських культур. Проте у вигляді пережитків його усе ще можна простежити в культурі європейців. «В кожному разі дослідження наших культурних пережитків не як відокремлених явищ, але як виявів мислі примітивного людства про світ і його лад, міг би дати багато цікавого не лиш для пізнання минувшини у нас, але, – і для вияснення еволюції людської мислі взагалі»⁹. Зазначимо, що у подальшому сама ідея примітивних «пережитків» у світогляді сучасних людей була піддана жорсткій критиці з боку етнологів функціонального напрямку й загалом визнана застарілою, однак у період наукової діяльності К. Грушевської саме теорія прелогічного мислення була передовим досягненням етнологічної думки.

Останній розділ праці К. Грушевської було присвячено так званій «примітивній поезії». Аналізуючи пам'ятки народної творчості європейських народів, дослідниця доходить висновку щодо їх колективного характеру, на противагу індивідуальним авторським творам сучасної літератури. Народну поезію К. Грушевська розглядає у зв'язку з соціальними та історичними обставинами її появи. Даний підхід, суголосний положенням французької соціологічної школи та поглядам М. Грушевського, у повній мірі розкрився у дослідженні К. Грушевською народних дум. Як зазначає М. Парахіна, сформульована у ній соціологічна теорія українського героїчного епосу спиралася на характерну ознаку дум як окремого жанру народної творчості – корпоративний характер і пов'язаний з ним територіальний розподіл сюжетів дум¹⁰. Вдале застосування новітніх дослідницьких методик не в останню чергу сприяло європейському успіхові праці К. Грушевської про думи.

Загалом, значення монографії К. Грушевської для інтеграції української етнології до світового наукового простору важко переоцінити. По-перше, видана

⁹ Там само. С. 192-193.

¹⁰ Парахіна М. Б. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20-30-х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 13. С. 65.

в Україні праця знайомила вітчизняну наукову аудиторію зі здобутками зарубіжної етнології, адже оригінальні праці французьких, американських, німецьких та британських етнологів далеко не завжди потрапляли до українських книгосховищ. По-друге, як з'ясувала І. Матяш, праця К. Грушевської у 1925 р. була розіслана на 80 закордонних адрес і потрапила до найбільших світових книгозбірень¹¹. Світова етнологічна громадськість, таким чином, могла переконатися у зрілості української етнології, представники якої розробляли наукові проблеми, актуальні для розвитку науки в усіх розвинених країнах.

Теоретико-методологічні принципи, які базувалися на ідеях французької соціологічної школи щодо пережитків примітивної культури та прелогічного мислення, знайшли своє втілення практично в усіх історико-етнологічних дослідженнях Катерини Грушевської. Цікавою, у цьому зв'язку, є велика стаття дослідниці, присвячена ритуальному оголенню як елементу жіночої господарської магії¹². К. Грушевська аналізує етнографічні джерела щодо наявності відповідних звичаїв у гуцулів та поліщуків, порівнює їх із тими звичаями, які зафіксовані у примітивних народів Азії та Африки, аналізує зв'язок подібних звичаїв з фізіологічними аспектами жіночої продуктивності, розглядає історичне коріння жіночих культів, пов'язаних з плодючістю тощо. Застосовуючи методологічний підхід Л. Леві-Брюля та запронований ним термінологічний апарат, дослідниця доходить висновку щодо існування в уяві жінки в умовах традиційного суспільства певної форми партиципації, яка зближує поняття голого тіла та прибутку. Звичай обрядового оголення К. Грушевська схильна вважати культурним пережитком. Водночас, дослідниця робить застереження: «Сама ся віра, хоч виросла вона з отсих первісних економічних умов – жіночого магічно-господарського комплексу, але розгалузилася і розвинулася досить незалежно від своєї історичної бази,

¹¹ Матяш І. Б. Чиста. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 190.

¹² Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 9-44.

приймаючи і переробляючи впливи все нових культур»¹³. З цих слів та подальших міркувань дослідниці видно, що К. Грушевська не абсолютизувала еволюціоністську ідею пережитків, але навпаки ставилася до неї критично й застосовувала обережно.

Послідовним прихильником ідей французької соціологічної школи був також Кость Копержинський (1894-1953). Випускник Петроградського університету, уславився насамперед як історик літератури та театру. Однак відомі також його етнологічні праці, опубліковані упродовж 1920-х рр. в період праці дослідника у різних установах системи ВУАН. У 1925-1928 рр. К. Копержинський працював у наукових та навчальних установах Одеси, а згодом, за пропозицією М. Грушевського, переїхав до Києва.

Серед багатьох літературознавчих та мистецтвознавчих робіт ученого є також надрукована у «Первісному громадянстві» серія етнологічних статей, присвячена календарю та часовим уявленням українців. Одна з цих статей має суто методологічний характер. Вона присвячена шляхам дослідження новорічної обрядовості. К. Копержинський зазначає, що «на ґрунті дослідження в такому напрямі етнологія щільно стикається з сумежною узагальнюючою дисципліною – соціологією, оскільки метою досліду є не саме лише змалювання форм духової культури, але також соціальних підоснов їх, відмінних од сучасних основ світовідчуття, мислення й психіки наших предків, що еволюціонували в залежності від загальної еволюції соціального життя й його матеріальної бази»¹⁴. Дослідник закликає до широкого застосування порівняльного методу, адже «тільки порівняння українських етнографічних даних до даних найперше ближчих, а потім дальших від української племінних груп дасть підстави для ширших висновків, дасть зрозуміти сутність культурного процесу й його соціологічних основ»¹⁵. Нижче дослідник прямо наголошує на тому, що для

¹³ Там само. С. 40.

¹⁴ Копержинський К. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 46.

¹⁵ Там само. С. 47.

розв'язання проблем обрядовості треба йти шляхами, накресленими М. Грушевським, а також французькими дослідниками – М. Моссом та Е. Дюркгеймом. Вихідними положеннями у вивченні календарної обрядовості має стати, на думку К. Копержинського, з одного боку з'ясування ролі сезонних змін у способах господарювання українців, а з іншого – особливості уявлень про час¹⁶.

Йдучи цими шляхами у своїх подальших публікаціях, К. Копержинський не копіює підходи французької соціологічної школи й не відкидає наукові здобутки інших етнологічних напрямків. Навпаки, у дослідженні уявлень слов'янських народів про час, він докладно аналізує доробок науковців від Якова Грімма до Вільгельма Вундта. Слід підкреслити, що взагалі для праць К. Копержинського притаманне широке використання не тільки вітчизняної, але й зарубіжної наукової літератури. І все ж таки, за основу своїх міркувань дослідник бере теорію первісного мислення Л. Леві-Брюля. «Пожиточність Леві-Брюлевої теорії в тому власне і полягає, що творець її відмовився від упередження уважати закони нашого мислення за однаково чинні за всіх епох і у всіх народів»¹⁷. Проте, К. Копержинський не ухиляється й від критики Л. Леві-Брюля, при чому він наводить як думки опонентів французького дослідника, так і свої власні міркування. Зокрема, він зазначає, що «немає підстав гадати, що в межах індоєвропейської групи був колись час цілковитого примітивізму – в такому вигляді, як його реконструює хоч би Леві-Брюль, – бо ж навіть ті досить бідні на факти дані про найдавніші епохи слов'янської матеріальної культури, що їх підносять історики, все ж таки змушують припускати певну височінь цієї культури, а не цілковитий її примітивізм»¹⁸. Цікавим є й той факт, що, формулюючи загальні висновки до роботи, К. Копержинський виходить за межі еволюціоністської парадигми, зазначаючи, що слов'янські «календарні

¹⁶ Там само. С. 57-59.

¹⁷ Копержинський К. До системи поняттів часу у слов'ян. З історії новорічного циклу обрядовості. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 34.

¹⁸ Там само. С. 35.

обчислення» є не автохтонними за походженням. Вони не сформувалися шляхом розвитку певних дохристиянських уявлень, але були привнесені порівняно пізно іншими народами¹⁹.

Традиційний еволюціоністський підхід до вивчення явищ духовної культури українців теж знаходив собі місце на сторінках етнологічних досліджень 1920-х рр. Класичну еволюціоністську методику дослідження зустрічаємо також у праці Я. Ковальчука, присвяченій народним святам українців. Вже у передмові автор підкреслює, що спирається на запропоновані Дж. Фрезером дослідницькі принципи й згодом широко використовує їх у роботі²⁰. Порівняльний метод Дж. Фрезера та інших класиків еволюціонізму знаходив широке втілення на сторінках української етнологічної періодики. Це й не дивно, адже на той час він вважався чи не найвищим досягненням етнорелігієзнавства. Рецензуючи одну з праць Дж. Фрезера, П. Ковальов прямо закликав використовувати його метод у дослідницькій роботі вітчизняних фахівців, адже «український фольклор – це багатющий скарб для дослідження мітичних явищ, тих явищ, які в обставинах своєрідного українського побуту заховують перед дослідником коріння свого старовинного походження й органічного зв'язку з мітологією стародавніх східних народів»²¹.

Прикладом цього є, зокрема, стаття С. Цветко на тему міфологічної символіки в українських та болгарських весільних обрядах²². Цей же метод можна зустріти у коротких порівняльних розвідках обрядовості різних народів, написаних Є. Кагаровим²³. Розглядаючи деякі весільні та господарські звичаї

¹⁹ Там само. С. 60-61.

²⁰ Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. Харків, Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 20-21.

²¹ Ковальов П. И. Г. Фрезер. Аттис. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 4. С. 186.

²² Цветко С. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українським. *Етнографічний вісник*. К., 1928. Кн. 6. С. 1-15.

²³ Кагаров Є. А. Про один український весільний звичай. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 86; Його ж. Про походження деяких португальських та італійських народніх звичаїв. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 61-65.

українців, німців, італійців та інших народів, Є. Кагаров схилється до типово еволюціоністської думки, за якою подібності у звичаях пояснюються тим, що на певних стадіях розвитку усі ці народи перебували у подібних соціально-економічних умовах. Водночас, в іншій своїй роботі Є. Кагаров використовує порівняльний метод у дифузійністському ключі. Йдеться про розвідку «Казки африканських племен», написану під впливом публікацій відомого німецького африканіста й одного з засновників дифузійнізму Лео Фробеніуса. Відзначаючи дивовижну близькість деяких мотивів африканських та європейських казок, Є. Кагаров констатує: «Певна річ, що, вивчаючи народню творчість за етнічними групами, ми в казках південно-східного узбережжя Африки знайдемо багато елементів малайських або індонезійських, у казках північної та північно-східної Африки виявимо впливи Середземноморських культур і сербсько-мусульманського світу й т. і.»²⁴

Крім того, С. Цветко активний організатор і учасник Одеської секції Комісії краєзнавства, етнографічної комісії і Кабінету Національних меншин Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Бере участь в комплектації Музею Степовий України етнографічними колекціями. В рамках цієї наукової інфраструктури розгортаються дослідні проекти Сергія Ілліча. Крім експедиційних поїздок до себе на батьківщину, в Тернівку, він об'їжджає села Буго-Дністровського межиріччя і Криму. Предметом його основної уваги стає фольклор у всіх його проявах. Записуючи пісні і інші жанри усної творчості, він успішно намагається їх класифікувати, охарактеризувати їх джерелознавчих цінність для реконструкцій болгарського (слов'янського) світогляду, етнокультурної історії народу. Як сказали б зараз, підійти семиотически до змісту народного наративу.

Такі ідеї та їх реалізації лягли в основу його робіт цього періоду. Незважаючи на той факт, що талановитий славіст лише починає свою дослідницьку польову діяльність, очевидно, що його ставлення до емпіричного

²⁴ Кагаров Є. А. Казки африканських племен. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 23-29.

матеріалу відображає серйозність і ретельність підготовки. Методичними сумнівами він ділиться в своїх листах з авторитетним Н. С. Державіним. В поле його уваги входить не тільки репрезентація народних усно-поетичних традицій, а й семантична спрямованість їх. Його інтерпретації та коментарі вводять феноменальні дані в складні реконструкції світоглядного та історичного досвіду болгарського народу. Він з нетерпінням чекає оцінки своїх концепцій з боку Н. С. Державіна. Хоча листів професора поки не виявлено, але очевидно, що він високо оцінив і підтримав збиральної діяльність одеського колеги. Крім опублікованих робіт, Сергій Ілліч направив своєму пітерському вчителю рукопис пісень з Великого Буялик і Тернівки, записаних в 1924-1925 рр.²⁵

Тематика світоглядних уявлень народів світу цікавила також Костя Штепу (1893-1958), який плідно працював на ниві етнорелігієзнавства наприкінці 1920-х рр. Попри суперечливу біографію (за 62 роки життя цей чоловік побував на фронтах Першої світової, боровся з радянською владою у складі білого руху, співробітничав зі спецслужбами сталінського СРСР та Третього Рейху²⁶), К. Штеппа відзначився як ерудований історик-антикознавець, талановитий дослідник духовної культури, вчений, який здійснив помітний внесок у розвиток саме української науки.

Кар'єру науковця К. Штеппа розпочав у Ніжинському інституті народної освіти, де після захисту промоційної праці «Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства» у 1924 р. його було зараховано штатним співробітником. Упродовж 1926-1928 роках він займав посаду декана факультету соціального виховання, а у 1930 році переїхав до Києва, де викладав в університеті та брав активну участь у роботі установ ВУАН.

На формування наукового світогляду К. Штепи вплинули насамперед

²⁵ Архив РАН (г. Санкт-Петербург), ф. 827, оп. 1, д. 269, л. 44–129. (Как составная часть эта рукопись сейчас опубликована: Цветко, Български народни песни от Украина и Крим. София, АИ «Марин Дринов», 2005, С. 9-130).

²⁶ Верба І. Кость Штепа. *Український історичний журнал*, 1999. №3. С. 97-112.; №4. С. 98-114.

позитивістські та еволюціоністські ідеї кінця XIX – початку XX ст. К. Штепа розглядав процеси релігійних трансформацій як невинний прогрес від найпростіших до складних форм, ставив їх у залежність насамперед від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, виділяв патологічні явища культури, які могли призвести цивілізацію до регресу. До певної міри наукові позиції К. Штепи були близькими до французької соціологічної школи, однак ключові для Е. Дюркгейма та його послідовників ідеї релігії як інструменту посилення соціальної солідарності, поділу світу на сакральний та профанний К. Штепу не захоплювали²⁷. На нашу думку, на формування поглядів К. Штепи щодо походження космогенетичних та антропогенетичних уявлень українців вплинули насамперед концепції міграціоністської школи Т. Бенфея, які раніше знайшли втілення у працях М. Драгоманова.

Етнології Кость Штепа присвятив лише кілька років своєї активної наукової діяльності, однак цей невеликий проміжок часу виявився чи не найбільш вагомим в усій його дослідницькій діяльності. Упродовж 1926-1928 рр. опублікувавши монографію «Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства)»²⁸, низку ґрунтовних наукових розвідок²⁹ та рецензій³⁰, К. Штепа зарекомендував себе як

²⁷ Казакевич Г. Кость Штепа дослідник релігійно-міфологічних уявлень доби античності та середньовіччя. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. 2009. Вип. 30. С. 33-38.

²⁸ Штепа К. Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства). *Записки Ніжинського ІНО*. 1926. Кн. VI. С. 125-194.; 1927. кн. VII. С. 45-138.

²⁹ Його ж: Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland»Leipzig, 1922). *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 114-127.; Про характер переслідування відьом в Старій Україні. Там само, 1928. Вип. 2-3. С. 64-80.; До українських народних переказів про створення першої людини. Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Частина історико-літературна. Київ, 1928. С. 10-18.

³⁰ Його ж: Проф. В. Г. Богораз-Тан. Християнство в свете этнографии. *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 200-202.; Проф. Йор. Иванов. Богомилские книги и легенды. Там само. С. 202-205.; Ю. А. Яворский.

оригінальний етнолог-релігієзнавець. Повною мірою погляди К. Штепи були втілені у його найбільшій монографії, що була присвячена античній та ранньохристиянській демонології. Попри специфіку теми та часу написання роботи, вона відзначалася науковим підходом й відсутністю ідеологічного забарвлення. Лише на самому початку дослідження К. Штепа робить реверанс в бік пануючої доктрини, зазначаючи, що, мовляв, знання історії релігії необхідне для боротьби з нею³¹. Але після цього йде вже «чиста наука». У першому розділі роботи К. Штепа формулює проблему у загальному вигляді. Вчення про злих та добрих демонів, як істот, що займають проміжне становище між богом та людиною, К. Штепа вважає одночасно важливим елементом греко-римського язичництва й суттєвою частиною християнського віровчення. Віра у демонів, тобто у «богів нижчого порядку», була притаманна насамперед широким прошаркам суспільства, тоді як офіційна релігія залишалася надбанням «верхів», майже не зрозумілим «низам»³². У цьому й полягав феномен двовір'я, поширений від Античної Греції до Київської Русі після прийняття християнства. Завершує свої міркування К. Штепа суто еволюціоністським розглядом причин виникнення релігійних уявлень.

Другий та третій розділи присвячені зародженню уявлень про демонів в період ранньої античності. Дослідник вивчає етимологію слова «демон» і доходить висновку, що у різних контекстах це поняття використовувалося по-різному. Так, він протиставляє елітарну поезію Гомера, для якого демони були абстрактним виявом божої сили, віршам Гесіода, вихідця з народу, який «не ігнорував деревенських божків» і для якого демони були особливою категорією

Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века. Там само, 1928. Вип. 1. С. 177-178. ; Karl Beth. Religion and Magic. Там само, 1928. Вип. 2-3. 172- 179с.; Halliday W. R. The pagan background of early Christianity. само. С. 179-180с.

³¹ Штепа К. Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства). *Записки Ніжинського ІНО*. 1926. Кн. VI. С. 127.

³² Там само. С. 135.

істот. Проте, як вважає К. Штепа, рання античність ще не виробила цілісного уявлення про демонів-посередників. Для цього необхідно було, щоб між богом та людьми виникла безодня, що її треба було б заповнити певними проміжними ланками.

Їх появу К. Штепа розглядає у четвертому розділі, де зазначає, що з часом у релігії еллінів виникли внутрішні протиріччя. З одного боку – «політеїзм і партикуляризм, натуралістичні і грубо-антропоморфні уявлення про богів, формально-офіційних характер культу, з другого – монотеїстичні і спіритуалістичні тенденції, значно виявлений містичний настрій певної частини громади, високо розвинена моральна свідомість»³³. В цей час у Платона з'являється концепція доброго демона як посередника між богами та людьми, а його послідовники та представники стоїчної філософії ототожнюють з демоном душу людини, яка після смерті повертається до своєї стихії. У п'ятому розділі «Соціальні й культурні предпосилки теологічного ухилу греко-римської філософії в добу зародження християнства» К. Штепа дає оригінальне пояснення розповсюдженню й піднесенню релігійності в період пізньої античності. На його думку, утворення Римської імперії відокремило суспільство від політичного життя, що цілком знаходилося в руках імператорської влади, а також від економічної сфери, яка повністю покладалася на рабів. Це спрямовувало енергію суспільства у релігійне річище, і цьому сприяли також культурні передумови: проникнення іноземних релігій та занепад еллінської культури, що стався внаслідок її переорієнтації на потреби споживача³⁴.

За таких умов у II ст. н. е. в працях Плутарха, Апулея, Максима Тирського, Варрона сформувалося цілісне вчення про демонів, яке К. Штепа розглядає у шостому розділі. Демони виступають знаряддям божого піклування про людину й про фізичну природу, вони займають проміжне становище між богами та

³³ Штепа К. Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства). Кость Штепа. Записки Ніжинського ІНО. 1927. Кн. VII. С. 45.

³⁴ Там само. С. 60-65.

людьми, є безсмертними, або живуть дуже довго, не мають тіла, або володіють дуже легкими тілами, поділяються на незліченні функціональні категорії. Тоді ж з'являється уявлення про злих демонів, що відбувають божу кару. «Концепція демонів – зазначає К. Штеппа, – пояснювала установи традиційного культу, які здавалися занадто грубими й жорстокими, а також служила засобом примирення міфологічних переказів, які наділяли богів людськими пристрастями, з новою релігійно-етичною свідомістю, яка розглядала богів як виключно добрих і достойних істот, неприступних ніяким афектам»³⁵. У такому вигляді демонологія перекочувала до уявлень раннях християн (сьомий розділ), які ототожнили паганських богів з демонами. Християнські вчені чіткіше виділили добрих демонів (янголів), що виконують посередницькі функції у відносинах між Богом та людьми, піклуються про останніх, а також злих демонів – винуватців усього зла й безладу в світі. Це уявлення було сполучене з вірою у Сатану та гріхопадіння янголів, що не походили з античного джерела. В останньому восьмому розділі роботи К. Штепа аналізує уявлення про демонів у пам'ятках «античного марновірства» – написах на амулетах, дощечках із закляттями, зазначаючи, що народна свідомість пізньоантичної доби змішувала богів та демонів, населяла ними увесь світ.

Свою теорію походження та генези уявлень про демонів К. Штеппа застосовував й на українському матеріалі. Зокрема, увагу вченого привернуло питання характеру переслідування відьом у період середньовіччя: якщо у Західній Європі відьом звинувачували насамперед у віровідступництві та стосунках з нечистою силою, а притягали до відповідальності державні та церковні органи, то в Україні аналогічні процеси були побудовані на скаргах приватних осіб про заподіяння відьмами шкоди людині чи майну й не мали жодного релігійного підґрунтя. В Україні, а також у Польщі та Московії, на відміну від західних країн, переслідування відьом не носило організованого характеру й не було таким жорстоким. На думку К. Штепи головна причина

³⁵ Там само. С. 77-108.

цього явища полягала у «самому змісті тих демонологічних уявлень і тої магічної практики, що були зв'язані у нас з вірою у відьом та чарівників». На думку К. Штепи на Заході уявлення про демонів пройшли довгий еволюційний шлях, перетворившись врешті на так звану «вulgарну демонологію» – систему таємного знання, «чорнокнижжя», з яскравими ознаками єретичного вчення, що загрозувало самому існуванню церкви. В Україні ж демонологія як цілісна теорія не сформувалася. Існувала лише примітивна магія як елемент давньої традиційної культури, що й зумовлювало до неї поблажливе ставлення церкви, яка не вбачала у відьмах та чарівниках загрози для свого існування³⁶.

Ще одна проблема, яка цікавила К. Штепу як етнолог – походження українських космогонічних та антропологічних явлень, зокрема переказів про першу людину. У статті «Проблеми античного релігійного синкретизму у зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості» дослідник помічає в релігійному світогляді українського народу «багато таких елементів, які ведуть нас до мотивів, характерних для іранського та ірансько-елліністичного синкретизму: тут і дуалізм, з уявленням, що поміж собою борються двоє начал (Бог та Сатанаїл), і надзвичайний інтерес до проблеми космогонії, так само як і есхатології»³⁷. Згодом, у роботі «До українських переказів про створення першої людини» К. Штепа розглядає можливі джерела формування уявлень про пралюдину, а саме біблійні традиції, апокрифічну літературу богомільського спрямування, а також «мотиви позабіблійного та позаапокрифічного походження». На думку К. Штепи різні мотиви міфу про першу людину поєднуються уявленням про дуалістичне співробітництво Бога та Сатани при створенні людини. Але якщо мотив творення людини Сатаною походить з богомільсько-маніхейської концепції, то мотив появи людини з частки божого

³⁶ Штепа К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 77-80.

³⁷ Штепа К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland» Leipzig, 1922). *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 126.

ества або уявлення про першу людину як про мікрокосм, що уподібнює собі всесвіт походять з «ірансько-гностичного міфу про Космічну Пралюдину». Далі автор конкретизує цю свою тезу. На його думку, порівняння людини зі всесвітом має повну аналогію в «елліністично-іранських та елліністично- єгипетських уявленнях, а потім походить до стародавнього Ірану та Індії», мотив спаскудження людини дияволом «вказує на заратустризм», а мотив знаходження поряд із першою людиною собаки має авестійське коріння³⁸. Підбиваючи підсумки, К. Штепа зазначає, що усі ці мотиви дійшли до нас у сильно перекрученому вигляді, «що пояснюється великим числом передатних інстанцій, з'ясування яких і повинно стати предметом дальшого наукового дослідження; воно повинне показати, яким саме чином ми стали причетними до того великого міжнародного обміну думок і уявлень, що характеризували собою певний ступінь культурного розвитку європейських та передньо- азійських народів – епоху зародження християнства». Нажаль, сам К. Штепа не зміг здійснити такого дослідження: невдовзі обставини змусили його змінити коло зацікавлень і залишити етнологічні студії.

Порівняльний метод більшою мірою було застосовано К. Штепою у статті, присвяченій відьмам у середньовічній Україні та їх переслідуванням. Дослідник підкреслює, що якщо у Західній Європі відьом звинувачували у віровідступництві та стосунках з нечистою силою, а притягали до відповідальності державні та церковні органи, то в Україні, а також у Польщі й Московії аналогічні процеси були побудовані на скаргах приватних осіб про заподіяння відьмами шкоди людині чи майну й не мали жодного релігійного підґрунтя, а їх переслідування не носило організованого характеру й не було таким жорстоким. Причина цього явища полягала у тому, що еволюція релігійних уявлень на Заході призвела до формування систему таємного знання «вulgарної демонології», а також «чорнокнижжя», з яскравими ознаками

³⁸ Штепа К. До українських народних переказів про створення першої людини. Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Частина історико-літературна. Київ. 1928. С. 15-18.

еретичного вчення, яке загрожувало панівному становищу церкви. У Східній Європі й, зокрема, в Україні існувала лише примітивна магія як елемент давньої традиційної культури, що й зумовлювало до неї поблажливе ставлення церкви, яка не вбачала у відьмах та чарівниках загрози для свого існування³⁹.

Ідеї міграціоністської школи до певної міри вплинули також на наукову творчість Агатангела Кримського (1871-1942). Його постать займає дещо окремішне місце в історії української етнології, адже А. Кримський був насамперед сходознавцем, автором цілої низки блискучих праць, присвячених культурі та літературі Близького Сходу. В основу цих праць, були покладені матеріали, значну частину яких А. Кримський зібрав особисто, під час своєї подорожі до Сирії та Лівану у 1898-1899 роках. Праці А. Кримського здобули високу оцінку як серед інтелектуалів арабського світу, так і серед європейських учених⁴⁰.

Як етнолог А. Кримський відомий насамперед своєю працею «Звенигородщина», яка стала безцінним зібранням етнографічних матеріалів одного українського регіону⁴¹. Високу оцінку цій роботі дає В. Борисенко, яка називає «Звенигородщину» фундаментальним дослідженням, у якому А. Кримський подає надзвичайно цікаві спостереження за народним календарем, обрядовістю тощо⁴². Теоретична проблематика цікавила науковця значно меншою мірою, хоча у низці праць А. Кримський звернувся до проблеми «мандрівних» фольклорних сюжетів. Він гостро критикував представників міфологічної школи та їх послідовників за погане знайомство зі слов'янськими

³⁹ Штепа К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні / Кость Штепа. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 77-80.

⁴⁰ Кочубей Ю. Міжнародне значення наукової діяльності акад. А. Ю. Кримського. *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості* / Ред. О. Д. Василюк. Київ : Стило, 2006. С. 397-404.

⁴¹ Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / Авт. передмови А. Чабан. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич, 2009. 448 с.

⁴² Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років / Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка Київ : Унісерв, 2002. С. 25.

діалектами, через яке звичайні побутові висловлювання несподівано набували «міфологічних» ознак (наприклад, хліборобське слово «волотка», яке у працях кабінетних дослідників набуло асоціацій з язичницьким богом Велесом)⁴³. Ще більшу критику А. Кримського викликало намагання прихильників міфологічної школи бачити усі фольклорні мотиви як витвір національного духу. «Хто ознайомлений з міжнародньою бродячою словесністю, тому, звичайно, давно вже кидався у вічі факт, що не одна українська начеб-то «широ»-національна легенда належить до категорії мандрівних повістей» – зауважує дослідник⁴⁴. Коріння багатьох сюжетів українських фольклорних оповідань А. Кримський знаходить у Греції та країнах Близького Сходу. Повною мірою методика А. Кримського розкрита у його статті «Міжнародня казка про щасливого самозванця-угадька». Розглядаючи походження української казки про Жучка-знахаря, дослідник безпосередньо посилається на праці засновника міграціоністської школи Т. Бенфея, який виявив аналогічний сюжет у індійських казках. А. Кримський висвітлив також наявність подібних сюжетів у перській та арабській народній творчості⁴⁵. Варто зауважити, що дана праця А. Кримського вперше була опублікована у 1900 р., однак і у подальшому дослідник залишався вірним міграціоністським підходам. Це видно з його сходознавчих праць 1920-х рр., де учений простежує міграцію літературних творів та сюжетів зі Сходу до Європи⁴⁶.

Елементи психоаналітичної методології з застосуванням порівняльного методу використовував Віктор Петров (1894-1969). Зокрема, дослідник доходить висновку, що українські народні уявлення про вихор та «чорну хворобу»

⁴³ Кримський А. Розвідки, статті та замітки. Зошити I-XXVII. Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1928. С. 14.

⁴⁴ Там само. С. 31.

⁴⁵ Там само. С. 38-50.

⁴⁶ Кримський А. Хафиз та його пісні (бл. 1300-1389), в його рідній Персії XVI в. та в Новій Європі. Кримський А. Ю. Твори у п'яти томах. Том. IV. Київ : Наукова думка, 1974. С. 163-228.

(епілепсію) мають невротичне походження⁴⁷. Ці уявлення пов'язані з вірою у демонів, які можуть заволодіти людиною, адже під час епілептичного нападу людині можуть ввижатися химерні істоти та виникати інші галюцинації, яким людина могла приписувати надприродне походження.

На прикладі цих уявлень В. Петров вдається до критики концепції дологічного мислення: «На підставі проробленої аналізи ми маємо повне право говорити про невротичні джерела переказів, у яких розповідається, що вихор є причина чорної хвороби, що він калічить людей, викликає в них божевілля, підіймає їх і відносить... Нема нічого дивного, що невротик, хорий на вихрову хворобу, оповідатиме абсурдні речі про побачене раптове світло, про розмови й слова, про жахливі постаті, що «вздрілись» йому, коли його схопив і підніс вітер. «Абсурдність» цих переказів обумовлена не тим, що це є рештки «пережитків» давніх первісних вірувань народів, які стоять на нижчому шаблі культурного розвитку, і не тим, що перекази ці базуються на будь-яких особливостях «дологічного» примітивного мислення, і не тим, що первісні народи вірять у загальну «одушевленість» природи, а хоробливими «чорними» почуттями, переживаннями й побаченнями, сублімацією певних епілептоїдних неврозів»⁴⁸. З цієї цитати видно, що далеко не усі українські етнологи слідували ідеям французької соціологічної школи. Далі В. Петров докладно розглядає перекази про вихор у грецькій міфології, порівнюючи їх з українськими. Дослідник доходить висновку, що і у грецькій, і в українській традиціях демонізація такого метеорологічного явища як вихор була викликана «міфологізованою сублімацією» невротичних переживань.

В іншій своїй роботі етнологічно-фольклористичного спрямування В. Петров критично ставить до підходів міграціоністської школи, зокрема до постулату класика німецького дифузіонізму: «Новітнє народознавство схиляється розглядати сьогочасний примітивізм дикунів, як декадентне

⁴⁷ Петров В. Вірування в вихор і чорна хвороба. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 3. С. 104-108.

⁴⁸ Там само. С. 109.

виродження колишніх високо розвинених культур. Так, приміром, дивиться Лео Фробеніус на африканське мистецтво, на мистецтво сьогочасних муринів: їхні теперішні вироби – невдалі й умовні спроби наслідувати досконалі зразки мистецтва колишніх епох попереднього культурного розквіту. Чи не слід цю думку засвоїти так само й у галузі фольклору?»⁴⁹.

Сам В. Петров перевіряє цю тезу Фробеніуса на матеріалі українських фольклорних уявлень про сонце як праведне, боже, святе, уособлення янгола, людини і т.п. Використовуючи порівняльний метод, В. Петров зіставляє дані української фольклорно-етнографічної традиції з одного боку й твори грецької філософії та візантійської апокрифічної традиції з іншого. Дослідник доходить висновку щодо близькості образів в обох джерелах, однак той факт, що українська «міфологема» є молодшою за грецьку «філософему» не є для В. Петрова підставою проголошувати український фольклорний образ «мандрівним» і запозиченим з книжної традиції, як це робили представники міграціоністської школи. Навпаки, «філософія сонця візантійської літератури ... є тільки раціоналістичне опрацювання сонячного міту, що був поширений в античній мітології, в грецьких орфічних культурах та в гелліністичних культурах». Таким чином, В. Петров наголошує на тому, що і фольклорні уявлення могли сформуватися на основі книжно-філософської традиції і сама ця традиція, у свою чергу, базувалася на фольклорно-міфологічних уявленнях. Від однозначних висновків дослідник ухиляється⁵⁰.

У подальшому В. Петров також демонстрував стримане ставлення до ідей міграційної школи. Так, розглядаючи український казковий сюжет про походження лихих жінок у колі аналогічних мотивів світового та європейського фольклору, дослідник лише побіжно зупиняється на питанні походження цього сюжету. Всупереч дослідникам, які наполягали на індійському або грецькому

⁴⁹ Петров В. Мітологема «сонця» в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл. *Етнографічний вісник*. Київ., 1927. Кн. 4. С. 119.

⁵⁰ Там само. С. 121.

походженні цього мотиву, В. Петров зауважує, що «на підставі наявного фольклорного матеріалу навряд чи можна в даному відношенні сказати будь-що певне; та взагалі проблеми генези сумнівні й суперечливі»⁵¹.

Характерно, що найбільш консервативним напрямком етнологічних досліджень залишалось вивчення народного мистецтва. В період 1920-тих рр. тут продовжувало домінувати поєднання методологічних принципів еволюціонізму та дифузійнізму, що намітилося раніше у працях Г. Павлуцького, К. Широцького тощо. Так, М. Грінченко, досліджуючи походження української обрядової пісні, висловлює наступні міркування:

«нескладність конструкції обрядової народної музики повстала з тих причин, що музика ся є витвором народу, все життя котрого проходить ще в дуже примітивних формах. Звичайно, не може бути винятку і для української обрядової музики: вона підлягає тим самим правилам, тим самим законам. А закони ці більш-менш спільні для всіх народів індо-європейської сім'ї, до якої належить і український нарід»⁵². Далі автор намагається виділити певні стадії у розвитку народної музики та співу українців. М. Грінченко звертає увагу на грецькі, орієнтальні та західноєвропейські впливи в українській народній музиці⁵³. Етнокультурні впливи вважала джерелом розвитку народного мистецтва й Л. Левитська. «Народне мистецтво має в собі низку послідовних нашарувань, що накладались одне на одне сторіччями, перероблювались поколіннями. Ці нашарування відкладались од зносин з містом, виникали через запозичення від вищих соціальних верств, входили через вплив чужоземців або приходили разом з новими культурними, побутовими й господарськими формами»⁵⁴.

⁵¹ Петров В. Нові українські легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 66.

⁵² Грінченко М. Історія української музики. Київ : В-во «Спілка». Листопад, 1922. С. 50.

⁵³ Там само. С. 60-65.

⁵⁴ Левитська Л. А. Селянський стінний розпис на Поділлі. Київ : Вид. Київського краєвого сільськогосподарського музею. 1928. С. 26.

Переліченими вище іменами й науковими працями жодним чином не вичерпується науковий доробок української етнології 1920-х рр. На ниві збирання й опрацювання фактичного матеріалу працювала ціла плеяда талановитих дослідників, серед яких П. Одарченко, Р. Данківська, С. Терещенкова, В. Кравченко та багато інших. Це були насамперед невтомні збирачі польового матеріалу, роботи яких становлять здебільшого публікації фольклорно-етнографічних матеріалів. Розв'язання теоретичних проблем етнології, у якому переважно й простежується вплив західноєвропейських методологічних розробок, цікавило цих дослідників значно меншою мірою. Ті випадки, коли на сторінках їхніх наукових праць простежуються елементи етнологічної теорії, дають підстави говорити про те, що методологічною основою робіт українських етнографів залишався еволюціонізм. Так, наприклад, Н. Заглада, відома своїми блискучими комплексними дослідженнями етнокультури окремих населених пунктів, розмірковує на тему стадій у суспільно-економічному розвитку села, пережитків минулих віків, які необхідно досліджувати тощо⁵⁵. Щоправда, деякі дослідники робили доволі серйозні спроби запровадити у польову роботу новітні теоретичні розробки. Так, зокрема, В. Кравченко проводив свої наукові пошуки й дослідження в контексті та згідно з напрямками роботи Українського соціологічного інституту⁵⁶. Він використовував елементи методології французької соціологічної школи при розробці запитальників і дослідницьких програм, підготовці публікацій фольклорно-етнографічних матеріалів, зокрема відомої збірки про вогонь, опублікованої на сторінках «Первісного громадянства»⁵⁷. Це ж стосується й

⁵⁵ Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (Село Старосілля). Київ : ВУАН. *Провідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка*. 1930. С. 13-15.

⁵⁶ Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. *НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 108.

⁵⁷ Кравченко В. Вогонь. Матеріал зібраний на Правобережжі. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 147-181.

публікації С. Терещенковою невеликого збірника українських «солярних» вірувань⁵⁸.

Загалом, розгляд наукових праць українських етнологів 1920-х рр., які мали аналітичний характер, засвідчує, що провідним методом, який використовували вітчизняні дослідники для з'ясування питань походження й природи тих або інших етнографічних явищ був порівняльно-етнологічний. Його застосування полягало у всебічному розгляді українського етнографічного матеріалу й виявленні його спільних та відмінних рис у порівнянні з етнографічними фактами, відомими в культурі інших народів. Акцент робився переважно на так званих «пережитках», тобто консервативних аспектах традиційної культури, які на погляд тодішніх дослідників збереглися з прадавніх епох та первісних стадій розвитку суспільства. Відповідно й порівняльний матеріал підбирався зі сфери стародавньої міфології або з етнографічних спостережень за примітивними народами. Таким чином, можна констатувати, що бачення українськими науковцями походження етнографічних явищ в цілому знаходилося в концептуальних межах класичного еволюціонізму. При цьому неможливо відкидати й суттєвий вплив дифузійністської концепції етнокультурних контактів, яка пояснювала виникнення елементів духовної культури міграцією та зовнішніми впливами. Тим не менше, ключова для еволюціонізму ідея загального прогресу й стадіальності розвитку людства жодним дослідником під сумнів не ставилася. Пояснення природи етнографічних явищ здійснювалося переважно з точки зору теорії дологічного мислення, яка сформувалася в рамках французької соціологічної школи. При цьому, українські дослідники усвідомлювали слабкі місця даної теорії й намагалися залучати найбільш перспективні висновки міфологічної та психологічної школи в етнології.

⁵⁸ Терещенкова С. Вірування в сонце. *Етнографічний вісник*. Київ. 1928. Кн. 7. С. 133-137.

ГЛАВА 9
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ ПІД ВПЛИВОМ ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ 20-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

В історії України 20-ті роки ХХ століття відіграли виняткову і вирішальну роль: процеси, що відбувалися в цей історичний період, характеризувались відродженням національної гідності та усвідомленням етнічної самосвідомості,

зростанням інтересу до власної культури та її цінностей, активним розвитком краєзнавчого руху, діяльність багатьох видатних учених у процесі піднесення української наукової думки до світового рівня. Особливістю потужного розвитку української етнографії в цей час стала поява численних установ, які мали на меті збирати, досліджувати, зберігати та просувати зразки як матеріальної, так і духовної спадщини українського народу.

1920-ті роки ХХ століття вважається «золотим віком» української етнології⁵⁹. Адже цей період у радянському союзі характеризувався політикою українізації. Влада активно підтримувала розвиток етнографії, як галузі етнології, у межах дослідження «змін у побуті міста і села»⁶⁰.

Але недостатня вивченість досягнень цього періоду пов'язана з численними табу Радянського Союзу. Хоч в працях Радянського Союзу детально проаналізовано дослідження з етнографії та етнології, більша частина висновків, клішованих радянською ментальністю, є застарілими⁶¹. Проте, основні напрями досліджень заслуговують на увагу.

Розвиток історико-етнологічних досліджень в Україні у 20-х рр. ХХ ст. нерозривно пов'язаний з діяльністю Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка була заснована в часи Гетьманщини 14 листопада 1918 р. Президентом було обрано В. Вернадського, а незамінним секретарем – А. Кримського.

Основну науково-організаційну та координаційну функції в цьому процесі відігравали установи:

- 1) Етнографічна комісія;
- 2) Кабінет музичної етнографії.
- 3) Кабінет первісної культури;

⁵⁹ Горленко В. Ф., Кирчів Р. Ф. Історія української етнографії. Київ : Кредо, 2005. С. 24.

⁶⁰ Скрипник Г. Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського 85 років. *Народна творчість та етнографія*. 2006 № 5. С. 4-13.

⁶¹ Стельмах Г. Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років. *Народна творчість та етнографія*. 1959. № 4. С.18-19.

4) Музеї антропології та етнології. Ф. Вовка;

Вони мали умовний поділ на 13 дослідницьких областей:

- Етнографічна комісія – усна народна творчість, календар, обряди виробничої сфери;
- Етнографічну комісію очолив Андрій Лобода.
- Кабінет Примітивної культури – соціально-нормативна культура та форми суспільного життя.
- Музеї антропології та етнології ім. Ф. Вовка – матеріальний побут.

Їх діяльність була однозначно спрямована на процес розвитку та просування наукової думки в нашій країні.

Показовою в контексті цих подій була дослідницька робота Етнографічної комісії, яка була організована 20 квітня 1921 р. у Києві як відповідний розділ Українського наукового товариства. В. Клінгера було обрано головою, а А. Онищука – секретарем. Остаточо затверджено Президію секції у листопаді того ж року у складі: А. М. Лободи, голови секції, К. В. Квітки, заступника голови, А. І. Онищука, секретаря та Д. М. Щербаківського, скарбника⁶².

У червні 1921 р. етнографічна секція увійшла до складу Української академії наук і почала діяти як академічна установа. Етнографічну комісію очолив Андрій Лобода, який увійшов в історію української культури як видатний фольклорист, етнограф, літературознавець та історик.

Завданнями Етнографічної комісії були:

- активізація колекторської діяльності із залученням широких верств місцевого населення;
- вивчення міського народного життя та усної творчості⁶³
- допомога у розвитку діючих етнографічних центрів, допомога у формуванні та появі нових гуртків для вивчення народної творчості;

⁶² Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ : Унісерв, 2002. С. 87.

⁶³ Стельмах Г. Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 2. С. 46–57.

- зосередження уваги на зборі та дослідженні не тільки фольклору минулого, але й сьогодення;
- об'єднати зусилля вчених у галузі етнографії в Україні;
- проведення систематичної та систематичної дослідницької діяльності як співробітників установи, так і місцевих дослідників;
- сприяння активізації процесу збору, науково-популяризаційної діяльності у всіх регіонах;

У жовтні 1922 р. під егідою Історико-філологічного відділу Комісії було створено Кабінет музичної етнографії як автономну установу, а його керівником було обрано К. Квітку. Тривалий час він залишався єдиним співробітником. На початок липня 1925 р. до складу Етнографічної комісії входили: голова – А. Лобода (без заробітної плати), керівник Музично-етнографічного бюро – К. Квітка, співробітник, секретар комісії – В. Петров (обидва отримали зарплату). 24 особи вважалися вільними працівниками ⁶⁴

Відсутність або дуже низька оплата праці, наявність невеликої кількості штатних працівників, які виконували великі обсяги науково-дослідницьких робіт, було типовим станом справ у 1920-х роках. Незважаючи на майже повну відсутність матеріальної бази, брак коштів, багато українських дослідників вивчали фольклорно-етнографічну спадщину. Українська етнологія як історична наука у другій половині 20-х років ХХ ст. найінтенсивніше розвивалася передусім зусиллями членів Культурно-історичної комісії Всеукраїнської академії наук.

Формально штат складався з 3 працівників, інші у ВУАН були позаштатні, які працювали переважно безкоштовно (1921 – понад 1000). Численні розвідки та експедиції, які вчені здійснювали за власні кошти, сприяли активізації процесу збирання, дослідження та популяризації самобутніх зразків української народної творчості. Біля джерел створення Етнографічної комісії стояв цілий ряд

⁶⁴ Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. *Етнографічний Вісник*. 1925. № 2. С. 90–95.

видатних учених, таких як В. Жирмундський, брати В. М. та Ю. М. Соколови, Є. Рихлік, П. Попов, М. Гайдай. Здійснені ними дослідження мали міждисциплінарний характер і стосувалися як культури українського етносу, так і її зв'язків з народною творчістю інших народів, що проживали на теренах України на той час.

З часу свого існування Етнографічна комісія чітко визначила напрямок своєї діяльності та окреслила коло питань, які потребували вирішення. Поставивши собі «завдання проводити систематичні та систематичні дослідження, сприяти розвитку нових центрів вивчення українського, селянського, а також міського життя та усної творчості, збирати відповідний матеріал», Етнографічна комісія розпочала активну діяльність у райони⁶⁵

Наукові наради, на яких проводились доповіді, диспути та важливі питання з історії етнографії та фольклору, методології збору та дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів, розробки та складання програм, інструкцій щодо збиральної діяльності – усі ці заходи були спрямовані на створення необхідних теоретична основа вивчення як матеріальної, так і духовної спадщини українського народу. У період з 1920 по 1925 рік Етнографічна комісія провела 137 засідань, прочитала та обговорила 141 доповідь, висвітлюючи широкий спектр питань:

- з історії етнографії та відповідної бібліографії (26 доповідей);
- загальні завдання та методологія краєзнавства та місце етнографії в ньому (5 доповідей);
- збір та дослідження окремих етнографічних явищ минулого та сучасного в Україні та за її межами (61 доповідь);
- збір та розробка питань з діалектології (2 доповіді).
- методології збору та дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів, програм та інструкцій (27 доповідей);

⁶⁵ Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. *Етнографічний Вісник*. 1925. № 2. С. 90-95.

Одночасно з активізацією дослідницької діяльності значна увага приділялася збору фольклорно-етнографічного матеріалу. Для цього були проведені численні спеціальні розвідки та експедиції в різні регіони нашої держави, що дало можливість збирати унікальний матеріал зразків народного мистецтва. Висвітлення майже всіх регіонів дозволило вивчити процес розвитку жанрів народного мистецтва, з'ясувати особливості змін та трансформацій традиційного пісенного матеріалу в сучасних умовах життя.

Співробітники Етнографічної комісії приділяли особливу увагу організації етнографічних секцій та відділів у містах та селах різних регіонів країни, основним завданням яких був збір місцевого фольклорно-етнографічного матеріалу. Показовою в цьому відношенні є діяльність М. Біляшевського, який у 1921 р. проводив інструктаж серед музейних працівників Полтавської та Київської областей з метою влаштування етнографічних відділів. Д. Ревуцький проводив активну роботу в цьому напрямку в Житомирі. Починаючи з 1920 р. він надавав краєзнавчим центрам інструкції та поради щодо організації збору, дослідження та популяризації фольклорно-етнографічного матеріалу.

Н. Заглада була першою, хто досліджував етнографію міста, а також запропонувала спеціальну наукову програму з вивчення всіх прошарків міста: торговців, ремісників, наймитів, робітників, перекупок, нянь, ганчірників, жебраків, вуличних ворожок, візників тощо.

Крім того, класичним історико-етнологічним дослідженням можна вважати статтю вченої «Ярмо» (1929), в якій авторка ґрунтовно проаналізував типи парних та одинарних хомутів в українців, особливості їх оформлення та характеристику раннього ХХ століття. методи зв'язку із засобами тяги волів тощо. Найголовніше, що Н. Заглада задовго до того, як багато західноєвропейських вчених (етнологи та археологи) намагалися простежити еволюцію пари хомутів, використовуючи порівняльний фактичний матеріал про валову упряж в інших етносів в Європі та народів Азії. Тому велика частина її наукових міркувань та концептуальних позицій не втратила свого значення донині.

Актуальність тематики робітництва наприкінці 20-х зростала, це доводить наступні дослідження В. Білецької та М. Гайдая, які почали досліджувати промислові регіони. Ці дослідження були програмовані Кабінетом-музеєм антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка⁶⁶

На початку 20-х років у зв'язку із загальним піднесенням національної свідомості, процесом відродження духовної спадщини українського народу, активізацією дослідницької діяльності зі збору, вивчення та пропаганди народного мистецтва, питанням систематизації та організації творів різні питання фольклору та етнографії. Поява такого довідника була надзвичайно важливою та необхідною справою, це суттєво покращило б роботу як співробітників Комісії, так і місцевих збирачів матеріалів народної творчості.

Розуміючи актуальність цього питання, Етнографічна комісія розпочала підготовку до складання та видання нового покажчика українського фольклору, який базувався на покажчику Б. Грінченка, який він довів лише до 1900 р. З метою перевірки відомих історичних даних та вносить певні зміни та доповнення, співробітники установи активно вивчали українські та архівні документи.

У 1924 р. В. Уайт працював в архівних закладах Ленінграда над вивченням біографії відомого етнографа С. Д. № У 1925 р. Д. Ревуцький у Московському та Ленінградському архівах обробляв матеріали, що стосуються С. Гулака-Артемовського. Цього року В. Петров працював у ленінградських архівних установах, вивчав документи фольклору та етнографії, зібрані та записані російськими дослідниками в Україні на початку XIX ст.

Помітний слід на ниві української етнології залишили також члени Етнографічної комісії ВУАН Володимир Білий (1894–1937), Є. Кагаров, Віктор Петров (1894–1969) та ін., які теж активно застосовували у своїх дослідженнях порівняльно-історичний метод та метод історичної реконструкції. Йдеться про праці «Що визначають деякі українські весільні обряди» Є. Кагарова (1926), «До

⁶⁶ Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. Київ. 1989. 301 с.

звичаю кидати гілки на могили «залежних мерців» В. Білого (1926), «Мітологема «сонця» в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл» В. Петрова (1927), «Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля)» К. Черв'яка (1927) та ін.

Етнографічна комісія приділяла велику увагу залученню широких верств населення до співпраці. Дослідницькою та колекторською діяльністю було охоплено багато регіонів України, до співпраці були залучені найкращі представники науки, культури та мистецтва, що дало можливість збирати багатий фольклорно-етнографічний матеріал, з'ясувати особливості регіонального життя жанрів фольклору, виявити їх характеристики, простежити та вивчити закономірності розвитку народних пісень українського народу. Серед великої кількості фольклорно-етнографічних матеріалів, зібраних в період з 1921 по 1925 роки, виділяються записи В. Камінського («Етнографічні матеріали з Волинського Полісся»), І. Щоголіва («Етнографічний матеріал, здебільша з Катеринославщини»), Д. Граділенка (записи понад 100 пісень з Шевченківської округи) тощо ⁶⁷.

Активно працювала видавнича діяльність – виходили «Етнографічний вісник», «Україна». Етнографічний вісник публікував статті, в яких робилися спроби окреслити завдання етнографічної науки, дати чіткіше визначення таким термінам, як етнографія, етнологія, антропологія та фольклор. Збірник приділяв значну увагу таким питанням, як метод збору фольклорно-етнологічного матеріалу.

На шпальтах наукового щорічника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (за загальною редакцією Катерини Грушевської (1900-1943)) публікувалися порівняльно-історичні дослідження про різні ділянки традиційно-побутової культури українців, а саме: Костянтина Копержинського

⁶⁷ Парахіна М. Б. Діяльність етнологічних наукових центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х – на початку 1930-х років ХХ ст. : автореф. дис. канд. історичних наук : 07. 00. 05. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2002. 21 с.

(1894-1953) «Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку» (1926), К. Грушевської «З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства» (1927), Євгена Кагарова (1882-1942) «Форми та елементи народньої обрядо-вості» (1928), К. Копержинського «Господарчі сезони у слов'ян (З історії новорічного циклу обрядовості)» (1928), В'ячеслава Камінського (1869-1937) «Сліди родового побуту в сьогочасних весільних звичаях на Україні. Весільний звичай крадіжки курей» (1929) та ін., в яких автори з'ясовували джерела, походження, етапи розвитку і стан збереження в ХІХ – на початку ХХ ст. етнокультурних явищ, загальнослов'янські та загальноукраїнські пережитки, їх етнічну специфіку тощо.

При Українській академії наук були створені наукові товариства. Найбільшими з них були товариства Харкова, Полтави, Катеринослава.

Велику увагу Етнографічна комісія надавала поповненню архівних фондів. Крім нових фольклорно-етнографічних матеріалів, які надсилали численні кореспонденти, у 1925 році архів Комісії складався з цінних збірок рукописів О. Бодяньського, П. Лукашевича, С. Носа, Б. Грінченка, Я. Новицького, М. Білозерського, а також з колекції портретів українських фольклористів, раритетів та реліквій народної творчості, які були зібрані працівниками інституції.

Одним із важливих завдань його роботи було охоплення колекторської діяльності найширших верств населення, залучення всіх культур робітників на місцях до дослідницької діяльності та надання цьому процесу колективного характеру. Для вирішення цього питання Етнографічна комісія в 1925 р. Розповсюдила понад 6000 примірників звернень, програм та інструкцій. «Окрім двох загальних запрошень до етнографічної роботи, Комісія до цього часу видавала такі програми:

1. О. Курило: Початки мови;
2. К. Квітка: Професійні народні співці та музиканти на Україні. Програма для дослідів їх діяльності та життя. Київ, 1921;

3. Програма збору пісенного матеріалу, 1925 рік;

4. Програма для збору оповідань, казок, легенд та прислів'їв, Київ, 1925 р.»⁶⁸

Поряд зі збором та вивченням зразків давнього фольклору, Етнографічна комісія у 20-х роках приділяла особливу увагу збору сучасного матеріалу народних пісень. У цей період було зібрано багато зразків бездомного фольклору. Разом із піснями записувались біографії носіїв мови, був складений словник типових фраз та спеціальних слів, що стосувався лише словникового запасу бездомних.

Одним із важливих та необхідних заходів для розвитку науково-дослідницької роботи у багатьох регіонах України Комісія вважала видання посібника для збирачів краєзнавчих робіт, який висвітлив би певні аспекти життя людей. Комісія планувала присвятити цю колекцію економіці, соціальному життю, старому та новому життю та народній творчості. «Потреба видати такого радника відчувається надто гостро як у трудових школах, так і в клубах при читальних залах, господарських будівлях, студентських, силкорівських та інших об'єднаннях»⁶⁹

Слід зазначити, що на відміну від подібних програм з вивчення матеріальної та духовної культури українського народу інших академічних установ, які мали на меті фіксувати лише традиційний фольклор та залишки у сільському житті, програми, розроблені Етнографічною комісією, фіксували зміни у народному мистецтві, що відбувся за радянських часів. З цією метою в програмах та анкетах особлива увага приділялася необхідності запису творів сучасного походження. Наприкінці 20-х років Комісія розпочала розробку програми з вивчення етнографічного вивчення робітничого класу.

⁶⁸ Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. *Етнографічний Вісник*. 1925. № 2. С. 90–95.

⁶⁹ Коротеньке звітлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук Ч.2 *Етнографічний Вісник*. 1925. № 3. С. 50–55.

Завдяки налагодженню постійної тісної співпраці з різними навчальними закладами, Комісія зібрала багато унікальних та оригінальних зразків народних пісень. Великі та змістовні колекції різноманітного фольклорно-етнографічного матеріалу були надіслані з Глухівського, Красноградського, Остерського, Старобільського та Пирятинського педагогічних коледжів. Цікавими були колекції матеріалів, зібрані та надіслані до Комісії студентами Полтавського інституту народної освіти (ІНЕ) та членами етнографічного гуртка в Ніжинському ІНО. Висловивши особливу подяку керівникам та студентам, Етнографічна комісія наголосила на важливості та необхідності збору матеріалів народної творчості. Налагодження колекторської діяльності в педагогічних коледжах та інститутах народної освіти, де готують викладачів, дало можливість закласти міцну основу, створити належну основу для подальшого розвитку колекціонування, вивчення та популяризації зразків народного мистецтва рідного краю.⁷⁰

У 1924 р. Звіт про роботу Етнографічної комісії містив інформацію про те, що колекційна діяльність охоплювала досить широке коло населення. Серед найбільш активних збирачів фольклорно-етнографічного матеріалу можна виділити такі верстви населення: сільські вчителі, селяни та школярі [6, с. 92]. У 1925 р. Комісія повідомила про значне розширення місцевої кореспондентської мережі, яка на початку року складалася зі 146 реєстраторів, а до кінця року кількість місцевих кореспондентів становила понад 300. Фізичні особи (місцеві колекціонери, жителі села, викладачі, сільська інтелігенція, комсомольці, студенти, школярі), а також численні установи були задіяні в колекторській діяльності, зокрема: трудові та професійно-технічні училища, факультети праці, університети, райкоми, райвідділи, сільськогосподарські будівлі та хатичитальні.

Важливу роль у збиранні та популяризації народного мистецтва відіграли музейні установи, які в 20-х роках розпочали широку пошукову діяльність з

⁷⁰ Коротеньке звідомлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. *Етнографічний Вісник*. 1925. № 2. С. 93.

метою збереження оригінальних та унікальних зразків фольклорно-етнографічної спадщини. Активізація колекціонерської діяльності, проведення численних виставок та тематичних експедицій на основі знайдених та зібраних зразків народного мистецтва – ці заходи були спрямовані на розуміння необхідності збереження матеріальної та духовної скарбниці народу, значення народної творчості у вихованні національної гідності та етнічна унікальність. Етнографічна комісія підтримувала тісні зв'язки з багатьма музеями країни, беручи активну участь у розвитку колекціонерської діяльності, сприяючи подальшій роботі цих установ щодо збереження та популяризації фольклорного та етнографічного матеріалу ⁷¹.

Аналізуючи різні аспекти діяльності Етнографічної комісії протягом усього її існування, можна зробити висновок, що створення великої мережі кореспондентів, що охоплює майже всі регіони країни, тісні зв'язки Комісії з периферією, з місцевими колекціонерами фольклорного та етнографічного матеріалу – все сприяло значному підйому, як колекційна, так і дослідницька діяльність. Отримавши численні фольклорно-етнографічні матеріали з різних регіонів, Комісія мала можливість вивчити розвиток українського народного мистецтва як у загальному, так і в локальному вимірах, виявити особливості та специфіку змін, пов'язаних із існуванням жанрових зразків у певних регіонах, з'ясувати обробляє взаємовідносини, що відбувались під впливом взаємодії народного мистецтва українського народу з культурною спадщиною інших етносів, що проживають в Україні.

Існуючи більше десяти років, Етнографічна комісія ВУАН відіграла важливу роль у збиранні, дослідженні, збереженні та популяризації народного, зокрема пісенного, мистецтва, ставши важливим центром підвищення рівня досліджень у галузі фольклору, етнографії та краєзнавства. Завдяки титанічній роботі Етнографічної комісії було закладено міцний фундамент на шляху

⁷¹ Заремба З. Історико-краєзнавча діяльність Етнографічної Комісії ВУАН *Народна творчість та етнографія*. 1985. № 1. С. 45–50.

усвідомлення українцями національної гідності та культурної самобутності, унікальності, неповторності⁷².

Однак, у 30-х рр. етнографічна діяльність Української академії наук була згорнута, а її активні члени зазнали репресій. У 1934 р. В результаті реорганізації кафедри були фактично ліквідовані, а Українська академія наук стала об'єднанням галузевих інститутів (36 структурних підрозділів), яке підпорядковувалось Раді Народних Комісарів СРСР. Відтоді на перший план вийшли математика, техніка та природничі науки.

На жаль, політичні процеси над членами Спілки визволення України в 1930 р., пропаганда боротьби проти українського націоналізму, розпуск і закриття етнографічних установ та центрів, заборона на публікацію етнологічних та етнографічних видань, припинення фінансування експедиційні дослідження, і хвиля масових репресій звела нанівець усі позитивні ініціативи другої половини 20-х років ХХ століття і відсунула українську етнологічну науку далеко назад.

Аналізуючи видавничу та науково-методичну діяльність Всеукраїнської академії наук, можна констатувати, що її співробітники зробили вагомий внесок у розвиток наукових досліджень та вирішення пріоритетних завдань у галузі етнографії.

⁷² Гуслистий К. Г. Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР. *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 4. С. 10–18.

ВИСНОВКИ

Важливою тенденцією розвитку сучасної української науки є її інтеграція у глобальний інтелектуальний простір. Вона, у свою чергу, є неможливою без опанування вітчизняними дослідниками ідей, теорій та концепцій, які визначають напрямки розвитку наукового знання у світі. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення історичного досвіду міжнародної кооперації українських учених, їхніх зусиль щодо модернізації та удосконалення теоретико-методологічної бази наукових досліджень. Показовий приклад у цьому відношенні становить українська етнологія другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., яка завдяки самовідданій праці багатьох дослідників досягла найвищих європейських стандартів, у тому числі й у сфері теоретичної підготовки фахівців та аналітичного рівня наукових праць.

У другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. країнами-лідерами, у яких найшвидшими темпами розвивалася етнологічна наука були Велика Британія, Франція, Німеччина та США. Це було обумовлено становищем зазначених країн як провідних наддержав, їхньою глобальною колоніальною та торговельною експансією, стрімкими процесами формування у цих країнах політичних націй тощо. Окреслені фактори визначали широку підтримку та максимальне сприяння, яке надавалося етнологічним дослідженням у зазначених державах.

Критеріям поняття наукової школи у зарубіжній етнології XIX – початку XX ст. значною мірою відповідає німецька міфологічна школа, заснована братами Вільгельмом та Якобом Гріммами, а також французька соціологічна школа, заснована та очолювана Е. Дюркгеймом й представлена його безпосередніми учнями (М. Моссом, Л. Леві-Брюлем тощо). Водночас, необхідно зазначити, що ідеї міфологічної та соціологічної шкіл дуже швидко подолали межі наукових центрів й кордони країн, у яких вони зародилися, тому можна говорити про переростання міфологічної та соціологічної наукових шкіл у дослідницькі напрямки. З самого початку як науковий напрямок розвивався

еволюціонізм, який виник завдяки застосуванню на етнологічному ґрунті філософських засад позитивізму та принципів еволюційної теорії, сформульованих Ч. Дарвіном. Ідеї еволюціонізму сповідували не тільки його класики (Л. Морган, Е. Тайлор, Дж. Фрезер), але й ті науковці, яких відносять до інших дослідницьких напрямків (зокрема, представники французької соціологічної школи). Водночас, дифузійнізм в сучасній історіографії цілком обґрунтовано розглядають не як самостійний напрямок, а як критику еволюціонізму та реакцію на його домінування у науковій думці. В межах парадигми еволюціонізму виникли інші підходи (зокрема, марксистський), які, однак, сприйняли не всі його положення, натомість внесли у науковий дискурс нові, хоча й не завжди обґрунтовані, ідеї. Загалом, про школи та напрямки в світовій етнології XIX – перших десятиліть XX ст. можна говорити умовно, адже у працях більшості дослідників ідеї та поняття різних шкіл зазвичай тісно перепліталися. Базовими залишалися лише деякі основні світоглядні принципи, які частково були переосмислені в соціальній антропології другої половини XX – початку XXI ст., але значною мірою зберегли свою актуальність до сьогодення.

Незважаючи на те, що у досліджуваний період Україна була фактично позбавлена власної державності, можна стверджувати, що її наука була значною мірою інтегрована до європейського наукового простору. При чому це стосується не тільки наукових центрів Галичини та Буковини, але й загалом української етнології, яка розвивалася в умовах ідеологічного тиску, а подекуди й створення штучних перешкод у доступі до провідних досягнень світової етнологічної думки. Українські дослідники стежили за новинками наукової літератури, які видавалися у провідних європейських країнах, осмислювали методи й підходи, які застосовувалися науковцями різних країн, пропонували власні ідеї щодо їх удосконалення. Найбільш активно теоретико-методологічні напрацювання західноєвропейської науки застосовували ті українські науковці, які мали можливість ознайомитися з роботою зарубіжних наукових центрів під час навчання, наукових відряджень або вимушеного перебування в еміграції. Це

стосується, зокрема, таких учених як М. Драгоманов, М. Лисенко, Ф. Вовк, Г. Павлуцький, К. Широцький, М. Грушевський, К. Грушевська, Є. Кагаров та деяких інших.

Першою західноєвропейською науковою концепцією, яка суттєво вплинула на розвиток етнологічного знання в Україні були ідеї міфологічної школи. До прихильників останньої зазвичай відносять М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, О. Потебню, М. Сумцова, хоча пряме ототожнення цих дослідників з міфологічною школою є не зовсім коректним. Можна констатувати лише засвоєння українськими дослідниками деяких ідей та методологічних підходів міфологічної школи. Найближчі позиції до класичних праць німецької міфологічної школи демонструють праці М. Костомарова та І. Нечуя-Левицького, хоча сформульовані у них погляди не були копією уявлень німецьких романтиків, засновників міфологічної школи. Зокрема, не знайшла сприйняття в Україні ключова ідея міфологічної школи, згідно з якою міфи мали розглядатися як божественне одкровення, первісне чисте знанням, яке деградувало згодом. Навпаки, українські дослідники, особливо О. Потебня та М. Сумцов, за своїми науковими поглядами були переконаними еволюціоністами. Вони наголошували на невідпинному прогресі людства, в результаті якого міфологічні елементи залишаються в традиційній культурі лише як пережитки, які можна порівнювати з аналогічними пережитками в культурах інших народів. Лише у дослідженні цих «пережитків» О. Потебня та М. Сумцов використовували солярні та метеорологічні гіпотези міфологічної школи як дослідницькі інструменти. Однак в цілому їхня методологія пішла значно далі концепцій міфологічної школи. Зокрема, О. Потебня звертав увагу на етнопсихологічні аспекти народної культури, чим значною мірою випередив розробки психологічної школи В. Вундта на Заході. Він, так само як і М. Сумцов, розглядав мову та духовну культуру як сукупність знаків та символів, й цей підхід теж слід визнати новаторським. Що стосується впливу елементів методології міфологічної школи, то він подекуди відчувався в українській етнології до кінця 1920-х рр. Свідченням цього є публікації В. Петрова, у яких генеза фольклорно-

міфологічних образів розглядалася як результат осмислення деяких природних та фізіологічних явищ.

Більшою мірою вплив дифузійонізму простежується у дослідженнях народного мистецтва (Г. Павлуцький, К. Широцький тощо), хоча й у даному випадку можна говорити лише про запозичення українськими науковцями окремих дифузійоністських методів і підходів (зокрема, надання великої ваги етнокультурним контактам й міграціям ідей). Стосовно дослідження проблем етногенезу українського народу та етнічності можна сказати, що й тут позитивістські й еволюціоністські ідеї становили основу пізнавального інструментарію. Однак особливістю української науки у цьому відношенні було широке застосування антропологічного підходу для обґрунтування самобутності народів, визначеної їхніми антропологічними, мовними та психологічними особливостями. Це стосується робіт М. Костомарова, В. Антоновича та Ф. Вовка, які заклали наукові підвалини вивчення етногенетичної проблематики в Україні. Слід підкреслити внесок Ф. Вовка, якого цілком обґрунтовано вважають ученим, чії наукові здобутки отримали загальноєвропейське визнання.

Якісно новий етап розвитку теоретико-методологічних засад української етнології розпочинається у 20-ті рр. ХХ ст. Значною мірою він пов'язаний із науковою та організаційною діяльністю у сфері етнології М. Грушевського. Ця діяльність досі не отримала належної оцінки в історіографії, хоча не буде перебільшенням сказати, що саме із постаттю М. Грушевського пов'язане фактичне реформування етнологічної науки в Україні.

Значення постаті М. Грушевського для української етнології можна розглядати у трьох аспектах. По-перше, М. Грушевський був автором низки наукових праць, присвячених теоретико-методологічним аспектам етнології. На сторінках монографії «Початки громадянства» учений вперше в українській науці подав синтез світової етнологічної думки. Сам М. Грушевський вважав найбільш перспективною французьку соціологічну школу Е. Дюркгейма, яка на той час продовжувала традиції європейського еволюціонізму. На сторінках своїх фольклорно-етнографічних досліджень М. Грушевський активно застосовував

концепції цієї школи щодо колективних уявлень, соціальної солідарності, дологічного мислення тощо. По-друге, користуючись своїм незаперечним науковим авторитетом в українському науковому середовищі, М. Грушевський своїми працями сприяв зростанню інтересу вітчизняних дослідників до перспективних наукових ідей і накреслив нові напрямки досліджень, які розроблялися його учнями й послідовниками, у тому числі в ході польової етнографічної роботи. По-третє, незаперечною є роль М. Грушевського як організатора української науки, у тому числі й етнологічної. Ще перебуваючи в еміграції учений створив Український соціологічний інститут, який було побудовано з урахуванням досвіду найкращих європейських наукових центрів та з метою інтеграції української науки у світовий науковий простір. Цей досвід було використано М. Грушевським та його співробітниками у створенні мережі етнологічних наукових установ ВУАН, які попри жахливі матеріальні умови й штучно створені перешкоди у налагодженні зарубіжних наукових контактів, повною мірою відповідали найкращим світовим зразкам як за обсягом проведеної роботи, так і за рівнем теоретичного осмислення етнографічного матеріалу. М. Грушевського можна вважати засновником та ідейним натхненником нової наукової школи в українській етнології – школи генетичної соціології.

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. навколо установ Всеукраїнської Академії наук сформувалося ціле покоління молодих дослідників-етнологів, серед яких були як блискучі збирачі польового етнографічного матеріалу, так і учені-аналітики, чії праці демонструють найвищий рівень тогочасної етнологічної теорії. Серед них слід згадати насамперед К. Грушевську, К. Копержинського, Є. Кагарова, А. Лободу, В. Петрова, К. Штепу, А. Кримського та інших. У науковому середовищі відбувалися активні пошуки найбільш ефективних теоретико- методологічних підходів та методів опрацювання джерел. Так, навколо журналу «Первісне громадянство» згуртувалися прихильники ідей французької соціологічної школи – К. Грушевська, Ф. Савченко, К. Копержинський та інші. Більш консервативних позицій, близьких до класичного еволюціонізму, дотримувалися А. Лобода, К.

Штепа, В. Петров, А. Кримський, Є. Кагаров. Українські етнологи намагалися виявити слабкі місця західноєвропейських теоретичних концепцій, поєднати найбільш перспективні положення ворогуючих теорій, доповнити їх власними ідеями тощо. Так, К. Грушевська розвивала ідеї теорії первісного мислення Л. Леві-Брюля, В. Петров намагався залучити до своїх досліджень елементи методології школи психоаналізу, А. Кримський та Є. Кагаров актуалізували окремі положення дифузійнізму та міграційнізму тощо. При цьому, на нашу думку, базовим світоглядним принципом для українських етнологів залишався еволюціонізм, особливо його британська версія, представлена працями Е. Тайлора та Дж. Фрезера. Притаманне цьому напрямку широке використання порівняльно- етнологічного методу, так само як і методу пережитків було притаманним більшості досліджень українських етнологів.

ПІСЛЯМОВА

Найбільший вплив на розвиток етнологічного знання в Україні у другій

половині XIX – на початку XX ст. мала концепція класичного еволюціонізму, а також методологічний інструментарій, який сформувався в межах цієї концепції. Це явище можна вважати закономірним, адже пануючою парадигмою пізнання історичного процесу був на той час позитивізм, ідеї якого (невпинний прогрес людства, можливість виявлення об'єктивних законів його розвитку, стабільність) в цілому збігалися з еволюціоністськими. Ці ідеї більшою або меншою мірою поділяли усі українські етнологи. Послідовними прихильниками еволюціонізму у сфері дослідження традиційної культури та соціальної організації були Ф. Вовк та М. Зібер. У вітчизняному науковому середовищі не було такої жорсткої критики еволюціонізму, як, наприклад, у німецькій та американській науці.

Навіть ті з українських дослідників, які при вирішенні окремих дослідницьких завдань застосовували у своїх наукових працях підходи зарубіжних критиків еволюціонізму, залишалися переконаними еволюціоністами за своїм науковим світоглядом. Це стосується, зокрема, М. Драгоманова, який у дослідженнях фольклорно-міфологічних мотивів усної народної творчості був послідовним прихильником міграціоністської школи, яку можна розглядати як відгалуження антиеволюційної течії дифузійнізму, однак у принципових питаннях учений залишався прихильником класичного еволюціонізму.

Опрацювання накопиченого етнографічного матеріалу спонукало до формування наукових шкіл та напрямків, які почали виникати з середини XIX ст. На підставі розробок у галузі історії та теорії науки, науковою школою вважаємо об'єднання вчених-однодумців навколо особи лідера, який формулює основні ідеї в руслі певного наукового напрямку. Водночас, науковий напрямок відрізняється від школи відсутністю ієрархічного принципу організації. Його доцільно розглядати як сукупність базових дослідницьких принципів, які розвиваються упродовж тривалого періоду часу.

Монографію виконано в межах ініціативної тематики кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету **«Дослідження тенденцій соціально-економічного розвитку і консолідації українського суспільства в модерній історії України».**

Можна констатувати, що українська етнологія більшою мірою тяжіла до французьких та британських зразків, ніж до німецьких та американських. Причому це стосується не тільки 1920-х рр., але й більш раннього періоду кінця XIX – початку XX ст. Водночас, слід наголосити на тому, що українська етнологія розвивалася своїм самобутнім шляхом, засвоюючи та опрацьовуючи зарубіжний досвід, але не копіюючи його. Багато теоретичних положень робіт українських етнологів випередили свій час і могли суттєво вплинути на розвиток світової науки.

Однак, об'єктивні обставини політичного й соціально-економічного характеру стали на заваді розвитку вітчизняної етнології на початку 1930-х рр. Нині збереження й дослідження спадщини етнологів XIX – перших десятиліть XX ст. має неабияке значення для розвитку української етнології як складової частини європейської та світової науки.

БІБЛОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Абелес М. Об антропологии во Франции. *Этнографическое обозрение*. 2005. №2. С. 69-74.
2. Автобіографічна записка К. Михальчука. *Київська старовина*. 1994. № 6. С. 29-32.
3. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / За редакцією Л. Винара. Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: Видавництво: Українське історичне товариство. 48 с.
4. Азадовский М. К. История русской фольклористики. Т. II. Фольклорные изучения в 40-50-х годах XIX века. Москва : Учпедгиз, 1963. 363 с.
5. Александренков Э. Теория в российской этнографии, что это такое? *Этнографическое обозрение*. 2004. №3. С. 3-10.
6. Алешо О. Антропометричні досліді українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. Київ : Вид. Укр. Наук. Т-ва. Друк. Укр. Наук. Т-ва, 1919. 33 с.
7. Антонович В. Б. Колдовство. Документы. Процессы. Изследование. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной Императорским русским Географическим Обществом*. 1877. Т. 1. Вып. 2. Пословицы, загадки, колдовство. СПб., 1877. С 1-134. Його ж. Подольская легенда о Буняке. *Київская старина*. 1892. Кн. 6. С. 444-445.
8. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 208 с.
9. Антонович В. Б. Три національні типи народні. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 90-101.
10. Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк. *Киевская старина*. 1885. Кн. 5. С. 27-34.
11. Антонюк О. В. Методологічні засади культурології як науки: проблеми становлення та розвитку. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Науковий журнал*. 2008. № 1. С. 17-28.
12. Архив РАН (г. Санкт-Петербург), ф. 827, оп. 1, д. 269, л. 44–129. (Как составная часть эта рукопись сейчас опубликована: Цветко, Български народни песни от Украина и Крим. София, АИ «Марин Дринов», 2005, С. 19-130.

13. Афанас'єв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 4. С. 13-22.
14. Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60-70-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 41-54.
15. Баженова Г. Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX - початок XX ст.); автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2008. 20 с.
16. Батирєва І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX - початку XX ст. : Автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 05; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2006, 20 с.
17. Бережна С. До становлення методологічної програми історичної компаративістики в XIX - на початку XX ст. *Волинські історичні записки*. Том 3, 2009. С. 5-11.
18. Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1968. 343 с.
19. Бичук І. О. Основи соціальності крізь призму праці Михайла Грушевського «Початки громадянства: Генетична соціологія». *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 37. С. 260-272.
20. Білий В. В. З матеріалів до історії української етнографії. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 5. Т. III. С. 189-201.
21. Білодід В. Демократична нація. В. Антонович про провідну етнонаціональну ідею українців. *Проблеми теорії ментальності*. Київ : Наук. думка, 2006. С. 350-369.
22. Білокінь С. І. Федір Ернст. *Пам'ятки України*. 1982. № 2. С. 53-64.
23. Боас Ф. История антропологи. *Етнографическое обозрение*. 2002. №6. 88 с.
24. Божко Л. М. Етнографічні дослідження Поділля у 20-30-х роках XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.05; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 20 с.

25. Борисенко В. З історії української етнології. *Українська етнологія : Навчальний посібник* / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. С. 70-92.
26. Борисенко В. К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1991. № 3. С. 39-42.
27. Борисенко В. К. Етнографічна спадщина художника Ю. Ю. Павловича *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1988. №5. С. 65-70.
28. Борисенко В. К. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко. *Українки в історії* / За ред. В. К. Борисенко. Київ : Либідь, 2004. С. 78-89.
29. Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років / Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ : Унісерв, 2002. 94 с.
30. Борисенко В. К. Петро Одарченко – етнограф та фольклорист. *Родовід*. 1997. Число 7. С. 93-98.
31. Борисенко В. К. Традиційна культура фінів початку ХХ століття в малюнках художника-етнографа Юрія Павловича (1872-1947). *Павлович Ю. Фінляндія 1905-1910: Альбом* / Упоряд. В. Борисенко, В. Пилипенко, М. Хаутала. Київ : Слово, 2001. С. 5-12.
32. Борисенко В. К., Франко О. О. Народознавчі студії О. Г. Алеші. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1990. № 4. С. 20-23.
33. Боронь О. Борис Навроцький в історії шевченкознавства. *Шевченків світ*. 2009. №2. С.138-147.
34. Брик І. Міжнародний з'їзд в справі народного мистецтва в Празі. *Первісне громадянство*. 1928. Вип. 2-3. С. 162-168.
35. Валіон О. П. Роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.). Автореф. дис. канд. істор. наук: 07. 00. 01. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. С. 11-12.

36. Верба І. Кость Штеппа. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 97-112; № 4. С. 98-114.
37. Верстюк В. Ф., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ : Київська нотна ф-ка, 1998. 254 с.
38. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. 143 с.
39. Вовк Ф. К., Гнатюк В. М. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Інститут археології; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка / П. Сохань (відп. ред.), В. І. Наулко (упоряд. та коментарі), В. І. Наулко (передм.). Львів ; Київ, 2001. 216 с.
40. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 336 с.
41. Вовк Хв. Від редакції (де-що про теперішній стан і завдання української етнології). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1899. Т. 1. С. 5-19.
42. Воропаєва Т. Етнопсихологічні аспекти у творчості М. Грушевського Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 298-302.
43. ВР ЦНБ АН Україн . Ф. 166, оп. 9, спр. 1510. Арк. 9.
44. Глушко М. Михайло Грушевський ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. Народознавчі Зошити, 2008. № 1-2. С.14-20.
45. Глушко М. Початки вживання терміна «фольклор» в українській науці та його значення. *Вісник Львівського університету. Серія філологія*. 2010. Вип. 43. С. 117-131.
46. Гнізділова О. Діяльність наукової школи професора Є. М. Хрикова в галузі управління навчальними закладами. *Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 8. Ч. 1. С. 91-97.

47. Гнізділова О. Особистість лідера – першооснова функціонування наукової школи. *Вісник Львівського університету. Серія педагогіка*. 2009. Вип. 25. Ч. 2. С. 241-248.
48. Голубець М. Найближчі завдання краєзнавства. *Світло й тінь*. 1936. Ч. 1. С. 471-476; Ч. 2. С. 488-491.
49. Голубець М. Наш рідний край. *Неділя*. 1929. С. 1-4.
50. Гомотюк О. Михайло Грушевський - архітектор науки про українство. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2010. № 2. С. 26-52.
51. Гомотюк О. Повернення діячів еміграції як чинник піднесення науковості українознавства (середина 1920-хпочаток 1930-х рр.). *Українознавство*. 2006. № 1. С. 66-71.
52. Гомотюк О. Розвиток наукових знань про Україну та українців у контексті історіографії (90-і рр. XIXперша третина XX ст.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини /* Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. У 2 ч. Ч. 2. С. 215-223.
53. Горленко В. Ф. Нариси історії української етнографії. Київ : Наукова думка, 1964. 248 с.
54. Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. Київ : ПоліграфКонсалтинг, 2005. 400 с.
55. Грабарь И. Э. История русского искусства. Т. 1 (в 2 кн.). История архитектуры. Москва : Издательство И. Кнебеля, 1910. 534 с.
56. Грабовська І. Дослідження М. Грушевським міфологічного світогляду українського народу крізь призму сучасних досліджень міфу. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. Зб. наук. пр. /* Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 294-295.
57. Гримич М. Етнографія. *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Либідь, 2008. С. 246-255.

58. Гримич М. Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці *Етнічна історія народів Європи*. 2006. Випуск 21. С. 5-9.
59. Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов : Земская Типографія, 1901. 488 с.
60. Гринченко Б. Д. Литература украинского фольклора. 1777-1900. Опыт библиографического указателя. Чернигов : Земская Типографія, 1901. 317 с.
61. Грицак Я. Й. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів: Каменярь, 1990. 216 с.
62. Грінченко М. Історія української музики. Київ : В-во «Спілка» Листопад, 1922. 50 с.
63. Грушевська К. L. Levi-Bruhl. La numération chez les Bergama. *Первісне громадянство...*, 1929. Вип. 2. С. 81-96.
64. Грушевська К. Два центри етнологічної науки (З подорожніх вражень) / Катерина Грушевська. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С.81-96.
65. Грушевська К. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством. З приводу статті Viktoria von Geramb'a, Zur Frage nach den Grenzen, Aufgaben und Methoden der deutschen Volkskunde. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 110-114.
66. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 9-44.
67. Грушевська К. Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля: L'âme primitive / Катерина Грушевська. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929-1930. Вип. 3. Кн. 8. С. 99-112.
68. Грушевська К.с.G. Seligman, The unconscious in relation to anthropology. 1928 *Первісне громадянство...* 1928. Вип. 2-3. С.169-221.
69. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Т. 1/ Упоряд. В. В. Яременко. Київ : Либідь, 1993. 392 с.

70. Грушевський М. Передмова / М. Грушевський. *З примітивної культури*. Розвідки й доповіді Катерини Грушевської. Київ : Державне видавництво України, 1924. С. 4-23.
71. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень : Український соціологічний інститут, 1921. 328 с.
72. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. *Народна творчість та етнографія*. 1996. №4. С. 42-51. (перше видання: Україна, 1924, кн. IV).
73. Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи. *Первісне громадянство*, 1926. №1-2. С. 113-117.
74. Грушевський М. Вступне слово. *Первісне громадянство*, 1926. №1-2. С. 1-8.
75. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова*. Київ, 1930. С. VII-XXIV.
76. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Либідь, 1992. С. 74-75.
77. Грушевський М. Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками. *Первісне громадянство*. 1926. №1-2. С. 83-86.
78. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Т. 26. Числа 1–3 (101–103). С. 82–91.
79. Грушевський М. Сто літ українського народництва. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, 1927. Вип. 1-3. С. 4-8.
80. Гуменюк М. П. К. Копержинський – бібліограф і книгознавець. *Формування і використання бібліотечних фондів*. Київ, 1984. Випу 5. С. 114-121.
81. Гуріна А. Постаць Олександра Потебні в культурному просторі Харкова *Проблеми взаємодії мистецтв, педагогіки та теорії і практики освіти*. *Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 24. С. 56-66.
82. Гуслистий К. Г. Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР. *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 4. С. 10-29.

83. Гуслистий К. Г. Українська радянська етнографія (підсумки і перспективи розвитку). *Народна творчість та етнографія*. 1967. № 1. С. 7-19.
84. Даценко І. Підготовка науково-педагогічних кадрів в університетах Російської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 251 с.
85. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. / Євген Марічев (пер. з фр.). Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
86. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / Дельєж Роберт. Євген Марічев (пер. з фр.). К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 20с.
87. Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського. Відділ фольклористики. Київ : Сталь, 2004. 384 с.
88. Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. К 150-летию со дня рождения. Киев : Об-во «Знання», 1985. 48 с.
89. Дмитренко С. П. Політичний аналіз концептуальних підходів до проблеми дослідження етнокультурних та політико-культурних процесів. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2009. № 2. С.135-138..
90. Дмитрієв В.С., Тіщенко І. І. Лобода Андрій Митрофанович. *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка : минуле й сьогодні (1834-2004 рр.)* / під ред. Г. Д. Казьмирчука. Київ : Прайм-М, 2004. 237 с.
91. Добролюбська Ю. А. Методологія вивчення минулого соціуму очима історичної антропології. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. 2010. Вип. 26. С. 37-43.
92. Дорошенко С. Ментальність як теоретико-методологічна підстава для аналізу політичного мислення французів. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2011. Вип. 23. С. 9-15.

93. Драгоманов М. Бібліографія (1861-2011) /упоряд. : М. О. Мороз, В. А. Короткий (кер. авт. колект.), І. І. Тіщенко, І. Гриценко,с. І. Білокінь. Дрогобич: Коло, 2011. 740 с.
94. Драгоманов М. Найстарші руські драматичні сцени. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство*. Т. І. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С.191-212.
95. Драгоманов М. Народні оповідання Росії. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство*. Т. III / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С.101-117.
96. Драгоманов М. Науковий метод в етнографії. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство* Т. III. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 121-142.
97. Драгоманов М. Славянські оповідання про пожертвуване власної дитини /Михайло Драгоманов. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство* Т. III. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 149-189.
98. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу Б. м. : Друкарня Партії українських соціалістів-революціонерів, 1915. С. 40-41.
99. Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство*. Т. II. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. С. 117-122.
100. Дручек О. В., Савенюк Л. А. Українознавець з Поділля (К. О. Копержинський). *Українська біографістика. Збірник наукових праць*. Київ, 2005. Випуск 3. С. 202-207.
101. Дубровная О. В. Чарльз Роберт Дарвин (к 200-летию со дня рождения). *Физиология и биохимия культурных растений*. 2009. Т. 41. № 3. С. 263-267.
102. Ернст Ф. Григорій Григорович Павлуцький. *Среди коллекционеров*. Москва, 1924. №5-6. С. 58-59с.

103. Ернст Ф. Київські архітектори XVIII віку. Київ : Печатня Видавничого Товариства «Друкар», 1918. 245 с.
104. Житецький П. Про українські народні думи. Київ : Печатня Видавничого Тов-ва «Друкар», 1919. 116 с.
105. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. Київ : Факт, 2006. 156 с.
106. Завальнюк В. В. Генезис антропологічних знань у сучасному правовому вимірі. *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць / Керівник авт. кол.с. В. Ківалов; відп. за вип. О. В. Козаченко.* Миколаїв : Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В., 2009. Вип. 38. С. 3-11.
107. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (Село Старосілля) Київ. : ВУАН. Провідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка, 1930. 80 с.
108. Заєць В. Наукова школа як базова ланка в галузі професійної освіти. *Музикознавчі студії. Наукові збірки Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка.* Дрогобич : Посвіт, 2009. Вип. 21. С. 4-13.
109. Заремба З. Історико-краєзнавча діяльність Етнографічної Комісії ВУАН. *Народна творчість та етнографія.* 1985. № 1. С. 45–50.
110. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський національний університет імені Ів. Франка, 1999. 227 с.
111. Зибер Н. И. Очерки первобытной истории экономической культуры. Москва : Типографія В. Ф. Рихтер, 1883. 505 с., IVс.
112. Зиль А. Народознавець Павло Чубинський і його доба. Київ : Казка, 2009. 399 с.
113. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Киев : Типография М. П. Фрица, 1874. 336 с. ; Т. II. Вып. 1. Киев : Типография М. П. Фрица, 1875. 166 с.
114. Іван Дзюба. Академія наук України. Енциклопедія сучасної України, Т. 1. Київ: Поліграфкнига, 2001, 251 с.
115. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886-1919) : науковець, просвітник, педагог. Хмельницький : ПП Мельник А. А. 245 с.

116. Іваневич Л. А., Іваневич В. До бібліографії праць Костя Копержинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2010. № 2. С. 86-96.
117. Івановська О. Концептуальні засади наукової діяльності Павла Чубинського. *Література, фольклор, проблеми поетики*. 2009. Вип. 32. 19-22.
118. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України. Вовк Х. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ : Мистецтво, 1995. С. 3-6.
119. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. Ред. Павло Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. 456 с.
120. Історія соціології: навчальний посібник. Київ : Веселка 1995. 402 с.
121. Іщенко В. Зв'язок складників і основних характеристик сучасної української національної ідеї з народними казками. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет*. 2010. № 3-4 (45-46). С. 89-98.
122. Іщенко В. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland»Leipzig, 1922) *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 114-127.
123. Кагаров Є. [John Meier]. Deutsche Volkskunde. 1926. *Етнографічний вісник*. Київ. 1928. Кн. 7. С. 234-235.
124. Кагаров Є. Jahrbücher für kultur und Geschichte der Slaven, II, 1. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 3. С.169.
125. Кагаров Є. А. Е. Hoffman-Kreyer Volks. *Етнографічний вісник*. К., 1928. Кн. 6. С. 131.
126. Кагаров Є. А. Казки африканських племен. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 23-29.
127. Кагаров Є. А. Про один український весільний звичай. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 86.
128. Кагаров Є. Завдання та методи етнографії. *Етнографічний вісник*. 1928. Кн. 7. С. 3-44.

129. Кагаров Є. Нарис історії етнографії. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 3. С. 7-46.
130. Кагаров Є. Про походження деяких португальських та італійських народніх звичаїв. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 61-65.
131. Казакевич Г. Кость Штеппа дослідник релігійно-міфологічних уявлень доби античності та середньовіччя. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. 2009. Вип. 30. С. 33-38.
132. Казакевич О. М. Павло Житецький. Життя та діяльність. Київ : Фітосоціоцентр, 2008. 204 с.
133. Капелюшний В. Етнологія. *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Либідь, 2008. С.255-264.
134. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ; Едмонтон : Глобус, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. 176 с.
135. Качкан В. А. З етнокультурного поля Миколи Голубця. *Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. Третьої Всеукр. наук. -теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. ; Ред. кол. : М. М. Романюк та ін. Львів, 1995. С. 214-217.*
136. Квітка К. Музична етнографія на Заході. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 76- 90.
137. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : НАН України; Інститут історії України. 2005. 492 с.
138. Кіян О. І. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2007. Вип. 11. С.30-36.
139. Кіян О. І. Історіографічні студії В. Б. Антоновича. *Проблеми історії України XIXпочатку XX ст.* 2006. №11. С. 81-102.

140. Ковальов П. И. Г. Фрезер. Аттис. *Етнографічний вісник*. К., 1927. Кн. 4. С. 186-231.
141. Ковальчук Т. Формування європейської ідентичності в контексті мультикультурної парадигми. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 15. Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи / За заг. ред. Б. І. Гуменюка, В. Г. Ціватого. Київ, 2009. С. 250-265с.
142. Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 20-31с.
143. Коган Я. М. Про деякі паралелі лібідинозного розвитку в філогенезі та онтогенезі. *Етнографічний вісник*, 1927. Кн. 5. Ч. III. С. 202-215.
144. Козачок Я. В. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10. 01. 01. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 40 с.
145. Козицький А. М. Український краєзнавчий рух Східної Галичини у міжвоєнний період. *Краєзнавство і туристика*. 1995. Ч. 1. С. 7-8.
146. Колесник В. Розвиток етнологічної науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 30. Київ : УНІСЕРВ, 2009. С. 4-6.
147. Колесса Ф. Перший з'їзд слов'янських філологів у Празі 7-10. X. 1929. Праці літературно- історичної секції. *Первісне громадянство*. 1929. Вип. 3. С. 140-152.
148. Кондратик Л. Й. Становлення соціології релігії в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. 2009. Вип. 15. С. 58-63.
149. Кондратик Л. Й., Кондратик О. В. Початкові етапи українського релігієзнавства. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2008. № 12. С. 200-207.
150. Конта Р. Етнологічна діяльність Федора Вовка: радянська історіографія. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. № 36. С. 29-35.
151. Копержинський К. До питань систематики і термінології в народознавстві. Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство,

етнологія, етнографія і фольклор. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, 1928. Вип. 2-3. С. 48-109.

152.Копержинський К. До системи поняттів часу у слов'ян. З історії новорічного циклу обрядовості. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1928. Вип. 2-3. С. 3-63.

153.Копержинський К. Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 14-98.

154.Коротеньке звідомлення про діяльність Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. *Етнографічний Вісник*. 1925. № 2. С. 90-95.

155.Короткий В. А. Оцінки «Исторических песен малорусского народа» В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С.63-73.

156.Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики та літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.

157.Костомаров Н. И. Две руських народности. / Оброб. текста и ред. А. П. Ковалевой; авт. предислов. В. А. Дорошенко. Київ, 1991. 72 с.

158.Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии. *Исторические монографии и исследования*: в 12 т. Спб., 1867. Т. 3. С. 353-377.

159.Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського) / А. Трембіцький (післямова та упоряд.). Хмельницький, 2004. 32 с.

160.Коцур А. П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 203-258.

161.Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX-XX вв. Вісник СевДТУ. Вип. 86: Філософія: зб. наук. праць. Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. С. 70-73.

162.Кочубей Ю. Міжнародне значення наукової діяльності акад. А. Ю. Кримського. *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості* / Ред. О. Д. Василюк. Київ : Стило, 2006. С. 397-404.

- 163.Кравець В. Еволюційна теорія в британо-американській культурній антропології. Тернопіль: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. 159 с.
- 164.Кравець В. Детермінанти еволюції культури в класичному еволюціонізмі / Кравець. *Філософські дослідження. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Випуск № 9. Луганськ, 2008.С. 17-21.
- 165.Кравченко В. Вогонь. Матеріал зібраний на Правобережжі. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1927. Вип. 1-3. С. 147-181.
- 166.Крижановський Б. Т. Вивчення народнього мистецтва в етнологічних дослідях. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 5. Ч. III. С.121-176.
- 167.Крикун Ю. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009, 20 с.
- 168.Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Відтворення з авторського макету 1930 р. / Авт. передмови А. Чабан. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич, 2009. 448 с.
- 169.Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I-XXVII. Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1928. 408 с.
- 170.Кримський А. Хафиз та його пісні (бл. 1300-1389), в його рідній Персії XVI в. та в Новій Європі. Твори у п'яти томах. Том. IV. Київ : Наукова думка, 1974. С. 163-228.
- 171.Круглова Л. Вивчення історико-етнографічних проблем в Київському університеті Св. Володимира в кінці XIX на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Випуск 14. С.76-80.
- 172.Кузнецов И. В. История «Истории антропологии» Франца Боаса. *Этнографическое обозрение*. 2002. №6. С. 97-108.
- 173.Кулиш П. Записки о Южной Руси. Том 1. СПб. : Типография А. Яковсона, 1856. 324 с.; Том 2. СПб. : Типография А. Яковсона, 1857. 354 с.
- 174.Куницкий А. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884). *Советская этнография*. 1956. № 1. С. 77-85.

- 175.Лагунова О. Народознавча діяльність Агатангела Кримського : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2013. 20 с.
- 176.Левитська Л. А. Селянський стінний розпис на Поділлі. Київ : Вид. Київського краєвого сільськогосподарського музею та П. П. П. Виставки, 1928. 29 с.
- 177.Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови. *Наукові записки НАУКМА. Збірник наукових праць. Філософія та релігієзнавство*. 1996. №1. С. 93-102.
- 178.Лисенко М. Збірник українських пісень. Вип. 1. Видання третє. Київ : У Болеслава Корейво, 1868. 95 с.
- 179.Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. С. 1-11.
- 180.Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 238 с.
- 181.Лысенко Н. В. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем. *Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества*: В 2-х томах. К., 1874. Том 1. За 1873 год. С. 339-367.
- 182.Максимович М. Малороссийские песни. Москва : Типографія Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академии, 1827. 233 с.; Його ж. Сборник украинских песен. Ч. 1. Типографія Феофила Гликсберга, 1849. 116 с.; Його ж. Украинские народныя песни. Михаил Максимович. Москва : В Университетской Типографіи, 1834. XI, 180 с.
- 183.Малик Я. Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. 179 с.
- 184.Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція. Львів.: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 171 с.
- 185.Малик Я. Наукова діяльність Михайла Грушевського у 1928 році. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея* / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп.

редактора Андрій Сова. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки*. Львів, 2011 Вип. 10. С. 320-330.

186.Малинська Н. Історичний епос в науковій оцінці Михайла Драгоманова. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Випуск 12. С. 8-10.

187.Марков Г. Е. От истоков немецкой этнологии к ее расцвету. Вопросы теории. *Этнографическое обозрение*. 1996. №4. С. 105-116.

188.Марков Г. Е. Теория или миф? *Этнографическое обозрение*. 2004. №4. С. 11-15.

189.Матяш І. Б. «Первісне громадянство» - перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) *Рукописна та книжкова спадщина України: Археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ. 1996. Вип. 3. С. 213–220.

190.Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. Київ : Україна, 2004. 240 с.

191.Матяш І. Б. Чиста / Ірина Борисівна Матяш. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С.187-207.

192.Микитов А. Загальна соціологія. Київ: Український центр духовної культури, 1996. 322 с.

193.Микитенко М. Григорій Григорович Павлуцький. *Павлуцький Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Микитенка)*. Київ, 1927. С. 3-44.

194.Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. СПб., 1877. Т. VII, Вып. 2. С. 453-512.

195.Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? *Киевская старина*. 1899. Т. 66. №8. Отд. 1. С. 135-195.

196.Мойсей А. Вплив ідей європейської етнопсихологічної школи на румунських дослідників Буковини другої половини ХІХпочатку ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Випуск 17. С. 83-87.

- 197.Морган Л. Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград : Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР. 1935. 352 с.
- 198.Музиченко С. М. Андрій Лобода (100-річчя з дня народження). *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 3. С.74-78с.
- 199.Музиченко С. М. Етнографічна Комісія ВУАН (1921-1933). Нариси з історії української етнології 1920-1930-х років. Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / Валентина Кирилівна Борисенко. Київ : Унісерв, 2002. 274 с.
- 200.Музиченко С. Біля витоків української радянської етнографії (діяльність Етнографічної Комісії ВУАН). *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 4. С. 21-28.
- 201.Музиченко С. М. До 45-річчя «Етнографічного вісника». *Народна творчість та етнографія*. 1970. № 6. С. 84-88.
- 202.Музиченко С. М. Новим життям народжений (Про Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН). *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 5. С. 39-41.
- 203.Навроцький Б. О. Проблема «мітичного мислення». *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 5. Ч. 3. С.84-88.
- 204.Нагіряк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст, 1917 р.). Київ : ПП Сергійчук М. І., 2007. 652 с.
- 205.Надольська В. В. Етнологія: термінологічно-понятійний довідник. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. 242 с.
- 206.Наконечна Т. Ю. Наукова школа як фактор розвитку економічної науки. *Український соціум*. 2010. № 2. С. 124-131.
- 207.Наумовська О. В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 07. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 18 с.
- 208.Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-е вид. Київ : Обереги, 2003. 144 с.

- 209.Носів А. З. Матеріяли до антропології України. Українці Поділля. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Кн. 5. Т. III. С. 94-117.
- 210.Носов А. До антропології кримських татар (Відбиток з журналу Антропологія). Київ : Б. в., 1929. 69 с.
- 211.Остапенко О. Наукова спадщина Павла Чубинського: вивчення і збереження / О. Остапенко. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Випуск 4. С. 97-102.
- 212.Павлуцкий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Вып. 1. Киев : Издание Императорского Московского Археологического общества. Тип. В. Кульженко, 1905. 124 с.
- 213.Павлуцкий Г. Творчество Растрелли в области церковного зодчества. Киев, 1912. 127 с.
- 214.Павлуцкий Г. Історія українського орнаменту (з передмовою Миколи Микитенка). Київ : Українська Академія Наук, 1927. 27с.
- 215.Парахіна М. Б. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-хна початку 30-х років ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 32-41.
- 216.Парахіна М. Б. Діяльність етнологічних наукових центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-хна початку 1930-х років : автореф. дис. канд. історичних наук : 07. 00. 05 / Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2002. 21 с.
- 217.Парахіна М. Б. Етнографічні дослідження у виданнях ВУАН 20-х – 30-х років ХХ ст. *Бібліотечний вісник*. 2002. № 5. С. 40-49.
- 218.Парахіна М. Б. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20-30-х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 13. С. 55-60.
- 219.Парахіна М. Б. Роль видавничої і науково-інформаційної діяльності Всеукраїнської Академії наук у розвитку етнології в 20-30 роки ХХ ст. *Бібліотечний вісник*. 2002. № 5. С. 40-49.
- 220.Парахіна М. Б. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20-30-х років ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 13. С. 61-66.

- 221.Парахонський Б. О. Методологічні аспекти культурології. *Мастеріум*. 2000. Вип. 5. С. 4-11.
- 222.Пахарєва О. Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 17 с.
- 223.Пашковська Г. В. Формування норм української мови. Концепція Івана Нечуя-Левицького / За ред. Ю. Л. Мосенкіса. Київ ; Умань, Б. в., 2010. 212 с.
- 224.Петров В. Вірування в вихор і чорна хвороба. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 3. С. 102-116.
- 225.Петров В. Мітологема «сонця» в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Кн. 4. С. 88-119.
- 226.Петров В. Нові українські легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 55-66.
- 227.Пилипчук С. «Шукання в орієнті»: міграційна школа у рецепції Івана Франк. *Українське літературознавство*. 2010. Вип. 72. С. 227-238.
- 228.Підгорна Л. М. Романтична концепція у фольклористичній діяльності Миколи Костомарова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія б. Історичні науки*. Вип. 6. Київ, 2008. С. 143-147.
- 229.Підгорна Л. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект) : автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 01. 07. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006.18 с.
- 230.Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. Київ : Наукова думка, 1993. 416 с.
- 231.Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. Київ : Наукова думка, 1968. 113 с.
- 232.Попова О., Свирид А. Герої казок братів Грімм як прецедентні феномени. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені*

Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки (мовознавство): збірник наукових праць. 2009. №81(3). С. 397-401.

233.Потебня А. А. Слово и миф в народной культуре. Собрание трудов. Сост. А. Л. Топоркова. Москва : Лабиринт, 2000. 480 с.

234.Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Второе издание. Харьков : Типографія «Мирный Труд», 1914. 243 с.

235.Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии Харьков : Изд. М. В. Потебня, 1914. 243 с.

236.Потебня А. А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. Подготовка текста Ю. Рассказова и О. Сычева. Комментарии : Ю. Рассказова. Москва : Лабиринт, 1999. 300 с.

237.Пыпин А. Н. Как понимать этнографию? (посвящается «Дню»). *Этнографическое обозрение*. 1994. № 4. С. 93-101.

238.Пыпин А. Н. История русской этнографии : Этнография малорусская. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. 425 с.

239.Пясковський І. Б. До питання цілісності міфологічної системи української народнопісенної творчості. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. Науковий журнал, 2009. № 2. С. 107-114.

240.Ратцель Ф. Наро́доведение. Спб. : Типографія Товарищества «Просвещение», 1904. Т. 1. 764 с. ; Т. 2. 877 с.

241.Рева Л. Вітчизняна періодика як одне з джерел дослідження краєзнавства. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 9. С. 1-3.

242.Реєнт О. П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика / Відповід. ред. В. А. Смолій. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко, 2009. 486 с.

243.Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України. Київ : Рідний край, 1991.478 с.

244.Ріве П. З початків людства. Люди з розкопів. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 12-78.

- 245.Родінова Н. Л. Етнографічна діяльність Бориса Грінченка: автореф. дис. канд. іст. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2007. 17 с.
- 246.Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство . Т. I. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 260 с.; Т. II. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 238 с. Т. III. / Укл. М. Павлик. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 362 с.; Т. IV. / Укл. М. Павлик. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1906. 405 с.
- 247.Руда О. З. Науково-організаційний доробок О. Г. Алеші в антропології, етнології та агрономії України першої чверті ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07. 00. 07. / Держ. наук. с. -г. б-ка НААН України. Київ, 2011. 16 с.
- 248.Русяєва Т. Г. До питання еволюціонізму в науці. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць.* 2008. № 2. С. 95-99.
- 249.Савенко В. Наукова діяльність членів історично-філософської секції НТШ у сфері історії України (1892-1914 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка.* Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С.53-58.
- 250.Савченко Ф. З сучасних пережитків. Маршал Фош і «прелогічне мислення». *Первісне громадянство та його пережитки на Україні,* 1927. Вип. 1-3. С. 128-137.
- 251.Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860- 1870-х рр. Харків : Державне видавництво України, 1930. 415 с.
- 252.Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХпоч. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000, 19 с.
- 253.Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898-1939 рр.) [Текст] Львів : Червона Калина, 2000. 432 с.

- 254.Сафонік Л. Взаємозв'язок культурної (соціальної) антропології з етнографією, етнологією та соціологією. *Вісник Львівського університету. Серія філософія*, 2009. Вип. 12. С. 155-162.
- 255.Сегеда С. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука / Сергій Сегеда. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ : Київський ВГЦ Університет, 2003. № 7. С. 5-8.
- 256.Сегеда С. Народознавчі студії Федора Вовка. *Університет. Історико-філософський журнал*. 2008. № 5. С. 49-59.
- 257.Сегеда С. Післямова. Антропологічні погляди Федора Вовка й сучасна наука. *Наука і суспільство*. 1990. № 3. С. 29-32.
- 258.Сегеда С. Шукав глибинні витоки народу (до 150-річчя з дня народження Федора Вовка). *Українознавство. Календар-щорічник* 2002. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2001. С.192-203.
- 259.Сегеда С. Антропологічний доробок Федора Вовка і сучасна наука. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ : Київський ВГЦ Університет, 2003.№ 7. С. 5-8.
- 260.Сегеда С. Народознавчі студії Федора Вовка. *Університет. Історико-філософський журнал*. 2008. № 5. С.29-32.
- 261.Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 432 с.
- 262.Семенов-Тяньшанский П. П. *История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества. 1845-1895*. Ч. 1-4. / Семенов П. П., Достоевский А. А. СПб. : Тип. В. Безобразова, 1896. 543 с.
- 263.Ситник К. М. Геніальний природознавець. До 200-річчя від дня народження Чарльза Дарвіна. *Вісник НАН України*. 2009. № 2. С. 45-50 с.
- 264.Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток. Київ : Наукова думка, 1989. 304 с.
- 265.Скрипник Г. Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського – 85 років. *Народна творчість та етнографія*. 2006 № 5. С. 4-23.

- 266.Смолій В. А. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енциклопедичний словник / В. А. Смолій [та ін.]; заг. ред. В. А. Смолій. Київ : Вища школа, 2005. 544 с.
- 267.Солод Ю. «Золотий вік старого нашого письменства»: язичницький орнамент. *Михайло Грушевський-науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В. І. Сергійчук (заг. ред.). Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. 312 с.*
- 268.Сохань П.С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М. Грушевський і АCADEMIA. Ідея, змагання, діяльність. Київ : Інститут української археографії АН України, 1993. 161 с.
- 269.Старосольський В. Й. Теорія нації. Ірина Кресіна (авт. передм.). Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1998. 153 с.
- 270.Стельмах С. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIXпочаток XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Випуск 16. С. 148-152.
- 271.Стельмах Г. Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років. *Народна творчість та етнографія*. 1958. № 2. С. 15-18.
- 272.Стельмах Г. Ю. Розвиток української етнографії за роки радянської влади *Народна творчість та етнографія*, 1959. № 2. С. 14-23.
- 273.Стельмах С.П. Методологія історії. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. Київ : Наукова думка, 2009.С. 621-627.
- 274.Степович А. Новини сербської етнографічної літератури. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 215-217.
- 275.Сторожук А. Климент Квітка (людина- педагог- вчений) / Київський держ. ун- т культури і мистецтв / А. І. Іваницький (ред.). Київ : Фенікс, 1998.100 с.
- 276.Сторчай О. З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького. *Студії мистецтвознавчі*. 2004. №1-5. С. 341-347.
- 277.Судин Д. Ю. Соціологічні теорії міфу: основні концепції та їхні представники. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2010. Вип. 4. С. 69-76.

- 278.Сумцов М. Ф. Малюнки з життя українського народного слова. Харків : Друкарня «Печатне діло», 1910. 144 с.
- 279.Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки. *Кіевская Старина*. 1886. Т. 14. № 3. С.421-444.
- 280.Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. Харьков : Типография “Печатное Дело”, 1905. 162 с.
- 281.Сумцов Н. Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. *Кіевская Старина*. 1886. № 1. С. 39-98.
- 282.Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1890. 408 с.
- 283.Сумцов Н. Ф. Легенда о грешной матери. *Кіевская Старина*. Киев. 1893. Т. 41. №5. С. 195-208.
- 284.Сумцов Н. Ф. Малюнки з життя українського народного слова. Харків : Друкарня “Печатне Діло”, 1910. 144 с.
- 285.Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедривок. *Кіевская Старина*. Киев, 1886. Т. 14. № 2. С. 237-266.
- 286.Сумцов Н. Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. Киев : Типография А. Давиденко, аренд. Л. Штаммом, 1888. 161 с.
- 287.Сумцов Н. Ф. Религиозно-мифологическое значение малорусской свадьбы Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885, 120 с.
- 288.Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. Москва : Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. 296 с.
- 289.Сумцов Н. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Видавництво “СОЮЗ” Харківського кредитового Союзу Кооперативів, 1918. 240 с.
- 290.Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. *Киевская старина*. 1892. №1. С. 1-10; №2.С. 206-225; №3. С.409-423; №4. С. 22-36; №5. С. 176-192; №6. С. 351-362; №7. С. 85-94; №8. С. 141-159; №9. С. 333-349; №10.С. 35-50; №11. С. 176-187; №12. С. 379-390с.

- 291.Сумцов Н. Ф. Тур в народной словесности. *Киевская Старина*. Киев, 1887. Т. 17. № 1 (январь). С. 65- 90
- 292.Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков : Типография М. Зильберберга, 1885. 140 с.
- 293.Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре: пер. с англ. Д. А. Коропчевского. Смоленск: Русич, 2000. 624 с.
- 294.Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.07 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003, 19 с.
- 295.Таран О. Досвід українознавчих студій в Російському антропологічному товаристві наприкінці XIXна початку XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. Випуск 24, 2008. С. 51-55.
- 296.Таран О. Федір Вовк про місце в історії української антропології. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 4-8.
- 297.Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX -30-ті роки XX століття). Київ ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.
- 298.Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX- початок XX століття). Нью Йорк ; Дрогобич : Б. в., 2002. 236 с.
- 299.Тельвак В. Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2011. Вип. 14-15. С. 265-266.
- 300.Тер-Акопян Н. Б. Взгляды К. Маркса на историю первобытного общества и понятие общественно-экономической формации. *Этнографическое обозрение*. 1983. № 4. С. 3-19.
- 301.Терещенкова С. Вірування в сонце. *Етнографічний вісник*. К., 1928. Кн. 7. С. 133-137.
- 302.Тимчик Н. Етнографічні надбання членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. *Етнічна історія народів Європи*.1999. Випуск 1. С.79-82.

- 303.Токарев А. История русской этнографии. Дюоктябрьскый период. Москва : Издательство «Наука», 1966. 456 с.
- 304.Удріс І. Григорій Павлуцький: діяльність і спадщина. *Образотворче мистецтво*. 1991. № 1. С.16-19.
- 305.Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ : Либідь, 1995. С. 5-96.
- 306.Федюк В. Ю. Концепція «духу народності» в історіософії Миколи Костомарова : автореф. дис. канд. філол. наук: 09. 00. 05 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2009.19 с.
- 307.Фермойлен Х. Ф. Антропология в Нидерландах: прошлое, настоящее и будущее. *Этнографическое обозрение*. 2005. № 2. С. 75-95.
- 308.Фермойлен Х. Ф. Происхождение и институализация понятия Volkerkunde (1771-1843). *Этнографическое обозрение*. 1994. № 4. С. 101-109.
- 309.Франко І. Розбір думи про бурю на Чорнім морі. Збір. тв. у п'ятдесяти томах. Т. 29. Київ : Наукова думка, 1981. 195 с.
- 310.Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві. Збір. тв. у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. Київ : Наукова думка, 1986. 257 с.
- 311.Франко О. О. Наукова діяльність Федора Вовка. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 43-56.
- 312.Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Київ : Видавництво Європейського університету, 2000. 183 с.
- 313.Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь, ред. А. В. Белов. Москва : Политиздат, 1986. 703 с.
- 314.Халанский М. Южно-славянския песни о смерти Марка Кралевица. СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1904. 35 с.
- 315.Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. *Мистецтвознавство України: Збірник наукових праць*, 2009. № 10. С. 265-275.
- 316.Цветко С. Симболічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українським. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 1-15.

317. Церковняк-Городецька О. Г. «Первісне громадянство...» - український науковий часопис європейського рівня. *Українознавчий альманах*. Випуск 2. Київ : Київський університет, 2010. С. 249-251с.
318. Церковняк-Городецька О. Г. Фольклористична спадщина Катерини Грушевської в контексті розвитку загальноєвропейської фольклористики: автореф. дис... канд. філол. наук : 10. 01. 07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 18 с.
319. Черняков З. Франц Боа. Ум первобытного человека. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 4. С. 186-187.
320. Чибирак В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60-80-х роках ХІХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 05 / нститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012, 20 с.
321. Чибирак В. Етнографічна діяльність Степана Носа. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Випуск 29. С. 83-88.
322. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. I. / П. П. Чубинский– СПб. : Типография В. Безобразова, 1872. 224 с.
323. Шадріна Т. В. Проблема традиціоналізації сюжетів як об'єкт дискусії у міфознавстві. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. 2011. № 1. С. 44-48.
324. Шаповал В. Н. Смена ценностно-смысловых ориентиров как категорический императив нашего времени. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2010. Т. 23(62). № 2. С. 186-189.
325. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський / Ю. І. Шаповал, І. В. Верба. К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352с.
326. Шевчук Т., Новійчук В. Євген Кагаров і українська фольклористика 1920-х років. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 38-46.

- 327.Шейко В., Каністратенко М., Кушнарєнко Н. Ідентифікація наукових шкіл культорологічно-мистецького та бібліотечно-інформаційного профілю: постановка проблеми. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 8. С.41-43.
- 328.Шеллинг Ф. В. Й. Введение в философию мифологии. Сочинения : в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1989. 636 с.
- 329.Шелухин Значення рідної мови для народності й творчості. Київ : Вид-во «Український учитель», 1911. 32 с.
- 330.Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХпочатку ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07. 00. 05 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 2003. 16 с.
- 331.Шероцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Київ : Типография «С. В. Кульженко», 1914. 141с.
- 332.Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні. Київ : Видавниче Т-во «Криниця», 1918. 23с.
- 333.Шлапак В. П. Дарвін, Вернадський: точки зору різні, а істина одна. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2009. Вип. 19. С. 330-333.
- 334.Шлюбський О. Білоруська етнографія останнього десятиліття (1919-1928) *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1929. Вип. 2. С. 89-115.
- 335.Штепа К. Проф. В. Г. Богораз-Тан. Християнство в свете этнографии. 1928 *Первісне громадянство...* 1927. Вип. 1-3. С. 200-202; Проф. Йор. Иванов. Богомільские книги и легенды. Там само. С. 202-205.
- 336.Штепа К. До українських народних переказів про створення першої людини. *Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Частина історико-літературна*. Київ, 1928. С. 15-18.
- 337.Штепа К. Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства). *Записки Ніжинського ІНО*, 1926. Кн. VI. С. 125-194; 1927. кн. VII. С. 45-138.
- 338.Штепа К. Про характер переслідування відьом в Старій Україні. Там само, 1928. Вип. 2-3. С. 64-80.

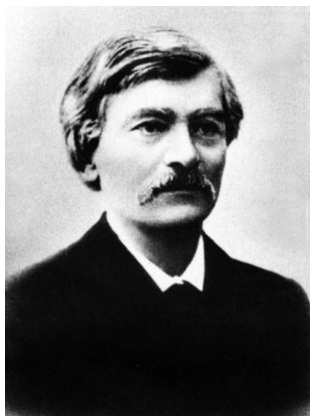
- 339.Штепа К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentain Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland»Leipzig, 1922). *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. 126 с.
- 340.Штепа К. Проф. Йор. Иванов. Богомильские книги. 1925. *Первісне громадянство*. 1927. Вип. 1-3. С. 202-205.
- 341.Щербаківський В. Українське мистецтво. Деревляне будівництво і різьба на дереві. Львів-Київ : Б. в., 1913. 63 с.
- 342.Щербань Т. Видатний український фольклорист і етнограф : (до 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи). *Нар. творчість та етнографія*. 1996. № 5/6. С. 3-9.
- 343.Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту та культуру. *Вісник Національної Академії наук України*. 2009. №11. С. 45-55.
- 344.Эванс-Причард Э. История антропологической мысли. А. Елфимов (пер. с англ.). Москва : Восточная литература, 2003. 358 с.
- 345.Юрій М. Ф. Етнологія: навч. посіб. Київ : Дакор, 2006. 356 с.
- 346.Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу історичних наук. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. №16. С. 327-355.
- 347.Яворский Ю. А. Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века. *Первсне громадянство*. 1928. Вип. 1. С. 177-178.
- 348.Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1966. 345 с.
- 349.Bernstein J. H. First recepients of anthropological doctorates in the United States, 1891-1930 / Jay
- 350.Ellerc.Two knights and the Goddess: Sir Arthur Evans, Sir James George Frazer, and the invention of Minoan religion /Cynthia Eller. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 2012. Vol. 25. 1. 75-98p.

- 351.H. Bernstein. *American Anthropologist*, 2002. Vol. 104(2). 552 p.
352. Halliday W. R. The pagan background of early Christianity. *Первене громадянство*. 1927. Т. 3. С.179-180с.
- 353.Hanegraaff W. J. The emergence of the academic science of magic: the occult philosophy in Tylor and Frazer. *Religion in the making. The emergence of the science of religion* /Eds. Molendijk A. L., Pels P. P. Leiden: Brill, 1998. P. 253-275p.
- 354.Harris M. The rise of anthropological theory: a history of theories of culture. New York : Crowell, 1968. 806 p.
- 355.Lohmann R. I. Introduction: biographies of anthropologists as anthropological data. *Reviews in anthropology*. 2008. Vol. 37. P.P. 89-101.
- 356.Palumbo A., Scott A. Classical social theory I: Marx and Durkheim. Modern social theory / Ed. by A. Harrington. Oxford: University press, 2005. 516 p.
- 357.Vialec.M. Sacred/Profanethe Durkheimian aspect of William James's philosophy / Claudio Marcelo Viale. *Pragmatism today*. 2012. Vol. 3, issue 1. P. 145.

ВИБРАНІ БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Антонович Володимир Боніфатійович

(18(30).01.1834 – 08(21).03.1908)

Український історик, археолог, етнограф, педагог, громадський діяч. Народився в с. Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (тепер с. Комсомольське Вінницької області.: за ін. даними – у м. Чорнобиль, Київської області). Навчався у Рішельєвському ліцеї в Одесі. У 1855 р. закінчив медичний, а у 1860 р. історико-філологічний факультети Університету св. Володимира. У 1860-1862 рр. викладав латинську мову в 1-й Київській гімназії, у 1860-

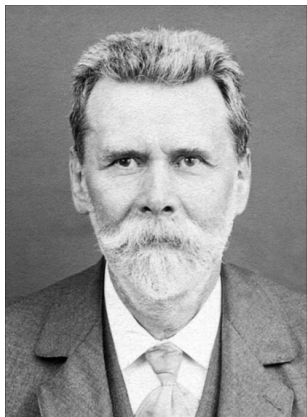
1865 рр. історію у Київському кадетському корпусі. Співробітник (1863) і головний редактор (1864 – 1880) Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів. У 1870 р. захистив магістерську дисертацію «Последние времена козачества на правой стороне Днѣпра по актам с 1679 по 1716 года». З 1870 р. доцент, з 1878 р. професор кафедри російської історії; у 1880-83 рр. декан історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, член Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, член-кореспондент Російської академії наук (1902). У 1881 р. очолив Історичне товариство Нестора-літописця. Автор численних праць з історії, археології та етнографії України: «Моя исповедь» (1862), «Про походження козацтва» (1863), «Последние времена козачества на правой стороне Днепра. По актам с 1679 по 1716 г.» (1868), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432-1798» (1870), «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650 – 1798)» (1871), «Очерк истории Великого княжества Литовского» (1878), «Уманський сотник

Іван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з 14 до 16 ст.» (1882), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885), «Розкопки в землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902). Видав 8 томів «Архіву Південно-Західної Росії», в яких були вміщені цінні матеріали з історії Правобережної України XVI-XVIII ст.

У галузі етнології В. Антонович відомий насамперед спільною з М. Драгомановим працею над виданням українських історичних пісень (1874), монографічною роботою «Колдовство. Документы. Процессы. Изследование» (1877), а також статтями «Заклинанія против чар» (1890), «Подольская легенда о Буняке» (1892) тощо. Внеском В. Антоновича у розвиток етнологічної теорії є те, що він у статті «Три національні типи народні» (1888) одним із перших в українській історіографії застосував етнопсихологічний підхід у визначенні ознак етнічності, а також дав визначення поняття «нація» (лекції 1895-1896 рр., видані пізніше під назвою «Про козацькі часи на Україні»).

Вовк Федір Кіндратович

(17.03.1847 – 29.06.1917)

Український антрополог, етнограф і археолог. Народився в с. Крячківці на Полтавщині. Закінчив Ніжинську гімназію, вступив до Новоросійського (Одеського) університету, невдовзі перейшов до Університету св. Володимира на природничий відділ. Брав участь у роботі недільних шкіл, член Київської громади, засновник і дійсний член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У 1874-76 рр. – помічник ревізора губернського секретаря. Брав участь у виданні в Празі та Женеві «Кобзаря» Т.Шевченка (1876, 1878), написав передмову до женецького видання. У 1875-76 рр. разом з В. Антоновичем працював у археологічній експедиції у Київській та Волинській губерніях. Через урядові переслідування у 1879 р. емігрував за кордон. У Болгарії досліджував етнографію автохтонного українського населення. З 1887 р. оселився у Парижі, де вивчав антропологію, порівняльну етнографію і археологію, працював у «Школі вищих студій», «Антропологічній школі», «Музеї природничої історії». У 1900 р. за докторську дисертацію «Скелетні видозміни ступнів у приматів і в людських расах» одержав премії Годара і Російської Академії наук. У 1904-06 рр. працював у експедиціях у Галичині, Буковині й Угорщині. З 1906 р. доцент Петербурзького університету; читав курс анатомічної антропології, доісторичної археології та порівняльної етнографії. Створив український відділ експозиції Етнографічного розділу Російського музею у Петербурзі. З 1908 р. член Українського наукового товариства у Києві. Відкрив пізньопалеолітичну стоянку біля с. Мізин на Чернігівщині. У 1909-11 рр. здійснив низку експедицій по Україні. У 1917 р.

Університет св. Володимира обрав Ф. Вовка професором географії та антропології й запросив до Києва. Під час повернення в Україну, в 1918 р. раптово помер у білоруському місті Жлобіно (за іншими даними у Гомелі).

Автор більше 200 наукових праць різними мовами. Здійснив значний внесок у розвиток фізичної антропології, удосконалюючи методики антропометричних досліджень. У своїх численних працях з археології, антропології та етнографії доводив окремішність українського народу, його антропологічну відмінність від інших слов'янських народів. Виступав послідовником класичного еволюціонізму, хоча у його працях помітний вплив і інших наукових концепцій, зокрема дифузійнізму. Через публікації у французьких виданнях знайомив наукову громадськість Західної Європи з Україною. Праці: «Т.Шевченко і його думки про громадське життя» (1879), «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» (1892), «Де-що про теперішній стан і задання української етнології» (1899), «Антропологічні особливості українського народу» «Етнографічні особливості українського народу» (обидві – 1916) та ін.

Грінченко Борис Дмитрович

(09.12). 1863 – 23.04(06.05).1910)

Український письменник, мовознавець, педагог, фольклорист, етнограф, бібліограф, публіцист, видавець, громадський діяч. Писав також під псевдонімами Вартовий, Вільхівський, Гримач, М. Немірич, Перекотиполе, Іван Сельський, Василь Чайченко, Л. Яворенко та ін. Народився на хуторі Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки, тепер Харківського району Харківської області. Навчався у реальному училищі в Харкові. У 1881 р. склав екзамен на

народного вчителя, учителював у селах Харківщини й Катеринославщини. Один із засновників Братства тарасівців (1891). З 1894 р. працював у Чернігівському земстві, співпрацював з місцевою Громадою. У 1902 р. переїхав до Києва, в 1905-06 рр. співробітник газети «Громадська думка», 1906 р. – редактор журналу «Нова громада». Один із лідерів Української демократичної партії (1904). У 1905-07 рр. очолював Всеукраїнську вчительську спілку, у 1906-09 рр. – голова товариства «Просвіта». Брав активну участь у розбудові української літературної мови, виступав за її чистоту, розробив правопис, боровся за право дітей навчатися українською мовою. Основні мовознавчі праці: «Словарь української мови» (т. 1-4, 1907-09, удостоєний Петербурзькою АН другої премії М. Костомарова), «Огляд української лексикографії» (1905), «Три питання нашого правопису» (1908). Автор шкільних підручників: «Українська граматка до науки читання й писання» (1907). «Рідне слово. Українська читанка» (1912; разом з дружиною М. Грінченко). Також праці: «Народні вчителі і українська школа» (1906), «На безпросветном пути. Об украинской школе» (1906), «Галицькі вірші» (1891), «Кілька слів про нашу літературну мову» (1891-92), «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській та сусідніх з нею губерніях» (т.

1-3, 1895-99, російською мовою), «З уст народу» (1900, російською мовою), перший бібліографічний покажчик «Література українського фольклору 1777-1900» (1907, російською мовою). Помер у м. Оспедалетто (Італія). Похований у Києві.

Грушевська Катерина Михайлівна

(21.06.1900 – 30.03.1943)

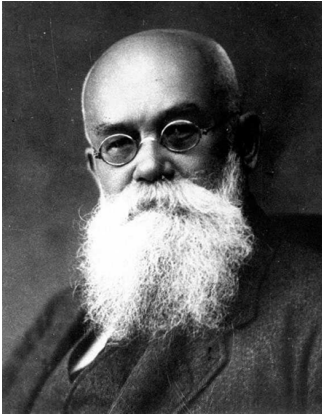

Український етнолог. Дійсний член НТШ у Львові (1927). Народилася у м. Львів. Через стан здоров'я отримала домашню освіту; у 1917 р. Відвідувала заняття на юридичному відділенні Українського державного університету. У 1919-1924 рр. перебувала в еміграції у країнах Європи – Швейцарії (де упродовж кількох місяців навчалася в університеті Женеви), Чехії, Австрії. Взяла участь в організації Українського соціологічного інституту; виконувала обов'язки вченого секретаря

установи, виступала із доповідями на засіданнях семінару з проблем первісної культури. Після повернення в Україну брала участь у роботі етнографічного гуртка при Київському інституті народної освіти, викладала курс методології збирання етнографічних матеріалів. З 1925 р. керувала Кабінетом примітивної культури ВУАН, з 1926 р. редагувала часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». У 1928 р. здійснила наукове відрядження до Австрії, Німеччини та Франції. У 1931 р. разом з батьком М. Грушевським виїхала до Москви. Згодом (з 1934 р.) продовжила роботу у наукових установах ВУАН, зокрема Історико-археографічному інституті, Інституті української літератури ім. Т. Шевченка. У 1938 р. репресована й заслана до Магаданської області, де й померла. Реабілітована посмертно у 1959 р. К. Грушевська здійснила неocenний внесок у розвиток української етнології. Їй належить авторство монографії «З примітивної культури» (1924), цілої низки статей та рецензій з широко спектру тем зарубіжної та української етнології. У своїх дослідженнях К. Грушевська спиралася на теоретико-методологічні досягнення французької соціологічної школи. Як науковець-організатор К. Грушевська приділяла значну увагу пошуків зв'язків між українською та західноєвропейською наукою.

Грушевський Михайло Сергійович

(25.09.1866 – 25.11.1934)

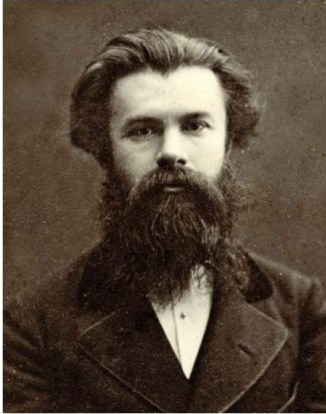

Видатний український історик, етнолог, громадський та політичний діяч. Народився у м. Хелм (Польща). Навчався у Тифліській гімназії (1880-86) та на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира (1886-90). У 1890-94 рр. – професорський стипендіат кафедри російської історії. Після захисту магістерської дисертації (1894) очолив кафедру всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи Львівського університету. У 1897-1914 рр. очолював Наукове товариство імені Шевченка, був редактором кількох періодичних наукових видань. У 1905-07 рр. брав участь у роботі української фракції I Державної думи, активно займався видавничою діяльністю у Києві: співзасновник газети «Рада» (1906), редактор журналу «Україна» (1907), співпрацював з журналами «Украинская жизнь», «Промінь». У 1907 р. заснував і очолив Українське наукове товариство у Києві. У грудні 1914 р. заарештований і у березні 1915 – висланий до Симбірська, звідки того ж року, завдяки клопотанням Російської АН, переведений до Казані, а у 1916 р. – до Москви під нагляд поліції і без права викладання. У березні 1917 р. обраний головою Української Центральної Ради. У лютому 1919 р. залишив Україну. Виступив організатором Українського соціологічного інституту (1919, Прага, Відень). У 1923 р. обраний академіком ВУАН у березні 1924 р., з дозволу ВУЦВК, повернувся до Києва, де очолив видання журналу «Україна». У 1924-31 рр. очолював історичні установи ВУАН. Академік АН СРСР (1929). У березні 1931 р. заарештований, після звільнення переведений до Москви. Помер у в Кисловодській міській лікарні після хірургічної операції з видалення карбункулу. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Грушевському належить авторство більше 2000 наукових праць, серед

яких фундаментальні «Історія України-Руси» (в 10-ти томах) та «Історія української літератури» (в 6-ти томах). Етнологічній проблематиці присвячені 1-й том «Історії української літератури», монографічні видання «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «З історії релігійної думки на Україні», статті «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» (1924), «Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками» (1926), «Відродження французької соціологічної школи» (1926) та ін. У своїх етнологічних студіях М. Грушевський застосовував переважно підходи французької соціологічної школи. Як науковець організатор М. Грушевський відомий тим, що активно запроваджував європейський досвід у очолюваний і створюваних ним наукових установах.

Драгоманов Михайло Петрович
(18(30).09.1841 – 20.06(02.07).1895)

Український історик, публіцист, соціолог, філософ, педагог, громадський діяч. Народився в м. Гадяч на Полтавщині. Навчався у Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії та на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. У 1864-1875 рр. – приват-доцент кафедри античної історії Університету св. Володимира. У 1870 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської

імперії і Тацит». У 1870-73 рр. перебував у закордонному відрядженні, відвідав Берлін, Рим, Відень, Гайдельберг, Цюріх, Прагу. З початку 60-х рр. активно займався громадською діяльністю, один з лідерів Київської громади. З 1873 р. – член Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства. У 1875 р. за розпорядженням Олександра II звільнений з університету. З метою налагодження видавничої діяльності за кордоном Київська громада прийняла рішення відрядити Драгоманова за кордон. Восени 1875 р. Драгоманов переїхав до Відня, а згодом до м. Клороне біля Женеви (Швейцарія). З 1878 р. видавав збірник, а згодом журнал «Громада». У 1889 р. переїхав до Софії, де зайняв посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету (Болгарія). Помер у 1895 р., похований у Софії. Основні наукові та публіцистичні праці: «Малороссия в ее словесности» (1870), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Антракт з історії українофільства» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Что такое украинофильство?» (1881), «Політичні пісні українського народу XVIII- XIX ст.» (ч. 1-2, 1883-1885).

Як етнолог М. Драгоманов у співавторстві з В. Антоновичем підготував фундаментальне видання «Исторические песни малорусского народа» (1874-

1875). М. Драгоманову належить авторство низки оригінальних етнологічно-фольклористичних розвідок («Найстарші руські драматичні сцени», «Народні оповідання Росії», «Славянські оповідання про пожертвуване власної дитини», «Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях») у яких він виступив послідовним критиком ідей міфологічної школи, протиставляючи ним методологію міграціоністської школи Т. Бенфея. У праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) М. Драгоманов піддав критиці етнопсихологічні підходи й, наголошуючи на своїй прихильності ідеям еволюціонізму, сформулював тезу про етнічну спільноту як динамічне та мінливе явище.

Зібер Микола Іванович

(22(10). 03.1844—10.05(28.04).1888)

Український економіст, етнолог, громадський діяч. Народився у м. Судак. Навчався у гімназіях Ялти й Сімферополя, у 1867 р. закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира. У 1871 р. захистив магістерську дисертацію. Працював мировим посередником у Волинській губернії. У 1869 р. заснував і очолив Київське споживче товариство; виступав популяризатором кооперативного руху. Брав угої громади. З 1874 – доцент, згодом професор Університету св. Володимира. У 1875 р. через політичні переконання звільнився з університету й виїхав до Швейцарії, де й проживав до 1884 р. Помер у м. Ялта. М. Зібер є автором низки наукових праць з політекономії, серед яких монографія «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Попытка критико-экономического исследования» (1885). У сфері етнології основною працею М. Зібера є монографія «Очерки первобытной истории экономической культуры» (1883), підготовлена на матеріалі примітивних суспільств Євразії, Америки та Австралії. М. Зібер виступив послідовником ідей Л. Моргана та К. Маркса й у вирішенні теоретичних проблем етнології дотримувався переважно концепції еволюціонізму. Основну увагу приділяв питанню соціальних, економічних та шлюбно-сімейних відносин у первісній громаді.

Кагаров Євген Георгійович

(1882–1942)

Український та російський історик, етнолог, релігієзнавець. Народився у м. Тифліс (Тбілісі). Навчався у Тифліській гімназії; згодом – у Новоросійському університеті (Одеса). Учень Е. Р. фон Штерна. З 1912 р. викладав у Харківському університеті; з 1914 р. – екстраординарний, з 1919 р. – ординарний професор. У 1909-1911 рр. перебував у науковому відрядженні у Німеччині, Італії, Греції. З 1925 р. – завідувач кафедри етнографії Ленінградського університету; з 1926 р. – науковий співробітник Музею антропології та етнографії, у подальшому – Інституту етнографії АН СРСР. Активно співробітничав з етнологічними установами та науковими періодичними виданнями України. З 1926 р. – дійсний член Етнографічної комісії ВУАН. Є. Кагарову належить авторство цілої низки наукових праць з античної та давньоєгипетської релігій. Особливу цінність, у тому числі для етнології, мають його праці «Культ фетишей, растений и животных в древней Греции» (1912), «Греческие таблички с проклятиями» (1918). Значний внесок становлять надруковані у журналі «Етнографічний вісник» фундаментальні статті Є. Кагарова «Нарис історії етнографії» (1926), «Завдання та методи етнографії» (1928), а також розвідки з зарубіжної та української етнографії.

Копержинський Костянтин Олександрович

(22.10.1894 – 01. 11. 1954)

Український та російський літературознавець, мовознавець, етнолог. Народився у с. Глібове на Поділлі. Навчався у Кам'янець-Подільській гімназії; у 1918 р. закінчив історико-філологічне відділення Петроградського університету. У 1922 р. викладав у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти; у 1923-1925 рр. у Петроградському університеті. З 1925 по 1929 р. викладав в Одеському інституті народної освіти, працював керівником Українського відділу Одеської наукової бібліотеки. Тісно співробітничав з науковими установами ВУАН. Згодом повернувся до викладання у Ленінградському університеті, але у 1934 р. був репресований за «справою славістів». З 1937 р. викладав у Іркутському педагогічному інституті, а згодом у Іркутському державному університеті. У 1945 р. переїхав до Ленінграду, де займався викладацькою діяльністю в університеті, завідував кафедрою історії слов'янських літератур. К. Копержинському належить низка етнологічних досліджень, опублікованих переважно у другій половині 1920-х рр. Зокрема, статті з теорії та методології етнологічних досліджень «Питання про наукову постановку справи вивчення побуту» (1925), «До питань систематики і термінології в народознавстві. Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропології, народознавство, етнологія, етнографія і фольклор» (1928), а також дослідження світогляду й обрядовості слов'янських народів «Обжинки: обряди збору врожаю у словянських народів нової доби розвитку» (1925), «До системи понять часу у слов'ян. З історії новорічного циклу обрядовості» (1928), «Календар народньої обрядовості новорічного циклу. «З історії новорічного циклу обрядовості» (1929-1930). У своїх дослідженнях К. Копержинський спирався на широкий спектр етнологічних методів, віддаючи перевагу інструментарію французької соціологічної школи.

Костомаров Микола Іванович

(04(16).05.1817–07(19).04.1885)

Український історик, письменник, етнограф, громадський діяч. Народився в с. Юрасівка Острогозького повіту. Навчався у Воронежській гімназії та на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1833-1836). Перша дисертація Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії», подана до захисту в 1841 р., через протест церкви була вилучена й знищена. У 1844 р. захистив другу дисертацію: «Об историческом значении русской народной поэзии».

У 1844-1847 рр. працював учителем у Віленській та 1-й Київській гімназіях, згодом був ад'юнктом кафедри російської історії у Київському інституті шляхетних дівчат та Університеті св. Володимира. У 1845-1847 рр. – один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор «Книги буття українського народу» (1846). Після арешту й річного ув'язнення у Петропавлівській фортеці перебував на засланні у Саратові, де служив у статистичному комітеті. У 1857 р. за згодою уряду переїхав до Петербурга, де у 1859-1862 рр. був екстраординарним професором університету. У 1860-1885 – член-редактор Археографічної комісії, один із організаторів журналу «Основа», редактор збірника «Акты Южной и Западной России». Доктор російської історії Університету св. Володимира (1864), почесний член сербського ученого Дружества (1869), член Південно-Слов'янської Академії (1870), член-кореспондент Російської АН (1876). Помер у 1885 р. у Петербурзі, похований на Волковському кладовищі.

Праці: «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879-1880), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деталей» (т. I-3, 1874-76). У праці «Дві руські народності» наголошував на

значенні народного духа у процесах етногенезу. У монографії «Славянская мифология» (1847) застосовував методологію міфологічної школи до аналізу фольклорно-етнографічних джерел.

Кримський Агатангел Юхимович

(03(15).01.1871 – 25.01.1942)

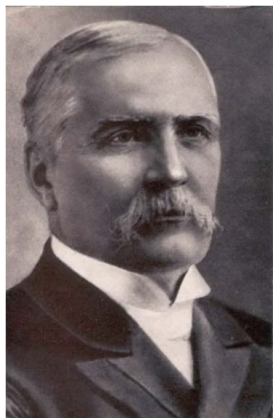
Український мовознавець, письменник, сходознавець, перекладач, історик української мови і літератури, етнолог. Дійсний член Української АН (з 1917) та Наукового товариства імені Т. Шевченка (1903). Народився у м. Володимир-Волинськ (нині Волинська область). Навчався у гімназіях Острога і Києва, а також у Колегії Павла Галагана. Навчався у 1892- 96 рр. у Лазаревському інституті східних мов у Москві, а з 1896 р. – на історико-філологічному факультеті Московського університету. У 1896-98 рр. перебував у науковому відрядженні в Сирії і Лівані. Після повернення зі Сходу, у 1898-1918 рр. викладав арабську, перську, турецьку мови та історію країн мусульманського Сходу в Лазаревському інституті східних мов (з 1900 – професор). З 1918 р. професор Київського університету (до 1941 р., з перервами). В червні-листопаді 1918 р. був одним із організаторів Української АН, незмінним секретарем та головою історико-філологічного відділу (до 1929). У 1921-29 рр. очолював Інститут сходознавства в Києві. У 30-ті рр. XX ст. був фактично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20.07.1941 р. заарештований за звинуваченням в антирадянській націоналістичній діяльності, перебував в ув'язненні у Кустанаї (тепер Казахстан), де й помер. Здійснив художні переклади Антари, Омара Хайяма, Сааді Хафіза, Міхрі-Хітум, Фірдоусі та багатьох інших літературів, у т. ч. західноєвропейських поетів.

Автор численних праць з історії та культури арабських країн, Ірану, Туреччини, семітології, історії, ісламу («Історія мусульманства» (1904-12), «Історія арабів і арабської літератури» (1911-12), «Історія Персії та її

письменства» (1923), «Історія Туреччини та її письменства» (4 тт., 1924-27)) та з історії української мови і літератури («Українська граматика» (2 тт., 1907-08)), «Нариси з історії української мови» (1922, у співавторстві з О. Шахматовим)), редактор першого тому «Академічного словника» (1924). Автор поетичних та прозових творів. Як етнолог, А. Кримський відомий своєю фундаментальною етнографічною працею «Звенигородщина» (1930), а також низкою статей, у яких було застосовано теоретико-методологічні підходи міграціоністської школи до українського та східного етнографічного матеріалу.

Лисенко Микола Віталійович

(10(22).03.1842 – 24.10(06.11).1912)

Видатний український композитор, етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч. Народився у с. Гриньки Кременчуцького повіту на Полтавщині. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався у Київському пансіоні Вейля, у пансіоні Гедуена, 2-й Харківській гімназії. Один рік навчався у Харківському університеті. Закінчив природничий факультет Університету св. Володимира (1861). Був мировим посередником у Таращанському повіті. Музичну освіту здобув у Нейнвіча, Паночіні, Дмитрієва. У 1867-69 рр. завершив музичне навчання у Ляйпцігу, а в 1874- 75 рр. вдосконалював майстерність у Петербурзі у М. Римського-Корсакова. З 1869 р. жив у Києві, де працював учителем гри на фортепіано. Брав участь у Філармонічному товаристві любителів музики і співу, Гуртку любителів музики і співу, Гуртку любителів музики, Літературно-артистичному товаристві. Брав участь в організації недільної школи для селян, член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, член Київської громади. У 1904 р. відкрив власну музично-драматичну школу. Організовував щорічні шевченківські концерти. Один із організаторів музичного товариства Боян (1905). У 1908-12 рр. – голова ради правління Українського клубу. Засновник національної музично-творчої школи, основоположник української класичної музики.

Автор наукових праць «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаем» (1874), у якій висловлював погляди близькі до ідей шкіл міграціонізму та дифузійнізму, «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894). Збирав український музичний та пісенний фольклор. Створив

низку опер, а також численні класичні обробки народних пісень, вокальні та фортепіанні твори. Помер і похований у Києві.

Лобода Андрій Митрофанович

(26(14).06.1871—01.01.1931)

Український фольклорист, етнолог, літературознавець. Академік ВУАН (1922), член-кореспондент АН СРСР (1924), дійсний член НТШ (1924). Народився у м. Свенцяни (Литва). Навчався у Катеринославській класичній гімназії та на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. 1895-1897 рр. – професорський стипендіат, згодом приват-доцент, з 1904 р. – екстраординарний, з 1917 р. – ординарний професор Університету св. Володимира. З 1921 р.

очолював Етнографічну комісію ВУАН. У 1923-1925 рр. віце-президент ВУАН. Заснував і був головним редактором журналу «Етнографічний вісник» (1925-1930). Нагороджений Великою золотою медаллю Всесоюзного географічного товариства. Помер у Києві. А. Лободі належить авторство близько 100 наукових праць. Серед них фундаментальні дослідження билинного епосу: «Белорусская народная поэзия и русский былинный эпос» (1895), «Русский богатырский эпос» (1896), «Русские былины о сватании» (1902). Значну цінність становить стаття «Сучасний стан і чергові завдання української етнографії» (1925), присвячена теоретико-методологічним питанням розвитку етнології.

Павлуцький Григорій Григорович

(19.01.1861 – 15.03.1924)

Український історик мистецтва, етномистецтвознавець. Навчався у 3-й Київській гімназії; у 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Упродовж тривалого часу подорожував країнами Європи. Опрацьовував бібліотечні зібрання та музейні колекції у Німеччині та Франції, відвідував лекції у Сорбоні. З 1897 р. викладав в Університеті св. Володимира (з 1902 – ординарний професор).

Викладав історію мистецтва у Київській рисувальній школі М. І. Мурашка. У 1889-1890 рр. здійснив подорожі з науковою метою до Франції та Італії, а у 1909 р. до Константинополя, Афін та Каїра. Брав участь у створенні Української Академії мистецтв, Українського державного університету у Києві (з 1918 — професор і декан історико-філологічного факультету). Помер у Києві. Значним внеском Г. Павлуцького у розвиток етнологічної науки є його праці «Древности Украины. Деревянные и каменные храмы» (1905) «О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества» (1910), «Історія українського орнаменту» (1927). Як етномистецтвознавець, Г.Павлуцький намагався поєднати концепцію еволюціонізму з ідеєю міграції художніх мотивів та взаємних впливів різних національних мистецьких традицій.

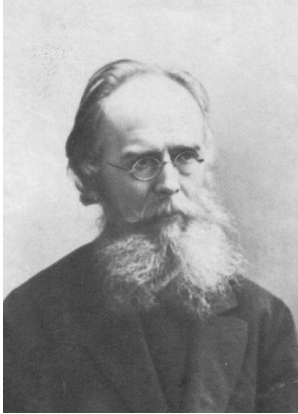
Петров Віктор Платонович

(10.10.1894 – 8.06.1969)

Український історик, археолог, етнолог, письменник. Народився у м. Катеринослав. Навчався у Холмській чоловічій гімназії; у 1918 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. У 1917-1920 рр. – професорський стипендіат. Згодом працював у Етнографічній комісії ВУАН. Під час радянсько-німецької війни перебував в окупованому Харкові, де у 1942-1943 рр. видавав часопис «Український засів». Наприкінці війни виїхав до Німеччини, де працював в Українському науковому інституті, Українському вільному університеті, Теологічній академії тощо. У 1949 р. за нез'ясованих обставин повернувся до СРСР, де працював в Інституті історії матеріальної культури у Москві, а з 1956 р. – в Інституті археології у Києві. В. Петров є автором цілої низки праць з історії, археології, літературознавства та етнології України. Серед них, «Походження українського народу» (1947), «Зарубинецький могильник» (1957), «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Етногенез слов'ян» (1972). Під псевдонімами В. Бер та В. Домонтович писав художні твори. Внеском у розробку теоретичних та соціально-антропологічних проблем в українській етнології є статті В. Петрова «Місце фольклору в краєзнавстві» (1925), «Вірування в вихор і чорна хвороба» (1926), «Мітологема «сонця» в укр. нар. віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл» (1927), «Нові українські легенди про походження лихих жінок» (1928). Етнологічні праці В. Петрова демонструють оригінальне та критичне застосування тодішніх наукових методів та підходів.

Потебня Александр Опанасович
(10(22).09.1835 – 29.11(11.12).1891)

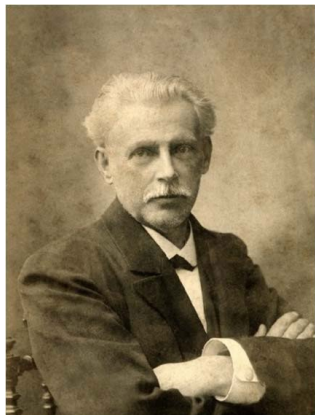
Український та російський філолог, літературознавець, етнограф, фольклорист, філософ діяч, член-кореспондент Російської АН з 1875, член багатьох (у т. ч. зарубіжних) наукових товариств. Народився на хуторі Манів поблизу с. Гаврилівни на Сумщині. Навчався в гімназії в м. Радомь (Польща). Поступив на юридичний факультет Харківського університету (1851), згодом перейшов на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1856 р. Працював учителем російської мови в гімназії. З 1861 р. – ад'юнкт Харківського університету з правом викладання історії російської мови. У 1862-63 рр. перебував у закордонному науковому відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія). Після повернення – доцент кафедри слов'янського мовознавства і секретар історико-філологічного факультету. Докторський ступінь здобув у 1874 р. за працю «Из записок по русской грамматике». З 1875 р. екстраординарний, згодом – ординарний професор кафедри російської мови і словесності Харківського університету. Член Харківської громади, один із засновників Харківського історико-філологічного товариства (був його головою у 1877- 1890 рр.). Помер у Харкові.

Праці присвячені проблемам загального мовознавства, походження мови, взаємозв'язку мови й мислення, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності тощо. Серед них, «Мысль и язык» (1862), «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1860), «Из лекций по теории словесности» (1894), «Язык и народность» (1895). Також О. Потебні належать етнологічні праці «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865), «Объяснения малорусских и сродных народных

песен» (Т. 1. Варшава, 1883, Т. 2. – Варшава, 1889). Погляди О. Потебні у деяких працях демонструють близькість позиціям міфологічної школи, однак в цілому він стояв на позиціях еволюціонізму. Вважається основоположником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві.

Сумцов Микола Федорович

(06(18).04.1854 – 12.09.1922)

Український фольклорист, етнолог, літературознавець. Член-кореспондент Російської АН (1905), дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка (1908), академік АН України (1919), член Чеської академії наук і мистецтв (1899). Народився у Петербурзі. Закінчив філологічний факультет Харківського університету (1875). Згодом навчався у Німеччині. З 1878 р. – доцент, а з 1888 р. – професор кафедри російської мови й словесності

у Харківському університеті. У 1881 р. захистив магістерську дисертацію «О свадебных обрядах», у 1885 р. – докторську дисертацію «Хлеб в обрядах и песнях». Очолював Харківське історико-філологічне товариство (1897-1919), завідувач Етнографічного музею при Харківському університеті (з 1905). Досліджував етнографію, фольклористику, історію української та західноєвропейської літератури, історію мистецтв. Виступав на захист української культури. У 1907 р. уперше в Російській імперії прочитав університетську лекцію українською мовою.

Автор близько 800 наукових робіт. Серед них, «Очерк истории колдовства в Европе» (1878), «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу» (1880), «Из южнорусской старины» (1881), «О свадебных обрядах» (1881), «Характеристика южнорусской литературы» (1885), «Современная южнорусская этнография» (1893), «О малорусской литературе» (1887), «К истории южнорусской литературы XVII ст.» (1894, 1895), «О мотивах поэзии Шевченко» (1898), «Очерки народного быта» (1902) тощо. Незважаючи на певний вплив ідей міфологічної школи, М. Сумцов дотримувався концепції еволюціонізму й широко застосовував порівняльно-етнологічний метод у своїх студіях.

Чубинський Павло Платонович

(15(27).01.1839 – 14(26).01.1884)

Український етнограф, фольклорист, громадський діяч. Народився на Київщині (сучасне місто Бориспіль Київської області). Навчався у 2-й Київській гімназії, у 1861 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і повернувся до Києва. Викладав у недільних школах, співпрацював з журналом «Основа», брав активну участь у діяльності Київської громади. У 1862 р. написав вірш «Ще не вмерла Україна», який став українським

національним гімном. Цього ж року висланий до Архангельська за участь в українському національному русі. З 1869 р. проживав у Петербурзі. Будучи членом Російського географічного товариства, очолював експедиції в Україну, Молдову, Білорусь. Став одним із ініціаторів створення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, роботою якого керував упродовж 1873-76 рр. Після Емського указу його вислано з України. Повернувся до Києва у 1879 р., де невдовзі помер.

Внесок П. Чубинського у розвиток етнології в Україні полягає насамперед у зібранні та опрацюванні величезного масиву етнографічних джерел, сприянні інституалізації етнологічної науки, популяризації української етнографічної спадщини у Європі. Праці: «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Молороссии» (1869), «Труды этнографическо- статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П. П. Чубинским в семи томах» (1872-1879).

Штепа Кость Тодосійович

(16.12.1896 – 19.11.1958)

Український історик, етнолог, релігієзнавець. Народився у м. Лохвиця на Полтавщині. Навчався у Полтавській духовній семінарії, поступив на історико-філологічний факультет Петроградського університету, але у 1916 р. перевівся до військового училища. Брав участь у бойових діях під час Першої світової війни, у 1919-1920 рр. служив у денікінських та врангелівських збройних формуваннях. У 1921 р. переїхав до Ніжина, де з 1924 р. працював штатним співробітником Науково-дослідної кафедри історії культури та мови Ніжинського інституту народної освіти. У 1926-1928 рр. – декан факультету соціального виховання; очолював Ніжинський окружний музей. З 1928 р. співпрацював із установами Історичної секції ВУАН – Кабінетом примітивної культури, Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, журналом «Первісне громадянство». З 1930 р. – викладав у Київському університеті, з 1934 р. – декан історичного факультету. У 1938 р. заарештований, але згодом відпущений на волю. Під час німецької окупації залишався у Києві; у 1941-1942 рр. був ректором Київського університету. У 1943 р. – виїхав до Німеччини; у 1952 р. – до США, де згодом помер. К. Штепа опублікував низку наукових праць у галузі етнології та релігієзнавства, у тому числі монографію «Нариси з історії античної та ранньохристиянської демонології (до питання про походження християнства)» (1926-1927), статті «До українських переказів про створення першої людини» (1928), «Про характер переслідування відьом в Старій Україні» (1928) тощо. К. Штепа дотримувався підходів позитивізму та класичного еволюціонізму, але частково поділяв також ідеї міграціоністської й французької соціологічної шкіл.

Левчук Костянтин, Чернищук Наталія

**УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ
У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)**

Наукове видання

Рецензенти:

Вергунов В.А., Мельничук О.А., Легун Ю.В.

Підписано до друку

Формат 64х90/16. Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Cambria.

Умов. друк. арк. 16,5

Наклад 300 прим. Зам. № 2168.

Віддруковано з оригіналів замовника.

ФОП Корзун Д.Ю.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця

серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів

видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

e-mail: info@tvoru.com.ua, <http://www.tvoru.com.ua>